

LATVIJAS UNIVERSITĀTE
SOCIĀLO ZINĀTŅU FAKULTĀTE
POLITIKAS ZINĀTNES NODAĻA

**I-BALSOJUMA IEVIEŠANAS
NOVĒRTĒJUMS LATVIJĀ**

MAĢISTRA DARBS

Autors: **Anete Skrastiņa**

Studenta apliecības Nr.: as07114

Darba vadītāja: asoc.prof. Dr. sc. pol. Iveta Reinholde

RĪGA 2013

Anotācija

Darba mērķis ir aplūkot labas pārvaldības principu izmantošanu publiskajā pārvaldē, analizējot interneta balsošanas ieviešanu vēlēšanās caur labas pārvaldības prizmu, pieņemot, ka interneta balsošana palielinās sabiedrības efektīvu līdzdalību vēlēšanu procesā, nodrošinās caurspīdību, godīgumu un uzticamību. Pētījuma ietvaros tiek veikts i-balsojuma ieviešanas novērtējums un izvērtēta tā atbilstība labas pārvaldības principiem. Veicot literatūras un avotu analīzi, ekspertu intervijas, izmantojot ex-ante novērtēšanas jautājumus, tiek analizēts i-balsojuma rīcībpolitikas veidošanas process atbilstoši labas pārvaldības principiem, apsverot iespējamus ieguvumus, analizējot strukturālo pieeju šīs rīcībpolitikas veidošanā, kas saistīta ar problēmu analīzi, mērķu definēšanu un to sasniegšanu, tāpat arī apsverot priekšnoteikumus, šķēršļus un iespējamus riskus, kā arī tiesisko aspektu šādas rīcībpolitikas ieviešanai.

Atslēgvārdi: laba pārvaldība, i-vēlēšanas, i-balsošana, rīcībpolitikas analīze, rīcībpolitikas novērtējums, līdzdalība, publiskā pārvalde.

Annotation

The title of the master theses is „Evaluation of i-voting introduction in Latvia”. The objective is to look at the use of good governance principles in public management by specifically analyzing internet voting introduction through the perspective of good governance, assuming that internet voting would increase effective participation in the electoral process, ensure transparency, fairness and trust. The study carries out an evaluation of i-voting and its compliance to the good governance principles. The study focuses on the evaluation of policy making process of i-voting introduction by considering the potential benefits; analyzing structural approach to the policy making process that includes issue analyses, goal definition, attainability and other aspects. The study looks at different preconditions, obstacles, potential risks and security problems, as well the legal bases of i-voting introduction in Latvia.

Keywords: Good governance, i-voting, policy analyses, policy evaluation, participation, and public management.

SATURS

APZĪMĒJUMU SARAKSTS	4
IEVADS	5
1. LABA PĀRVALDĪBA	8
2. RĪCĪBPOLITIKAS ANALĪZE	18
2.1. Rīcībpolitikas posmi- rīcībpolitikas ciklu modelis	19
2.2. Problēmjaūtājuma definēšana un rīcībpolitikas formulēšana	24
3. NOVĒRTĒJUMA PIEEJA	28
3.1. Eiropas Savienības loma novērtējuma metodoloģijas veidošanā	33
3.2. Maģistra darba metodoloģijas apraksts.....	35
4. INTERNETA BALSOJUMA IEVIEŠANA VĒLEŠANĀS.....	39
4.1. Interneta balsošana pasaulē.....	40
4.2. Interneta balsošanas ieviešana Latvijā.....	41
5. I-BALSOJUMA IEVIEŠANAS IEGUVUMI	44
6. STRUKTURĀLĀ PIEEJA I- BALSOJUMA RĪCĪBPOLITIKAS FORMULĒŠANĀ.....	49
6.1. Mērķi interneta balsošanas ieviešanai.....	57
6.2. Sasniedzamie rezultāti -potenciālie pakalpojuma lietotāji.....	59
6.3. I-balsojuma pieejamība un ērtums	64
6.4. Vēlētāju aktivitātes celšana.....	70
6.5. Atbilstība nacionāla līmeņa dokumentiem un alternatīvi risinājumi	75
6.6. Pakāpeniska i-balsošanas ieviešana	78
7. PRIEKŠNOSACĪJUMI UN ŠĶĒRŠĻI I-BALSOŠANAS IEVIEŠANĀ.....	82
7.1. Sabiedrības uzticība	87
7.2. Drošības riski	91
8. INTERNTA BALSOŠANAS IEVIEŠANAS TIESISKAIS ASPEKTS	105
SECINĀJUMI	112
IZMANTOTIE INFORMĀCIJAS AVOTI.....	119
PIELIKUMI.....	127
1.pielikums.Rīcībpolitikas cikls- interneta balsojuma ieviešana	128
2.pielikums.Vēlētājs un interneta balsojums	129

APZĪMĒJUMU SARAKSTS

ANO- Apvienoto Nāciju Organizācija
ASV- Amerikas Savienotās Valstis
CIDA- Kanādas Starptautiskās attīstības aģentūra
CVK- Centrālā vēlēšanu komisija
E-autentifikācija- elektroniskā autentifikācija
E-demokrātija- elektroniskā demokrātija
eID- personas apliecība jeb eID karte
E-paraksts- elektroniskais paraksts
E-pārvalde- elektroniskā pārvalde
ES- Eiropas Savienība
ESAO- Ekonomiskās sadarbības un attīstības organizācija (OECD)
EDSO- Eiropas drošības un sadarbības organizācija
E-vēlēšanas- elektroniskās vēlēšanas
I-balsojums- interneta balsojums
IKT- informācijas un komunikāciju tehnoloģijas
IT- informācijas tehnoloģijas
I-vēlēšanas- interneta vēlēšanas
Konceptija- Konceptija „Par i-vēlēšanu sistēmas izveidi” (08.03.2012.)
LATA- Latvijas atvērto tehnoloģiju asociācija
LIKTA- Latvijas informācijas un komunikācijas tehnoloģiju asociācija
LR- Latvijas Republika
LVRTC- Latvijas Valsts radio un televīzijas centrs
NVO- nevalstiskā organizācija
PMLP- Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes
UNDP- Apvienoto Nāciju Attīstības programma

IEVADS

Tehnoloģiju attīstībai ejot uz priekšu, rodas arvien jaunas iespējas, kā organizēt politisko dzīvi un kā organizēt sabiedrības līdzdalību politiskajos procesos. Vēlēšanas ir viens no demokrātijas stūrakmeņiem un tehnoloģijas vienmēr ir ietekmējušas vēlēšanu procesa norisi. Tehnoloģiju attīstība, interneta rašanās un mūsdienu tehnoloģiskās bāzes modernās un plašās iespējas paver jaunus veidus, kā organizēt sabiedrības līdzdalību politiskajos procesos. Tas ir rosinājis domāt par elektronisko vēlēšanu norisi un aktualizē jautājumu par interneta balsojuma (turpmāk tekstā - i-balsojuma) ieviešanu, tādējādi mazinot garās vēlēšanu rindas pie balsošanas iecirkņiem vēlēšanu dienā un sniedzot iespēju paplašināt balsotāju skaitu, īpaši starp regulārajiem interneta lietotājiem un iedzīvotājiem, kuri atrodas ārpus rezidences valsts.

Informācijas un komunikācijas tehnoloģiju straujā attīstība veicina domāt par valsts pārvaldes procesu modernizāciju un piemērošanu tehnoloģiskajiem risinājumiem, kā padarīt ērtāku un efektīvāku valsts pārvaldi atbilstoši labas pārvaldības principiem. Tiek domāts arī par vēlēšanu procedūras pilnveidošanu un modernizāciju, kas paredzētu ieviest balsošanas iespējas internetā, vienlaicīgi saglabājot arī tradicionālo vēlēšanu kārtību.

Dažās pasaules valstīs ir tikušas izmēģinātas un ieviestas interneta balsošanas iespējas. Kaut arī tehnoloģiju attīstība tehniski ļauj ieviest interneta balsojumu vēlēšanu procesa norisē, tomēr šis fenomens nav plaši izplatīts pasaulē, tāpat i-vēlēšanu sistēma nav vēl tikusi ieviesta arī Latvijā. Atsevišķas valstis ir apsvērušas iespējas ieviest interneta vēlēšanu sistēmu, tomēr gala versijā nosliekušās saglabāt ierasto vēlēšanu procedūru. Igaunija šobrīd ir vienīgā ES dalībvalsts, kura ieviesusi interneta balsojumu nacionāla līmeņa vēlēšanās. Tas liek domāt, ka kaut arī mūsdienu tehnoloģiskie risinājumi piedāvā iespējas vēlēšanu procedūru modernizācijai, tomēr pastāv kādi zināmi šķēršļi šādas sistēmas ieviešanai.

Lai stiprinātu demokrātiju valstī ir svarīgi, ka valsts rīcībpolitiku ieviešana atbilst labas pārvaldības principiem. Ņemot vērā, ka vēlēšanas ir viens no pamata elementiem demokrātiskā valstī, tad jebkuru jauninājumu ieviešanas gadījumā tik nozīmīgā valsts struktūrā kā vēlēšanu procesa organizācija būtu svarīgi jo īpaši rūpīgi veikt šāda fenomena izpēti un izvērtējumu. Darba mērķis ir skatīt labas pārvaldības principu izmantošanu publiskajā pārvaldē, analizējot interneta balsošanas ieviešanu caur labas pārvaldības prizmu, pieņemot, ka interneta balsošana palielinās sabiedrības efektīvu līdzdalību vēlēšanu procesā, nodrošinās caurspīdību, godīgumu un uzlabos uzticamību.

Jau iepriekš Latvijā ir tikušas aizsāktas diskusijas par elektronisko vēlēšanu sistēmas izveidi, kas paredzētu noteiktus risinājumus tā īstenošanai, tomēr šīs idejas nav tālāk attīstītas un ieviestas dzīvē. Šis temats no jauna kļūst aktuāls līdz ar elektronisko identitātes karšu

ieviešanu Latvijā un 2012. gada sākumā notikušo referendumu, kad tika runāts par lielajām vēlētāju rindām pie balsošanas iecirkņiem un nepieciešamību padarīt šo procesu pieejamāku un ērtu vēlētājiem.

2012.gada 8.martā tika izsludināts Satiksmes ministrijas iesniegtais koncepcijas projekts „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi”. Koncepcija paredzēja nodrošināt vēlētājiem balsošanu internetā pirmo reizi 2013.gada pašvaldību vēlēšanās.¹ Tomēr pastāvēja zināmas bažas, vai i-vēlēšanu sistēmas ieviešana, kas paredzētu risinājumus vēlētāju balsošanai internetā, jau 2013.gadā nav pārāk sasteigts process, vai ir apsvērti visi iespējamie riski un izvērtēti reālie jaunās sistēmas ieguvumi. Veiksmīgas sistēmas ieviešanas rezultātā balsošanu internetā tika paredzēts izmantot arī 2014. gada Saeimas un Eiropas Parlamenta vēlēšanās. 2013.gada pašvaldību vēlēšanās vēlētājiem vēl nebūs iespējas balsot internetā, tomēr ideja par šādu risinājumu nākotnē vēl aizvien ir aktuāla un notiek darbs pie šīs rīcībpolitikas formulēšanas.

Kopumā izskanējušie viedokļi par interneta balsošanas ieviešanu ir neviennozīmīgi. Diskusijās tiek uzsvērtas gan atsevišķas sistēmas priekšrocības, gan arī dažādi tās trūkumi un riski. Tāpat arī sabiedrības viedoklis nav viennozīmīgs, kārtīga diskusija ar sabiedrību par šo jautājumu vēl īsti nav uzsākta. Šis jautājums ir ļoti diskutabls un tādēļ ir jo īpaši svarīgi, ka tas tiek risināts atbilstoši labas pārvaldības principiem. Maģistra **darbā tiek izvirzīts sekojošs izpētes jautājums**: Vai interneta balsojuma ieviešana Latvijā atbilst labas pārvaldības principiem? **Darbā izvirzītā hipotēze ir sekojoša**- interneta balsošanas ieviešana atbilst labas pārvaldības principiem.

Lai atbildētu uz darba izpētes jautājumu maģistra darbā tiks izmantota novērtējuma pieeja i-balsojuma fenomena analīzei. Tiks skatīts labas pārvaldības koncepts, izšķirot svarīgākos labas pārvaldības principus, kas tiks piemēroti analizējot konkrēto rīcībpolitiku Latvijā. Tālāk tiks aplūkots rīcībpolitikas cikla modelis, iezīmējot rīcībpolitikas veidošanas galvenos posmus un i-balsojuma ieviešanu Latvijā. Pētījuma ietvaros tiks novērtēta i-balsojuma ieviešana Latvijā, kas paredzētu i-vēlēšanu sistēmas izveidošanu un nodrošinātu vēlētāju iespējas balsot caur internetu, analizējot šīs rīcībpolitikas veidošanas procesu atbilstoši labas pārvaldības principiem, apsverot iespējamās ieguvumus, analizējot strukturālo pieeju šīs rīcībpolitikas veidošanā, kas saistīta ar problēmu analīzi, mērķu definēšanu un to sasniegšanu. Tiks izsvērti priekšnoteikumi, šķēršļi un iespējamie riski, kā arī aplūkots tiesiskais aspekts šādas rīcībpolitikas ieviešanā. Interneta balsojuma ieviešana Latvijā tiks

¹Izstrādāta koncepcija interneta vēlēšanu sistēmas ieviešanai. (08.03.2012.). Satiksmes ministrijas mājas lapa. Izgūts no http://www.sam.gov.lv/?cat=8&art_id=2738

novērtēta, raugoties no tādu kritēriju perspektīvas kā atbilstība, lietojamība, sasniedzamība, lietderība, realizējamība.

Veicot literatūras un avotu analīzi, darba ietvaros tiks analizēta citu valstu pieredze saistībā ar interneta balsojuma, interneta vēlēšanu ieviešanas mēģinājumiem un tas tiks skatīts kontekstā ar Latvijas gadījumu. Sīkāk tiks veikta Igaunijas gadījuma analīze, lai varētu izprast, kas ir tās galvenās atziņas, ko Latvija var izmantot, veidojot šo rīcībpolitiku. Viedokļu analīzei darba ietvaros tiks veiktas 14 daļēji strukturētās ekspertu intervijas ar pārstāvjiem no visām ieinteresētajām pusēm- koncepcijas veidotājiem, virzītājiem, nozares asociācijām, informāciju un komunikāciju tehnoloģiju drošības ekspertiem, akadēmisko pusi, tiesību ekspertiem, Vēlēšanu reformas biedrību, Latvijas vēstniecību Īrijā, Igaunijas Nacionālo vēlēšanu komiteju. Ekspertu intervijas ļauj iegūt dažādu pušu viedokli par apsvērumiem interneta balsojuma ieviešanai, esošo problēmsituāciju, plānotajiem ieguvumiem, mērķiem un ļauj analizēt rīcībpolitikas veidošanas procesu. Papildus tiks izmantoti atsevišķu ekspertu, institūciju paustie viedokļi masu medijos, diskusijās, konferencēs u.c. Sabiedrības viedokļa apzināšanai par jauna fenomena ieviešanu Latvijā, tiks izmantoti jau iepriekš veikti plašsaziņas tīklā publicētie sabiedriskās domas pētījumu rezultāti.

Līdz šim šādas rīcībpolitikas izvērtējums nav ticis veikts. Konstruktīva darbība pie i-vēlēšanu sistēmas izveides Latvijā ir sākusies salīdzinoši nesen. Interneta balsojums ir jauns politikas instruments, ar kuru tiek paredzēts vecināt balsstiesīgo iedzīvotāju aktivitāti un vēlēšanu pieejamību. Novērtējums par i-balsojuma ieviešanu Latvijā sniegtu iespējas izvērtēt šādas rīcībpolitikas efektivitāti, lietderību, izvērtējot tādas kritērijus kā atbilstība, lietojamība, sasniedzamība, lietderība, realizējamība, kas iekļauj gan vispārējos ieguvumus, iespējamās problēmas ar interneta balsojuma ieviešanu, pieņemšanu un ievērošanu, iespējamās trūkumus, neskaidrības vai pretrunas, kā arī nevēlamas blakusparādības.² Esošo diskusiju analīze un veiktie pētījumi par i-balsojuma priekšrocībām un ieviešanas riskiem, kā arī atzinumi no to valstu gadījumiem, kurās i-balsojums ir ticis ieviests, sniegs pilnvērtīgu izpratni par jau īstenoto programmu rezultātiem un ietekmi, tālāka Latvijas gadījuma novērtējuma veikšanai, analizējot intervēto ekspertu viedokļus. Šī darba novitāte ir sniegt viedokļu analīzi interneta balsojuma ieviešanas jautājumā. Pētījums sniegs būtisku informācijas pienesumu kopējai diskusijai par i-vēlēšanu sistēmas nepieciešamību un interneta balsojuma ieviešanu Latvijā. Pētījuma rezultāti dos argumentētu skatījumu interneta balsojuma ieviešanas ietvaros un veidos platformu tālākām diskusijām šajā jautājumā.

²*Sigmas dokuments nr.31. Politikas instrumentu uzlabošana ar ietekmes novērtējumu.* Apvienoto Nāciju Organizācijas Attīstības programmas pārstāvniecība Latvijā, SIGMA-OECD, Francija. 13.lpp.

1. LABA PĀRVALDĪBA

Jebkuras valsts vai organizācijas funkcionēšanai pamatā ir noteiktu darbību kopums, kas tiek veikti valsts dzīves organizēšanai. Taču to var īstenot dažādi, kā rezultātā valsts dzīves organizēšana var nebūt pietiekami veiksmīga, efektīva, kvalitatīva, lai virzītu valsts ilgtspējīgu attīstību un nodrošinātu pietiekamu dzīves kvalitāti tās iedzīvotājiem. Labas pārvaldības koncepts nosaka to, kādai vajadzētu būt šai pārvaldībai, kā veicināt efektīvu valsts pārvaldību, atbildot uz sabiedrības vēlmēm un vajadzībām un iesaistot to šajā procesā. Jo īpaši svarīgi par to ir domāt, ja tiek paredzētas kādas izmaiņas vienā no pamata struktūrām demokrātijā-vēlēšanās.

Pirms pievērsšanās labas pārvaldības konceptam, nepieciešams apskatīt, kas ir pārvaldība un kā tā tiek definēta. Pārvaldība ietver valdītāju valdīšanu (rule of the rulers) atbilstoši kādam konkrētam noteikumu kopumam. Pārvaldība ir process, caur kuru palīdzību vadītājiem tiek piešķirta autoritāte, viņi nosaka noteikumus un šie nosacījumi tiek ieviesti, pārveidoti. Pārvaldība ietver gan vadītājus, gan noteikumus, gan noteiktus procesus, ar kuru palīdzību tie tiek izvēlēti, definēti, ka arī saistīti ar sabiedrību.³ Pārvaldība tiek saistīta ar to, kā pārvaldes aparāts un sociālās organizācijas mijiedarbojas, kā saistīti ar iedzīvotājiem un to, ka tiek pieņemti lēmumi. Pārvaldība bieži tiek saistīta ar procesu, kura ietvaros sabiedrība vai organizācijas pieņem nozīmīgus lēmumus, kā arī nosaka to, kas tiek iesaistīts šajā procesā. Pārvaldības konceptu var attiecināt uz dažādiem līmeņiem, ka globālu, tā arī nacionālu, institucionālu vai kopienas līmeni.⁴

Nav noteikti vienoti kritēriji pārvaldības koncepta skatīšanai un mērīšanai. Līdz ar to pārvaldība tiek definēta dažādi. Pārvaldība var tikt definēta arī ļoti visaptveroši, kā to dara R.Rodss (Rhodes) – „pārvaldība ir plašāka nekā pārvalde, ietverot nevalstiskos subjektus”.⁵ Pārvaldība var tikt definēta arī kā tradīcijas un institūcijas, caur kurām tiek īstenota vara. Pasaules banka, definējot pārvaldību, uzsver to, ka tas ir veids, kā vara tiek īstenota caur valsts ekonomiskajām, politiskajām un sociālajām institūcijām.⁶ Pasaules Banka pārvaldības jēdzienu definē kā tradīcijas un institūcijas, caur kurām tiek realizēta vara kopējā labuma vārdā. Tas ietver vairākus komponentus. Pirmkārt, tas ietver procesu, kura ietvaros varas pārstāvji tiek izvēlēti, uzraudzīti un nomainīti. Otrkārt, tā ir valdības un ierēdniecības kapacitāte efektīvi pārvaldīt savus resursus un ieviest saprātīgas, atbilstošas rīcībpolitikas. Un treškārt, tas ietver

³ What is Governance? The webpage of The World Bank. Retrieved from <http://web.worldbank.org/>

⁴ Graham J., Amos B., Plumptre T. (2003). *Principles for Good Governance in 21st Century*. Institute on Governance, Policy Brief no.15. Retrieved from http://www.growourregion.ca/images/file/governance/policybrief15_0.pdf 1.-6.p.

⁵ Ozoliņa Ž., Reinholde I.(red.). (2009). *Laba pārvaldība*. Rīga: Zinātne. 7.-11.lpp.

⁶ What is Governance? The webpage of The World Bank. Retrieved from <http://web.worldbank.org/>

pilsoņu, valsts, pārvaldes savstarpējo uzticēšanos attiecībā uz institūcijām, kas regulē ekonomisko un sociālo mijiedarbību starp tiem.⁷

Saskaņā ar ANO definīciju pārvaldība ir politiskās, ekonomiskās un administratīvas varas (authority) realizācija pārvaldot valsts jautājumus visos tās līmeņos. Pārvaldība ir neitrāls koncepts, kas ietver kompleksus mehānismus, procesus, attiecības un institūcijas, caur kurām pilsoņi un grupas var izteikt savas intereses, realizēt savas tiesības un pienākumus un risināt domstarpības.⁸ Tā ietverta Apvienoto Nāciju Attīstības programmas (UNDP) dokumentos.

Viena no definīcijām, kas tiek piedāvāta grāmatā „Laba pārvaldība” (Ž.Ozoliņas un I.Reinholdes red.) ir sekojoša:

Pārvaldība ir uz zināšanām balstīta spēja rīkoties, konkrēta mērķa sasniegšanai, iesaistot visplašāko dalībnieku (valstisko, nevalstisko, lokālo, nacionālo, reģionālo, globālo) skaitu. Pārvaldība nav ministriju, aģentūru, pašvaldību vai citu struktūru organizācija un to sekošana instrukcijām. Tā ir rīcība kopīga labuma radīšanai, kas nodrošina ilgtspējīgu attīstību un cilvēka dzīves kvalitāti.⁹

Pārvaldība kā jēdziens nereti tiek saistīta kopā ar vārdu „laba” pārvaldība, tādējādi rosinot diskutēt par pārvaldības izvērtēšanu no pozitīvās puses. Tas noticis lielākoties pateicoties daudzām starptautiskajām organizācijām, kā Pasaules Bankas, Starptautiskās Valūtas fonds, Ekonomiskās sadarbības un attīstības organizācija (OECD; turpmāk tekstā- ESAO), Āzijas Attīstības Banka, Lielbritānijas Starptautiskās attīstības departaments (DFID), Kanādas Starptautiskās attīstības aģentūras (CIDA). Tāpat arī labas pārvaldības konceptu savā dienaskārtībā iekļāvusi gan Eiropas Savienība, gan arī Apvienoto Nāciju organizācija un atsevišķas tās aģentūras un programmas ir mēģinājušas veicināt labu pārvaldību. Tomēr jāatzīst, ka atsevišķu organizāciju pieeja labas pārvaldības konceptam ir atšķirīga.¹⁰

Jau 1980.gadu beigās laba pārvaldība kļuva par nozīmīgu jautājumu attīstības valstīs, kad divas starptautiskās organizācijas- Pasaules Banka un Starptautiskais Valūtas fonds, kas tām sniedza finansiālu atbalstu, sāka pievērst pastiprinātu uzmanību politikas procesam valstīs, kurām tika apsvērts piešķirt finansējumu. Šo organizāciju viedoklis uzsvēra, ka krīzes valstīs notiek nevis ārēju ekonomisku apsvērumu vai dabas katastrofu dēļ, bet gan vietējo valdību neatbilstošu un neveiksmīgu rīcībpolitiku ieviešanas mēģinājumu dēļ.¹¹ Laba pārvaldība kā termins ieguva popularitāti tieši 1990. gados līdz ar Pasaules Bankas aktivitātēm saistībā ar noteiktu nosacījumu izvirzīšanu gan palīdzības sniegšanas aģentūrām, gan palīdzību saņemošajām valstīm. Galvenais pēc kā starptautiskie donori vadījās bija palīdzības saņemošās

⁷ The World Bank. *What is our approach to governance?* The webpage of The World Bank. Retrieved from <http://go.worldbank.org/MKOG258VQ>

⁸ Governance for sustainable human development A UNDP policy document- Glossary of key terms. Webpage of UNDP. Retrieved from <http://mirror.undp.org/magnet/policy/glossary.htm>

⁹ Ozoliņa Ž., Reinholde I.(red.). (2009). *Laba pārvaldība*. Rīga: Zinātne. 7.-11.lpp.

¹⁰ Munshi S., Abraham B.P., Chaudhuri S. (2009). *The Intelligent Person's Guide to Good Governance*. [ebook]. New Delhi: SAGE Publications India. Retrieved from eBook Collection (EBSCO host). 1.-25.p.

¹¹ Turpat.

valsts pārvaldes sniegums. Tas tika uzskatīts par veidu, kā nodrošināt attīstības palīdzības efektīvu izmantošanu. Starptautiskie donori, kā Pasaules Banka, Starptautiskais Valūtas fonds, Amerikas Savienotās Valstis, arvien vairāk liek uzsvaru uz valsts pārvaldes veikspēju un labu pārvaldību kā priekšnoteikumu palīdzības saņemšanai. Laba pārvaldība ir noteicošs aspekts, lemjot to, kam palīdzība tiks sniegta. Saņēmējvalstij ir nepieciešams skaidri parādīt savu apņēmību attiecībā uz ekonomisko un sociālo reformu ieviešanu.¹² Pasaules Banka un Starptautiskais Valūtas fonds labu pārvaldību skatīja vairāk kā nosacījumus palīdzības sniegšanai. Apvienoto Nāciju Organizācija ieguldīja resursus, cenšoties atbalstīt tās dalībvalstu centienus ieviest labas pārvaldības reformas.¹³

Līdzīgi kā pārvaldības jēdziens tā arī laba pārvaldība tiek definēta dažādi. Laba pārvaldība tiek saistīta ar mehānismiem, kurus nepieciešams veicināt, lai tiktu īstenota laba pārvaldība. Tā tiek saistīta ar demokrātiju un cilvēktiesībām, likuma varu, publisko pakalpojumu efektivitāti, caurspīdīgumu. Pasaules Banka labu pārvaldību apraksta sekojoši: to raksturo paredzamas, atvērtas un pārdomātas rīcībpolitikas veidošana, kas ir caurspīdīgs process, birokrātija, ko raksturo profesionāls ētoss, izpildvara, kas ir atbildīga par savu rīcību, stipra pilsoniskā sabiedrība, kas piedalās sabiedriskajā dzīvē un tas viss darbojas likuma varas ietvaros. Pasaules Banka arī uzsver četras dimensijas, kas ir publiskā sektora vadība, atbildīgums, attīstības tiesiskais ietvars, kā arī caurspīdīgums un informācija. Attiecībā uz Pasaules bankas aktivitātēm papildus tiek akcentēta uzmanība uz tādiem jautājumiem, kā rīcībpolitiku, programmu, projektu veidošanu un ieviešanu, izdevumiem militārām vajadzībām, kā arī cilvēktiesībām.¹⁴ Pasaules Banka ir izstrādājusi vispārīgus pārvaldības indikatorus, kas sastāv no sešām pārvaldības dimensijām. Tās ir atbildīgums, politiskā stabilitāte un vardarbības neesamība, valdības mērķu sasniegšanas efektivitāte, regulējošās sfēras kvalitāte, likuma vara un korupcijas kontrole.¹⁵ Atbilstoši šiem kritērijiem tiek vērtēta pārvaldības kvalitāte. Tiek paredzēts, ka labas pārvaldības principi tiktu pielietoti dažādās politikas jomās, arī dažādos līmeņos, kā starptautiskā, tā arī nacionālā un vietējā līmenī. Eiropas Komisijas noteiktie principi aptver politiskās sistēmas procesus kopumā un nosedz ļoti plašu lauku, kas paredz īstenot labas pārvaldības principus politiskajā procesā, lēmumu pieņemšanas procesā un rīcībpolitiku veidošanā un ieviešanā, tāpat arī skarot citus jautājumus.

¹² Nanda V.P. (2006). *The „Good Governance” Concept Revisited*. The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science, vol. 603, 1. DOI:10.1177/0002716205282847 269.-283.p.

¹³ Munshi S., Abraham B.P., Chaudhuri S. (2009). *The Intelligent Person's Guide to Good Governance*. [ebook]. New Delhi: SAGE Publications India. Retrieved from eBook Collection (EBSCO host). 1.-25.p.

¹⁴ The World Bank (1994). *Governance: the World Bank's Experience*. Washington D.C.: The World Bank. Retrieved from http://books.google.lv/books?id=lylQWqEdtrkC&printsec=frontcover&hl=lv&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false vii-xv

¹⁵ Worldwide Governance Indicators. Webpage of The World Bank. Retrieved from <http://go.worldbank.org/ATJXPHZMH0>

Ekonomiskās sadarbības un attīstības organizācija labu pārvaldību aplūko no šāda aspekta- pasaules finansiālās krīzes izceļas no pārvaldības institūciju vājībām.¹⁶ ESAO labu pārvaldību skata saskaņā ar Pasaules Bankas piedāvāto definīciju, norādot uz politiskās autoritātes un kontroles realizēšanu sabiedrībā attiecībā uz resursu pārvaldīšanu, lai sasniegtu sociālu un ekonomisku attīstību.¹⁷ ESAO viedoklis ir tāds, ka laba efektīva pārvaldība palīdz stiprināt demokrātiju un cilvēktiesības, veicināt ekonomisko labklājību un sociālo saliedētību, samazināt nabadzību, veicināt vides aizsardzību un ilgtspējīgu dabas resursu izmantošanu, pastiprināt uzticību valdībai un publiskajai administrācijai. Uzticības veidošana valsts pārvaldes institūcijām ir viens no nozīmīgākajiem labas pārvaldības elementiem.¹⁸ Lai to veicinātu, ir būtiska sabiedrības iesaistīšana rīcībpolitikas veidošanā.

ESAO labu pārvaldību uzsver kā vienu no atslēgas elementiem nacionālas labklājības nodrošināšanā, labu pārvaldību skaidrojot caur tādiem faktoriem kā uzticamība, paredzamība, atbildīgums. Laba pārvaldība ir atkarīga no spējas realizēt varu un pieņemt labus lēmumus dažāda spektra jautājumos, ka ekonomiskos, sociālos, vides jautājumos, tā arī citos. Tas tiek saistīts ar valdības kapacitāti procesu organizēšanā. Kaut arī tiek atzīts, ka ir daudz veidu kā definēt labu pārvaldību, ESAO izšķir galvenos faktorus, kas raksturo labu pārvaldību. Tie ir valsts ierēdņu tehniska un organizatoriska rakstura kompetence; labas organizatoriskās spējas, kas ietver attīstības virzīšanu, balstoties uz iestāžu darbības kvalitāti, jo ir būtiski ne tikai prasmīgi un izglītoti darbinieki, bet arī organizāciju struktūra un vadības sistēma, kam ir kapacitāte prasmīgi pielietot savu darbinieku zināšanas labas pārvaldības veicināšanā. Kā nākamie labas pārvaldības galvenie faktori ir uzticamība, paredzamība un tiesiskā vara, atbildīgums, caurspīdīgums un atvērtas informācijas sistēmas, kā arī līdzdalība. Politikiem un valsts ierēdņiem ir dota liela vara caur likumiem un regulējumiem, ko viņi ievieš, caur resursiem, ko tie kontrolē. Līdz ar to atbildīgums paredz to, ka šī vara tiek izmantota atbilstoši sabiedrības interesēm. Caurspīdīga lēmumu pieņemšana ir būtiska labas pārvaldības īstenošanā. Savukārt līdzdalība tiek saistīta ar nepieciešamību iesaistīt sabiedrību rīcīpolitikas veidošanā, lēmumu pieņemšanā, tāpat arī ar vēlēšanām un citiem demokrātiskajiem procesiem. Tiek uzskatīts, ka valdība var pieņemt labākus lēmumus, ja iesaista sabiedrību, ka arī tas nodrošina to, ka šie lēmumi pēc to pieņemšanas gūs lielāku atbalstu.¹⁹ Līdzdalība ir ļoti būtiska, jo tā paaugstina attīstības programmu tehnisko efektivitāti (efficiency), mērķu sasniegšanas efektivitāti (effectiveness), kā arī ilgtspējīgumu. Tāpat tiek stiprināta pilsoniska

¹⁶ Munshi S., Abraham B.P., Chaudhuri S. (2009). *The Intelligent Person's Guide to Good Governance*. [ebook]. New Delhi: SAGE Publications India. Retrieved from eBook Collection (EBSC Ohost). 1.-25.p.

¹⁷ OECD. (1995). *Participatory development and good governance*. Development co-operation guideline series. Retrieved from <http://www.oecd.org/dac/governance-development/31857685.pdf> 5.-30.p.

¹⁸ OECD Annual Report 2001. (May 2001). DOI: 10.1787/annrep-2001-en 116.p

¹⁹ *Promoting Good Governance*. OECD programme on Public Management and Governance (PUMA). Retrieved from http://www.gdrc.org/u-gov/doc-oecd_ggov.html

sabiedrība un ekonomika, veicinot diskusijas starp pilsoniskās sabiedrības pārstāvošajām grupām vai organizācijām ar valsts institūcijām, jo tādā veidā tiek ietekmētas rīcībpolitikas un nodrošināta valdības varas kontrole.²⁰

Apvienoto Nāciju Attīstības programma uzsver, ka laba pārvaldība skar resursu sadali un pārvaldīšanu, lai tiktu risinātas kopējas problēmas. Labu pārvaldību raksturo līdzdalība, caurspīdīgums, atbildīgums, taisnīgums. Laba pārvaldība veicina likuma varas īstenošanu, ka arī efektivitāti,²¹ kas īpaši tiek attiecināts uz resursu izmantošanu. Pārvaldība tiek saistīta gan ar valsts institūcijām un valsts pārvaldes darbību, bet tā iekļauj arī privāto sektoru un pilsonisko sabiedrību kā nozīmīgus spēlētājus labas pārvaldības īstenošanā.²² Labas pārvaldības principi nereti pārklājas, kā arī to piemērošana ir sarežģīta, tiekšanās pēc to īstenošanas sniedz būtisku ieguldījumu labas pārvaldības nodrošināšanā. Šos principus grupējot varētu izšķirt sekojošus. Legitimitāte, kas ietver līdzdalību, kas paredz to sabiedrības iesaisti lēmumu pieņemšanas procesā tiešā vai caur legitimām institūcijām, kas pārstāv to intereses, un ievirzi uz vienprātību un saskaņu. Tas paredz to, ka laba pārvaldība meklē ceļus kā atšķirīgas intereses vienot konsensusa lēmumos, kas būtu vislabākie un atbilstošākie. Sabiedrības gribai būtu jābūt valdības autoritātes pamatam, kas tiek izteikts periodiskās un godīgās, vispārīgās un vienlīdzīgās vēlēšanās. Laba pārvaldība paredz noteiktu virzību - stratēģisku vīziju un ilgtermiņa perspektīvu, virzoties uz attīstību, kā arī nepieciešamību pēc attīstības. Veiktspēja (performance) iekļauj atsaucību, efektivitāti, kas paredz visu procesu un radīto rezultātu nepieciešamību atbilst labākajam veidam resursu izlietošanā. Atbildīgums tiek saistīts arī ar caurspīdīgumu un nepieciešamību nodrošināt informācijas pieejamību visām ieinteresētajām pusēm, kā arī paredz atbildīgu lēmumu pieņemšanu un īstenošanu. Savukārt godīgums ietver taisnīgumu, kā rezultātā visiem būtu jābūt iespējām uzlabot un uzturēt savu labklājību. Likuma vara paredz to, ka likumiskajam ietvaram būtu jābūt taisnīgam un īpaši izrietošam no cilvēktiesībām.²³

Arī Eiropas Savienība ir aktīvi darbojusies, lai veicinātu labu pārvaldību valstīs, kurās tā nodrošina palīdzību. Jau 1991.gadā tika uzsvērts labas pārvaldības nozīmīgums. Attīstība efektīvi un ilgtspējīgi var tikt sasniegta tikai tad, ja tiek sekots noteiktiem vispārīgiem principiem: saprātīgas ekonomiskās un sociālās rīcībpolitikas, demokrātiska lēmumu pieņemšana, pietiekams valdības caurspīdīgums un finansiālais atbildīgums, draudzīgas vides

²⁰ OECD. (1995). *Participatory development and good governance*. Development co-operation guideline series. Retrieved from <http://www.oecd.org/dac/governance-development/31857685.pdf> 5.-30.p.

²¹ *Governance for sustainable human development* A UNDP policy document- Glossary of key terms. Webpage of UNDP. Retrieved from <http://mirror.undp.org/magnet/policy/glossary.htm>

²² Munshi S., Abraham B.P., Chaudhuri S. (2009). *The Intelligent Person's Guide to Good Governance*. [ebook]. New Delhi: SAGE Publications India. Retrieved from eBook Collection (EBSCO host). 1.-25.p.

²³ Graham J., Amos B., Plumptre T. (2003). *Principles for Good Governance in 21st Century*. Institute on Governance, Policy Brief no.15. Retrieved from http://www.growourregion.ca/images/file/governance/policybrief15_0.pdf 1.-6.p.

veidošana tirgus attīstībai, likumu varas un cilvēktiesību ievērošana, preses un viedokļa brīvība, noteikti mērķi, kā cīnīties ar korupciju. ES uzmanību pievērusi ne tikai citu valstu labas pārvaldības veicināšanai, bet devusi zināmu ieguldījumu arī ES iekšējo pārvaldības procedūru uzlabošanai. Rūpes skar lielo demokrātijas deficītu, kas tiek raksturots, cilvēkiem esot attālinātiem no ES lēmumu pieņemšanas institūcijām.²⁴ 2001.gadā tiek izdota Baltā grāmata „Eiropas pārvaldība”, kas iezīmē „galvenos reformu virzienus lielākā sabiedrības iesaistē visās lēmumu pieņemšanas stadijās, lai uzlabotu rīcībpolitiku un normatīvo aktu kvalitāti, ka arī nodrošinātu dažādu nozaru iestāšu sadarbību.”²⁵

Viens no indikatoriem pēc nepieciešamajām pārmaiņām bija arī Īrijas iedzīvotāju noraidījums Nicas līgumam nacionāla referendumā. Eiropas Komisijas Baltajā grāmatā ir definēti pieci labas pārvaldības principi- atvērtība, līdzdalība, atbildīgums, efektivitāte un saskaņotība, piedāvājot arī konkrētus reformu virzienus. Tomēr mazāk skaidrības ir par konkrētiem instrumentiem, kā šos principus vajadzētu iedzīvināt reālajā dzīvē. Tomēr šo principu ievērošana ir būtiska ES pārvaldības kvalitātes uzlabošanai. Baltajā grāmatā tiek atzīmēts, ka sabiedrības interese par politiskajiem procesiem nav augsta, kā arī zems ir uzticēšanās kredīts politiskajiem līderiem. Ar labas pārvaldības principiem tiek paredzēts arī cilvēkus tuvināt lēmumu pieņemšanas, rīcībpolitiku veidošanas procesam, vairojot cilvēku uzticību ES institūcijām kopumā un samazināt atsvešinātības izjūtu.²⁶

Atvērtības princips tiek attiecināts uz nepieciešamību institūcijām strādāt atvērtākā veidā, uzlabojot komunikāciju par ES jautājumiem dalībvalstīs. Atvērtība nozīmē to, ka šajā skaidrošanas procesā nepieciešams izmantot vienkāršāku, cilvēkiem saprotamāku valodu, kas ir būtiski, lai vairotu sabiedrības uzticību šīm institūcijām. Līdzdalība nosaka to, ka nepieciešams iesaistīt sabiedrību visos rīcībpolitikas posmos, sākot no tās veidošanas līdz ieviešanai, jo tas ietekmē gan ES rīcībpolitikas kvalitāti, nozīmīgumu un efektivitāti. Līdzdalība ir atkarīga no centrālās pārvaldes līmeņa iekļaujošas pieejas nodrošināšanas pēc iespējas plašākas sabiedrības lokam. Atbildīguma princips tiek attiecināts uz to, ka katrai institūcijai ir jāizskaidro to, ko tā dara, kā arī jāuzņemas atbildība. Ir nepieciešamība pēc lielākas skaidrības par sadalītajiem pienākumiem un funkcijām likumdošanas un izpildvaras procesos. Dalībvalstīm ir jārīkojas atbildīgi, attīstot un ieviešot ES rīcībpolitiku. Ceturtais princips efektivitāte paredz to, ka rīcībpolitikai ir jābūt savlaicīgai un efektīvai, tai jāsniedz rezultāti, balstoties uz skaidriem mērķiem, novērtējot nākotnes iespējamo ietekmi, kā arī pagātnes rīcības sekas. Tas nozīmē arī to, ka lēmumiem jātiek pieņemtiem piemērotākajā

²⁴ Munshi S., Abraham B.P., Chaudhuri S. (2009). *The Intelligent Person's Guide to Good Governance*. [ebook]. New Delhi: SAGE Publications India. Retrieved from eBook Collection (EBSCO host). 1.-25.p.

²⁵ Reinholde I. (2009). Pārvaldības daudzās sejas. No Ozoliņa Ž., Reinholde I.(red.). *Laba pārvaldība*. Rīga: Zinātne. 89.lpp.

²⁶ A White Paper „European Governance”. (2001). Brussels: Commission of the European Communities, 25.7.2001., COM (2001) 428 final. Retrieved from http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/en/com/2001/com2001_0428en01.pdf

līmenī un rīcībpolitikas ieviešanai jābūt atbilstoši samērīgākajam veidam. Savukārt saskaņotība nosaka to, ka rīcībpolitikai un visām darbībām ir jābūt saskaņotām un viegli saprotamām, ir jāveicina institūciju savstarpēja sadarbība kompleksas sistēmas ietvaros.²⁷

Tāpat Baltā grāmatā ir noteikts, ka šo piecu principu ievērošana stiprina arī proporcionalitāti un subsidiaritāti. Ikvienas rīcībpolitikas veidošanā, kopš koncepcijas izstrādes līdz rīcībpolitikas ieviešanai, ir nepieciešams apsvērt atbilstošākā līmeņa izvēli, kurā aktivitātes tiek veiktas. Tas var būt no ES līmeņa līdz pat vietējam līmenim. Atbilstošo instrumentu izvēlei ir jābūt saskaņotai ar noteiktajiem mērķiem. Līdz ar to pirms iniciatīvas uzsākšanas jāpārlicinās, vai šī darbība vispār ir nepieciešama, vai ES līmenis ir piemērotākais tās risināšanai, kā arī vai izvēlētie līdzekļi ir samērīgi ar mērķiem. Piemēram, viens no veidiem kā uzlabot rīcībpolitiku kvalitāti, regulējumu un ieviešanu ir īstenot vēl efektīvākas un caurspīdīgākas konsultāciju procedūras, kas palīdz izprast jautājumu būtību starp dažādām konkurējošām prioritātēm un pretenzijām, kā arī tas palīdz attīstīt rīcībpolitiku no ilgtermiņa perspektīvas. Sabiedrības un ekspertu viedokļi ir ļoti būtiski un tos iespējams gūt caur konsultācijām, sabiedriskajām apspriešanām un tas viennozīmīgi uzlabo rīcībpolitiku veidošanas kvalitāti. Rīcībpolitikas veidošanas process ir komplekss. Viens no faktoriem ir uzticēšanās ekspertu viedoklim, kas ieņem nozīmīgu lomu politisko lēmumu sagatavošanā un uzraudzībā. Baltajā grāmatā tiek akcentēts, ka regulējošo aktu izstrādē nepieciešams uzlabot kvalitāti, mērķu sasniegšanas efektivitāti un vienkāršību. Priekšlikumiem jāatbild vairākiem faktoriem. Tiem jābūt gatavotiem, balstoties uz efektīvu analīzi, kur tiktu apsvērti arī potenciāla ekonomiskā, sociāla ietekme, kā arī ietekme uz vidi, tāpat nepieciešams apsvērt plānotos izdevumus un ieguvumus, kā arī jābūt pārliecinātiem, ka tiek skaidri noteikti sasniedzamie mērķi. Tālāk ir nepieciešams saskaņot dažādu rīcībpolitikas instrumentu lietojamību, noteiktu mērķu sasniegšanai. Kā arī jāizskata, vai izvēlētais instruments ir pareizais instruments. Kā vēl viens svarīgs elements ir nepieciešamība izvērtēt un ņemt vērā pagātnes veiksmes vai kļūdas, kas palīdzētu nodrošināt to, ka lēmums tiek pieņemts un ieviests piemērotā līmenī.²⁸ Šos faktorus var attiecināt uz jebkuras rīcībpolitikas veidošanas posmu, jo svarīgi ir veikt piemērotu analīzi par to, kādi ir iespējamie riski, kāda ir potenciālā ietekmē, vai ir nosprausti skaidri mērķi, vai vispār ir nepieciešamība pēc šādas rīcībpolitikas, kā arī skatīties iepriekšējo pieredzi, lai nākotnē pieņemtu labākus lēmumus un veiksmīgāk īstenotu rīcībpolitiku.

Labā pārvaldība nozīmē to, ka ir labs pārvaldes mehānisms, ir labs iestādēm uzlikto funkciju izpildījums, laba valsts līdzekļu pārvaldība, laba sabiedrības iesaiste un labi rezultāti.

²⁷ *A White Paper „European Governance”*. (2001). Brussels: Commission of the European Communities, 25.7.2001., COM (2001) 428 final. Retrieved from http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/en/com/2001/com2001_0428en01.pdf

²⁸ Turpat.

Centrālās varas turētājiem ir grūts uzdevums, jo viņu atbildība ir nodrošināt to, ka viņu vadīto institūciju un realizēto rīcībpolitiku mērķi ir atbilstoši sabiedrības interesēm, ka tiek sasniegti pozitīvi rezultāti attiecībā uz tiem cilvēkiem, kas lieto piedāvātos pakalpojumus. Liela uzmanība tiek piešķirta tam, kā tiek tērēta valsts nauda un uzsvars tiek likts uz efektīvu šo līdzekļu izlietojumu. Lielbritānijā Neatkarīgā Komisija labākai pārvaldībai publisko pakalpojumu jomā izstrādāja vienotu standartu pārvaldības īstenošanai publisko pakalpojumu jomā, kas sastāv no sešiem galvenajiem labas pārvaldības principiem, kam katram ir savi apakšprincipi. Pirmkārt, laba pārvaldība nozīmē koncentrēties uz organizācijas mērķiem un rezultātiem, kas vērsti uz pilsoņiem un pakalpojuma lietotājiem. Šis princips paredz to, ka ir jābūt skaidrībai par organizācijas mērķiem un paredzētajiem rezultātiem, kas tiek vērsti uz pakalpojuma lietotājiem; jābūt pārlicībai, ka lietotāji saņem augstas kvalitātes servisu. Tāpat svarīga ir šī pakalpojuma vērtība. Otrkārt, laba pārvaldība nozīmē to, ka skaidri definētas funkcijas tiek izpildītas efektīvi. Šis princips ietver to, ka jābūt skaidrībai par katras institūcijas funkcijām, jābūt skaidrībai par katras iesaistītās puses atbildību un jāpārlicīnās, ka attiecīgie pienākumi tiek veikti, ka arī jābūt skaidrībai par attiecībām starp sabiedrību un centrālās varas turētājiem. Treškārt, laba pārvaldība nozīmē vērtību veicināšanu un to parādīšanu caur institūciju darbību. Ceturkārt, laba pārvaldība nozīmē pieņemt uz informāciju balstītus, pārredzamus lēmumus, kā arī īstenot riska vadību. Šis princips ietver to, ka lēmumu pieņemšanai jānotiek pārredzami, ir jāizmanto labas kvalitātes informācija, padomi, atbalsts lēmumu pieņemšanā, kā arī jāpārlicīnās, ka efektīva risku vadības sistēma ir darbībā. Piektais princips paredz to, ka laba pārvaldība nozīmē attīstīt varas institūciju kapacitāti un neizmantotās iespējas, lai tās varētu strādāt efektīvi. Tas ietver nepieciešamību pēc ievēlēto vai nozīmēto varas pārstāvju pietiekamām prasmēm, zināšanām un pieredzes, lai viņi varētu labi strādāt, ka arī paredz pārvaldības funkciju darbības izvērtējumu. Sestais princips akcentē, ka laba pārvaldība nozīmē iesaistīt ieinteresētās puses, kā arī nodrošināt atbildīgumu. Tas paredz aktīvu un plānotu pieeju dialoga veidošanai ar sabiedrību un atbildību pret sabiedrību, tāpat arī pret darbiniekiem, kā efektīvu sadarbību ar institucionāli iesaistītajām pusēm.²⁹

Pārvaldība ir saistīta noteiktām struktūrām, funkcijām, procesiem un institucionālajām tradīcijām, kas tiek īstenotas, lai nodrošinātu to, ka noteikta rīcībpolitika, programma, projekts tiek īstenots tādā veidā, lai sasniegtu savus mērķus efektīvā un pārredzamā veidā. Tas ir ietvars tam, kā institūcijas pieņem lēmumus, vada un kontrolē savu funkciju izpildi, lai sasniegtu savus mērķus, bet tajā pašā laikā īstenojot atbildīgumu gan pret lietotājiem, gan plašāku sabiedrību kopumā. Laba pārvaldība pievieno tam visam vērtību, uzlabojot programmu,

²⁹ The Independent Commission for Good Governance in Public Services. (2004). *The Good Governance Standard for Public Services*. London: Hackney Press Ltd. Retrieved from http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/media/doc/Good_Gov_StandardPS_en.pdf V-26.p.

projektu, rīcībpolitikas izpildi, izmantojot efektīvāku pārvaldības mehānismu, stratēģiskāku un taisnīgāku resursu sadali, kā arī pakalpojumu nodrošināšanu, kā arī citus uzlabojumus efektivitātes celšanai, kas palīdz sasniegt labākus rezultātus un pozitīvāku ietekmi. Laba pārvaldība garantē arī pamatfunkciju ētisku un efektīvu izpildi.³⁰

Atbilstoši Eiropas tiesu praksei, cilvēka tiesības uz labu pārvaldību ir uzskatamas arī par jaunākajām cilvēktiesībām. Labas pārvaldības princips tiek saistīts ar demokrātiskas tiesiskas valsts principu un atzīts par vienu no vispārējiem tiesību principiem, kura „mērķis ir nodrošināt, lai valsts pārvaldes darbotos „labi” visplašākajā nozīmē – balstoties uz demokrātiskas, tiesiskas valsts principu, efektīvi, pretimnākoši pret indivīdu,” tātad valsts pārvaldei būtu jādabojas „taisnīgi, caurredzami, pieejami un ērti privātpersonām.”³¹ Labas pārvaldības princips ietverts arī Latvijas tiesiskajā sistēmā. Valsts pārvaldes iekārtas likuma 10.pants paredz to, ka „valsts pārvalde savā darbībā ievēro labas pārvaldības principu. Tas ietver atklātību pret privātpersonu un sabiedrību, datu aizsardzību, taisnīgu procedūru īstenošanu saprātīgā laikā un citus noteikumus, kuru mērķis ir panākt, lai valsts pārvalde ievērotu privātpersonas tiesības un tiesiskās intereses.”³² Tāpat arī LR Satversmes tiesa vairākos spriedumos runā par labas pārvaldības principa saturu, norādot to, ka tas prasa, „lai valstī funkcionētu godīgs, kompetences un motivēts civildienests,” tāpat arī to, ka „valstij ir pienākums vienkāršos un uzlabot pārvaldes kārtību, kā arī organizēt to pēc iespējas efektīvi”.³³ Tātad Latvijā tiek pieņemts, ka laba pārvaldība ir viens no vispārējiem tiesību principiem un vienots ietvars valsts pārvaldes procesu organizēšanai. Līdz ar to ir svarīgi tas, ka jebkuras politikas ieviešana atbilst labas pārvaldības principiem.

Informāciju un komunikāciju tehnoloģiju straujā attīstība, interneta arvien plašāka izplatība, rosina meklēt jaunus instrumentus, kā uzlabot pārvaldības mehānismus. Arvien vairāk attīstās elektroniskās demokrātijas (e-demokrātijas) un elektroniskās pārvaldes (e-pārvaldes) idejas, kas paredz valsts pārvaldes sistēmas efektivitātes veicināšanu, elektronisko pakalpojumu nodrošināšanu iedzīvotājiem, un tiek meklēti jauni risinājumi, kā sniegt jaunas iespējas iedzīvotājiem aktīvi iesaistīties un līdzdarboties sabiedriskajos un politiskajos procesos, izmantojot internetu.³⁴ Balsošana internetā ir viens no veidiem, kā veicināt politisko līdzdalību un uzlabot komunikāciju ar valsti. Šāds risinājums īpaši atvieglotu vietējo pašvaldību komunikāciju ar iedzīvotājiem, plānojot noteiktu rīcībpolitiku, programmu,

³⁰ Government and Management. Principles and Norms. Retrieved from http://siteresources.worldbank.org/EXTGLOREGPARPROG/Resources/grpp_sourcebook_chap12.pdf

³¹ Ozoliņa Ž., Reinholde I.(red.). (2009). *Laba pārvaldība*. Rīga: Zinātne. 143., 151.lpp.

³² Valsts pārvaldes iekārtas likums. 21.06.2002. Izgūts no <http://www.likumi.lv/doc.php?id=63545>

³³ Ozoliņa Ž., Reinholde I.(red.). (2009). *Laba pārvaldība*. Rīga: Zinātne. 149.-151.lpp.

³⁴ Brown D. (2005). *Electronic government and public administration*. International Review of Administrative Sciences. SAGE. 241.-243.pp. un Stanley J.W., Weare Ch. (2004). *The Effects of Internet Use on Political Participation : Evidence From an Agency Online Discussion Forum*. Administration and Society. SAGE. 503.-505.p.

projektu ieviešanu pašvaldības teritorijā, kas būtiski ietekmētu tās iedzīvotājus. Tas būtu veids kā uzlabot šo komunikāciju starp varas pārstāvjiem un iedzīvotājiem. Interneta balsošana ir viens ceļiem, kā mēģināt tiekties uz labas pārvaldības īstenošanu un pēc iespējas plašāku sabiedrības iesaisti, ērtu pakalpojumu nodrošināšanu un pilnveidot valsts pārvaldības procesus, tos piemērot jaunam informācijas un komunikācijas tehnoloģiju laikmetam. Jaunu rīku izmantošana, kas atvieglotu sabiedrības iesaisti, ir viens no ceļiem kā iet uz labu pārvaldību. Taču tajā pašā laikā, ja tiek plānotas izmaiņas vai kādi jauninājumi vienā no nozīmīgākajiem demokrātiskajiem pamatelementiem- nacionāla līmeņa vēlēšanām vai referendumiem, tad īpaši svarīgi domāt par šāda risinājuma efektīvu izpildi un atbilstību kopējiem labas pārvaldības principiem, kā caurspīdīgums, atbildīgums, efektivitāte, taisnīgums, atbilstošs likumu varai, atsaucīgums u.c. Ir svarīgi izprast, kā tiek plānotas šāda veida izmaiņas, cik šāds risinājums būtu atbilstošs sabiedrības vajadzībām un vēlmēm, kā notiek rīcībpolitikas veidošana, vai tā ir orientēta uz vienprātību, iekļaujoša. Ir svarīgi saprast gan to, cik šis rīcībpolitikas veidošanas un īstenošanas process pats par sevi būtu atbilstošs labai pārvaldībai.

Jebkurā demokrātiskā valstī tāpat arī Latvijā ir svarīgi stiprināt valsti, stiprināt demokrātiskās institūcijas, demokrātiju un vairoto varas pārstāvju leģitimitāti. Tāpēc ir ļoti nozīmīgi raudzīties uz visu rīcībpolitikas veidošanas procesu kopumā, jo labas pārvaldības principi ir attiecināmi uz politikas procesu kopumā, tā norāda uz to, kā vajadzētu rīkoties, kas būtu atbilstoši un kas būtu labā prakse, lai sasniegtu efektīvākus un labākus rezultātus. Laba pārvaldība nosaka to, ka pamata principiem būtu jābūt īstenotiem visos rīcībpolitikas posmos. Līdz ar to katrā no rīcībpolitikas posmiem var skatīties, kā būtu jābūt, lai process noritētu atbilstoši labas pārvaldības konceptam. Tālāk tiks apskatīts rīcībpolitikas ciklu koncepts, lai iegūtu kopainu un izpratni par šiem posmiem un to, kurā no posmiem šobrīd atrodas rīcībpolitika par interneta vēlēšanu ieviešanu Latvijā.

2. RĪCĪBPOLITIKAS ANALĪZE

Pastāv ļoti daudz rīcībpolitikas koncepta definīcijas. Kā vienu no kodolīgākajām definīcijām var minēt Tomasa Daija (Thomas Dye) definīciju, kas rīcībpolitiku raksturo kā to, ko varas turētāja izvēlas vai neizvēlas darīt. No tā izriet, ka rīcībpolitika ir noteikta izvēle, kas izriet no valdošās varas turētāju lēmumiem.³⁵ Oksfordas angļu vārdnīca vārdu- rīcībpolitika - definē kā valdības, partijas, valdītāja, valstsvīra noteikts pieņemts rīcības virziens, jebkurš rīcības virziens, kas ir ticis pieņemts kā izdevīgs un lietderīgs. Tomēr analizējot dziļāk, rīcībpolitika nav tikai kāds darbības virziens, tas ir kas vairāk.³⁶

Lemjē (Lemieux) rīcībpolitiku definē precīzāk- tas ir rezultāts aktivitātēm, kas vērstas uz publisku problēmu risināšanu, kuras īstenojuši politiskie aktori vidē, kur to attiecības ir strukturētas. Vēl citas definīcijas rīcībpolitiku definē kā autoritātes īstenojušu aktivitāšu rezultātu, kurai piešķirta publiskā vara un valdības leģitimitāte. Rīcībpolitika tiek definēta arī kā darbības programmu, kas specifiska vienai vai vairākām valsts iestādēm noteiktas nozares vai jomas ietvaros. Mēģinot precizēt vēl detalizētāk rīcībpolitikas terminu, tā tiek definēta kā dažādu publisko vai dažkārt privāto aktoru īstenojamo saskaņotu lēmumu vai aktivitāšu virkne, kuru resursi, institucionālās saites un intereses atšķiras ar nodomu mērķtiecīgā veidā risināt kādu problēmu, kas potenciāli tiek definēta kolektīva problēma. Kaut arī definīcijas ir atšķirīgas tās uzsver vismaz trīs elementus: iesaistītie aktori, kam piešķirta publiskā vara; kolektīvas problēmas, kam tiek meklēti risinājumi; valsts piedāvāti risinājumi. Līdz ar to attiecībā uz rīcībpolitikas termina lietošanu, tas tiek attiecināts ievērojamu skaitu likumdošanas un administratīvo darbību, kas vērstas uz reālu problēmu risināšanu.³⁷

Visu rīcībpolitiku mērķis ir problēmu risināšana, kas nonākušas valdības dienaskārtībā. Par noteikti problēmas eksistenci liecina šīs problēmas simptomi, kas tālāk arī noved pie diskusijas par rīcībpolitikas nepieciešamību. Jebkuras publiskās intervences sākuma posmā patiesie problēmas cēloņi nav vēl tikuši skaidri nodefinēti ar pilnīgu pārliecību vai arī nav tikuši nodefinēti, kā vienprātīga iesaistīto publisko un privāto aktoru izpratne. Atsevišķas sociālās izmaiņas nenoved pie rīcībpolitiku veidošanas, un tas var notikt dažādu iemeslu dēļ. Kā viens no tiem var būt tas, ka tās nav pietiekami redzamas un izpaustas vai arī neviens valsts intervences veids var nešķīst iespējams un vienprātīgs. Tāpat atsevišķas rīcībpolitikas var tikt uzskatītas nevis kā kolektīva darbība ar mērķi risināt sociālas problēmas, bet kā instruments vienas specifiskas grupas varas un dominances izpausme pār citām grupām.³⁸

³⁵ Howlett, M. (2011). *Designing Public Policies: Principles and Instruments*. Abingdon: Routledge. 15.p.

³⁶ Hill M. (1997). *The Policy Process in the Modern State*. Prentice Hall, 3 edition. 1.-10.p.

³⁷ Knoepfel P., Larrue C., Varone F., Hill M. (2011). *Public Policy Analyses*. The Policy Press, University of Bristol. 22.-25.p.

³⁸ Turpat. 21.-23.p.

Rīcībpolitikas analīzē uzmanība tiek koncentrēta uz dažādiem procesiem, lietām, posmiem. Ir jautājumi, kas bieži pārklājas. Rīcībpolitikas analīzē uzmanība tiek vērsta uz problēmām un to saistību ar konkrētām rīcībpolitikām, rīcībpolitiku saturu, uz to, ko lēmumu pieņemēji un rīcībpolitikas veidotāji dara vai nedara, uz ieguldījumiem(inputs) rīcībpolitikas procesu, tāpat arī uz rīcībpolitikas sekām, kas attiecas gan uz iznākumu (outputs), tā arī uz rezultātiem(outcomes).³⁹

2.1. Rīcībpolitikas posmi- rīcībpolitikas ciklu modelis

Kopš pirmsākumiem jau no 1950.gadiem rīcībpolitikas analīzes lauks ir ticis saistīts ar perspektīvu, kas saskata rīcībpolitikas procesu, kas attīstās caur secīgiem posmiem vai fāzēm. Rīcībpolitikas cikla perspektīva ir kalpojusi kā pamats, lai sistematizētu dažādās pieejas, diskusijas un modeļus šajā jomā. Harolds Lasvels (Harold Lasswell) bija pirmais, kurš izvirzīja ideju, ka rīcībpolitikas process būtu jāformulē dažādu posmu izteiksmē. Lasvels piedāvāja rīcībpolitikas modeli, kas sastāvēja no septiņiem posmiem: inteliģence (intelligence), veicināšana (promotion), instrukcija (prescription), piesaukšana (invocation), piemērošana/izmantošana (application), izbeigšana (termination), novērtēšana (appraisal). Vēlāk gan tika piedāvāti jauni risinājumi, precizējumi, un rīcībpolitikas posmu tipoloģijas variācijas. Un šobrīd tradicionāli rīcībpolitikas procesa hronoloģiju apraksta sekojoši: dienaskārtības noteikšana, rīcībpolitikas formulēšana, lēmumu pieņemšana, rīcībpolitikas ieviešana, rīcībpolitikas izvērtēšana. Šie ir pieci nozīmīgākie rīcībpolitikas cikla posmi jeb fāzes. Lasvela pieeja bija vairāk normatīva un preskriptīva nekā aprakstoša un analītiska. Lasvela izveidotā lineārā dažādo posmu secība tikusi veidota kā problēmu-risinošs (problem-solving) modelis, tomēr lēmumu pieņemšanas empīriskie pētījumi ir uzsvēruši to, ka reālajā dzīvē ne vienmēr lēmumu pieņemšana norit atbilstoši šādai posmu secībai un tā tomēr kalpo kā ideālais modelis racionālai plānošanai un lēmumu pieņemšanai. Atbilstoši šādam racionālajam modelim jebkurai lēmumu pieņemšanai būtu jābalstās uz vispusīgu problēmu un mērķu analīzi, kas balstīta uz visaptverošu informācijas savākšanu un analīzi un meklējumiem pēc labākās alternatīvas, lai sasniegtu nospraustos mērķus. Rīcībpolitikas veidošanas posmi sākotnēji tika skatīti kā izrietoši hronoloģiskā secībā. Vispirms tiek definētas problēmas un iekļautas dienaskārtībā. Tālāk rīcībpolitika tiek attīstīta, pieņemta un ieviesta. Bet beigu posmā rīcībpolitika tiek novērtēta atbilstoši tās efektivitātei un lietderīgumam. Šo rīcībpolitikas posmu perspektīvu savienojot ar ieguldījuma-iznākumu modeli (input-output model), tika izveidots cikliskais modelis jeb tā sauktais rīcībpolitikas cikls. Politikas ciklā ir būtiski ņemt vērā atgriezenisko saiti no dažādiem rīcībpolitikas procesa elementiem. Tomēr jebkurā gadījumā šis

³⁹ Parsons W. (1995). *Public Policy: An Introduction to the Theory and Practise of Policy Analyses*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited. 29.-31.p.

cikls tiek skatīts kā ideālais rīcībpolitikas procesa modelis.⁴⁰ Rīcībpolitikas veidošanu skatot no pragmatiskās puses, rīcībpolitikas instrumenti var tikt skatīti kā tehniski mehānismi, kas tiek izmantoti, lai sasniegtu noteiktus rīcībpolitikas mērķus un lielākoties var tikt pielietoti rīcībpolitikas formulēšanas posmā, kad tiek piedāvāti konkrēti līdzekļi mērķu sasniegšanai, un rīcībpolitikas ieviešanas posmā, kad šie līdzekļi tiek izmantoti un likti lietā. Savukārt rīcībpolitikas veidošanu aprakstot vairāk kā sociālu vai politisku procesu, kura ietvaros iesaistītie aktori sacenšas savā starpā, lai sasniegtu savus mērķus vai arī kopīgi meklētu risinājumu kādai problēmai, rīcībpolitikas instrumenti tiek saistīti ar visu rīcībpolitikas procesa posmu aktivitātēm, kad zināma loma tiek piešķirta ne tikai rīcībpolitikas formulēšanas un ieviešanas posmā, bet arī pārējos, kā dienaskārtības noteikšana, lēmumu pieņemšana un rīcībpolitikas izvērtēšana.⁴¹ Tā kā realitātē rīcībpolitikas tiek konstanti pārskatītas, kontrolētas, labotas un dažkārt pat izbeigtas pirms paredzētā laika, tās tiek no jauna formulētas, ieviestas, izvērtētas un piemērotas, taču ne vienmēr tas notiek paredzētajā kārtībā un rīcībpolitikas cikla posmi tiek savīti un sajaukti kopā notiekošā procesa gaitā.⁴² Tātad rīcībpolitikas cikls iezīmē saikni starp rīcībpolitikas nospraustajiem mērķiem un piedāvātajiem un izvēlētajiem līdzekļiem šo mērķu sasniegšanai, kā arī noteiktas darbības to īstenošanai, kas var tikt īstenotas atbilstoši noteiktajam rīcībpolitikas cikla posmam, bet tajā pašā laikā var tikt ieviestas arī citos cikla posmos.

Skatot rīcībpolitikas cikla posmus saistībā ar problēmu-risinošo pieeju dienaskārtības noteikšanu- tiek saistīta ar problēmu atzīšanu. Rīcībpolitikas formulēšanas posms tiek saistīts ar priekšlikumu izteikšanu risinājumam, lēmumu pieņemšanas posms- ar piemērotākā risinājuma izvēli. Rīcībpolitikas ieviešanas posms- ar izvēlēta risinājuma realizēšanu, bet rīcībpolitikas izvērtēšana – ar rezultātu monitoringu.⁴³ Tātad pirmais posms ir **dienaskārtības noteikšana**, kas ietver divas aktivitātes, kas var tikt izdalītas arī kā atsevišķi cikla posmi vai apakšposmi. Tie ir problēmas identificēšana un jautājuma atlase iekļaušanai dienaskārtībā. Problēma tiek definēta kā situācija, kad tiek izteikta kāda kolektīva vajadzība, kaut kā neesamība vai neapmierinātība, kas var tikt identificēta gan tieši, gan caur ārējām izpausmēm un kurai tiek meklēts risinājums. Problēma ir tur, kur tiek identificēta atšķirība starp esošo situāciju un vēlamu.⁴⁴ Rīcībpolitikas veidošana paredz to, ka ir jābūt definētai konkrētai sociālai problēmai kā tādai un jābūt izteiktai nepieciešamībai pēc intervences. Tālākajā posmā, tad būtu svarīgi, lai identificētā problēma tiktu iekļauta dienaskārtībā. Problēmas atzīšana un

⁴⁰ Jann W., Wegrich, K. (2007). Theories of the Policy Cycle. In Ficher F., Miller G., Sidney M. *Handbook of Public Policy Analysis: Theory, Politics, and Methods*. Boca Raton: CRC Press Taylor and Francis Group. 43.-58.p.

⁴¹ Howlett, M. (2011). *Designing Public Policies: Principles and Instruments*. Abingdon: Routledge. 18.p.

⁴² Jann W., Wegrich, K. (2007). Theories of the Policy Cycle. In Ficher F., Miller G., Sidney M. *Handbook of Public Policy Analysis: Theory, Politics, and Methods*. Boca Raton: CRC Press Taylor and Francis Group. 43.-58.p.

⁴³ Howlett, M. (2011). *Designing Public Policies: Principles and Instruments*. Abingdon: Routledge. 18.p.

⁴⁴ Knoepfel P., Larrue C., Varone F., Hill M. (2011). *Public Policy Analyses*. The Policy Press, University of Bristol. 30.-37.p.

dienaskārtības veidošana ir politisks process, kur ir ietverta plašu aktoru iesaiste gan centrālās varas aparāta ietvaros, gan ārpus tā, kuru mērķi ir - kādā veidā šo dienaskārtību ietekmēt. Dienaskārtības noteikšana ir rezultāts izvēlei starp dažādām problēmām un jautājumiem, ko nosaka dažādi faktori.⁴⁵ Atbilstoši labas pārvaldības principiem šo problēmu identificēšanā būtu jābalstās ne tikai uz varas subjektu iesaisti, bet dažādu aktieru līdzdalību, jo īpaši jāuzklausā sabiedrības izteiktās vēlmes un vajadzības. Būtu jābūt vienotam viedoklim par prioritāri risināmām problēmām. Un problēmjaudājuma iekļaušanai dienaskārtībā par pamatu būtu jābūt sabiedrības atzītajām esošajām vajadzībām, tādēļ dienaskārtības veidošanas process nedrīkstētu būt slēgts ciešā aktieru lokā, bet tam būtu jābūt maksimāli caurspīdīgam un atvērtam sabiedrības iesaistei, lai tiktu uzklauts tās viedoklis par esošo un vēlamo situāciju.

Nākamais posms pēc problēmas definēšanas un tās iekļaušanas dienaskārtībā, seko **rīcībpolitikas formulēšana**. Šī posma ietvaros identificētās problēmas, izteiktie priekšlikumi un prasības tiek ietvertas valdības programmās. Rīcībpolitikas formulēšana prasa konkrētu mērķu definēšanu, ko paredzēts sasniegt ar konkrēto rīcībpolitiku. Šis posms ietver iespējamo risinājumu apsvēršanu, kā sasniegt nospraustos mērķus un aktivitāšu dažādu alternatīvu izskatīšanu.⁴⁶ Tātad rīcībpolitikas formulēšanas posms paredz mērķu, instrumentu un procedūru izvēli, ko nepieciešams ieviest iepriekš identificēto problēmu risināšanai.⁴⁷ Kaut arī ekspertu iesaistīšanās ir iespējama visos rīcībpolitikas cikla posmos, tomēr tiek uzskatīts, ka visbūtiskāk tas ir rīcībpolitikas formulēšanas, ieviešanas un izvērtēšanas fāzēs. Pirms tiek formulēta rīcībpolitika ir nepieciešams pārliecināties, vai piedāvātais risinājums būs efektīvs. Ir nepieciešams izdarīt pieņēmumus par to, kādu ietekmi tas atstās uz mērķa grupas rīcību, uzvedību. Izmantojot šos pieņēmumus, ir iespējams veikt prognozi. Prognozes veikšanai būtiski ir pētījumi par iepriekšēju pieredzi, jo tie ļauj saprast to, kāda varētu būt nākotne. Ja nākotnes procesu attīstība ir līdzīga jau iepriekšējām pieredzēm, tad ir visai augsta iespējamība izdarīt veiksmīgas prognozes.⁴⁸ Prognoze ir nepieciešama, lai saprastu, kādu rezultātu izvēlētais risinājums varētu sniegt un vai tas ietekmēs mērķa grupu. Efektīva risinājuma izvēle ir primāra labas pārvaldības principu īstenošanai. Laba pārvaldība paredz to, ka rīcībpolitika tiek attīstīta no ilgtermiņa perspektīvas, tiek uzlabota mērķu sasniegšanas efektivitāte, procedūru vienkāršība un kvalitāte. Rīcībpolitikas formulēšanas posmā būtiski ir izvērtēt, kāda īsti ir nepieciešamība pēc konkrētas rīcībpolitikas un ko ar to var sasniegt. Lai sasniegtu kādus labus rezultātus, ir jābūt skaidrībai par konkrētiem sasniedzamajiem mērķiem. Alternatīvu

⁴⁵ Jann W., Wegrich, K. (2007). Theories of the Policy Cycle. In Ficher F., Miller G., Sidney M. *Handbook of Public Policy Analysis: Theory, Politics, and Methods*. Boca Raton: CRC Press Taylor and Francis Group. 43.-58.p.

⁴⁶ Turpat.

⁴⁷ Knoepfel P., Larrue C., Varone F., Hill M. (2011). *Public Policy Analyses*. The Policy Press, University of Bristol. 30.-37.p.

⁴⁸ Gupta D.K. (2011). The Policy Process. In Gupta K. (ed.) *Analyzing Public Policy: Concepts, Tools and Techniques*. Washington D.C.: CQ Press. 87.-91.p.

izvērtēšana ir nepieciešama, lai varētu tikt atrasts labākais, efektīvākais, atbilstošākais, piemērotākais veids, kā risināt konkrētās problēmas, kā arī tam, lai valsts izvēlētos izmaksu ziņā efektīvu risinājumu, netiktu izšķērdēti publiskie resursi, bet tieši pretēji tie lietderīgi izmantoti nozīmīgu problēmu risināšanā. Rīcībpolitikas formulēšanas fāzē jo īpaši svarīga ir dažādu aktieru efektīva līdzdalība. Informācijai būtu jābūt pieejamai visām iesaistītajām pusēm. Un liela uzmanība jāpievērš atšķirīgu viedokļu saskaņošanai gan mērķu definēšanā, gan alternatīvu izsvēršanā, gan konsensusa meklēšanai. Analizējot interneta balsošanas ieviešanu Latvijā, uzmanība tiks koncentrēta tieši uz rīcībpolitikas formulēšanas posmu, kurā atrodas šī rīcībpolitika, tādēļ rīcībpolitikas formulēšanas posms tiks apskatīts sīkāk nākamajā apakšnodaļā.

Lēmumu pieņemšanas posmā tiek izdarīta konkrēta politiska izvēle starp piedāvātajiem risinājumiem, alternatīvām, kas tiek uzskatīts par veiksmīgāko veidu nosprausto mērķu sasniegšanā un identificēto problēmu risināšanā.⁴⁹ Izvēles izdarīšanai var tikt izmantoti dažādi instrumenti un kā iespējamie piedāvājumi ir izmaksu-ieguvumu analīze un izmaksu-efektivitātes analīze.⁵⁰ Lēmumu pieņemšanai tāpat kā citiem rīcībpolitikas cikla posmiem būtu jābūt pēc iespējas caurspīdīgam, iekļaujošam un atvērtam sabiedrības iesaistei. Tas paredz nepieciešamību organizēt sabiedriskās apspriešanas par nozīmīgiem jautājumiem, ievērojamu izmaiņu ieviešanā, lai atbilstoši labai pārvaldībai pieņemtajiem lēmumiem būtu jābūt pēc iespējas vienprātīgiem, taisnīgiem, atsaucīgiem uz sabiedrības vajadzībām.

Rīcībpolitikas ieviešanas posms sastāv no izvēlētās rīcībpolitikas programmas ieviešanas. Tomēr jāņem vērā, ka konkrētas programmas ieviešana negarantē, ka tā noteikti virzīsies atbilstoši nospraustajiem mērķiem. To ir grūti kontrolēt ar noteiktajiem mērķiem, programmām un likumiem, un rīcībpolitikas nodomu īstenošana nereti var tikt mainīta, precizēta, izpilde kavēta vai pat bloķēta, kā rezultātā vispār netiktu īstenota. Atbilstoši tam, kā būtu pareizi jānotiek īstenošanas posmā ideālu procesu gadījumā, tad ieviešanas posmam būtu jāiekļauj programmas detaļu specifikāciju, kas noteiktu kuras konkrēti iestādes un kāda veidā īsteno šo programmu, kādā veidā tai vajadzētu tikt izskaidrotai. Nākamais būtu jāietver resursu sadali, kas noteiktu, ka budžets tiek sadalīts, attiecīgi kuri iestāžu departamenti un kas no personāla ir atbildīgs par programmas īstenošanu, kā arī lēmumus, kā tie tiks realizēti.⁵¹ Jebkuras rīcībpolitikas ieviešanā vispirms būtu jāskatās to atbilstība likumiskajam ietvaram, nospraustajiem mērķiem, kas atbilstu sabiedrības vajadzībām, ir jāseko līdzi korupcijas

⁴⁹ Jann W., Wegrich, K. (2007). Theories of the Policy Cycle. In Ficher F., Miller G., Sidney M. *Handbook of Public Policy Analysis: Theory, Politics, and Methods*. Boca Raton: CRC Press Taylor and Francis Group. 43.-58.p.

⁵⁰ Gupta D.K. (2011). The Policy Process. In Gupta K. (ed.) *Analyzing Public Policy: Concepts, Tools and Techniques*. Washington D.C.: CQ Press. 87.-91.p.

⁵¹ Jann W., Wegrich, K. (2007). Theories of the Policy Cycle. In Ficher F., Miller G., Sidney M. *Handbook of Public Policy Analysis: Theory, Politics, and Methods*. Boca Raton: CRC Press Taylor and Francis Group. 43.-58.p.

kontrolei, piemēram, izsludinot publiskos konkursus un izvēloties noteiktus pakalpojuma sniedzējus, kas nodrošinātu kādas rīcībpolitikas plānoto aktivitāšu īstenošanu. Kvalitāte ir viens no aspektiem, kam obligāti būtu jāseko līdzi, lai īstenotas darbības tiktu veiktas atbilstoši kvalitātes standartiem un labas pārvaldības principiem. Tāpat ieviešanas procesā ir jāseko līdzi ieviešanas gaitai un jāveic nepieciešamās izmaiņas, lai rezultāts būtu maksimāli efektīvs, taisnīgs un atbilstošs sabiedrības vajadzībām. Šim procesam jābūt pietiekami caurspīdīgam, ir jāinformē sabiedrība par rīcībpolitikas ieviešanas gaitu, detaļām un plānotām izmaiņām, lai procesa gaitā meklētu labākos risinājumus, kā sasniegt pēc iespējas labāku rezultātu ar esošajiem plānotajiem resursiem. Uzticības kredīta celšanai valsts institūciju īstenojamām aktivitātēm, ļoti būtisks ir šis skaidrošanas process, izvēloties vienkāršu, cilvēkiem saprotamu valodu.

Kā pēdējais posms tiek **skatīts izvērtēšanas posms**, kura mērķis ir noteikt konkrētus rīcībpolitikas iznākumus, rezultātus un ietekmi attiecībā uz problēmas risinājumu un galvenās mērķa grupas uzvedības, rīcības maiņu.⁵² Tā kā rīcībpolitikas veidošana ir paredzēta tam, lai problēmas tiktu risinātas vai vismaz tiktu samazināts to apmērs, tad izvērtēšanas posmā plānotie rezultāti tiek nolikti uzmanības centrā. Tomēr izvērtēšana koncentrējas ne tikai uz konkrētajiem plānotajiem rezultātiem, bet arī uz neparedzētām rīcībpolitikas sekām. Patiesībā novērtēšana netiek ierobežota konkrētā rīcībpolitikas cikla posma ietvaros. Novērtēšanas perspektīva tiek piemērota visam rīcībpolitikas veidošanas procesam, vadoties pēc atbilstošā laika posma, kad tā tiek īstenota. Atbilstoši tam tiek īstenots ex-ante vai ex-post novērtējums.⁵³ Rīcībpolitikas rezultātiem būtu jābūt atbilstošiem izvirzītajiem mērķiem, ieguldītajiem resursiem būtu jābūt iztērētiem efektīvi. Atbilstoši labai pārvaldībai izvērtēšanas posmā tiek vērtēta gan mērķu sasniegšanas efektivitāte, gan tehniskā efektivitāte, gan ilgtspējīgums. Svarīgi, lai sasniegtie rezultāti sniedz būtisku labumu mērķa grupām, sasniedz šo mērķa grupu vajadzības. Ņemot vērā to, ka labā pārvaldībā ļoti nozīmīga ir sabiedrības tuvināšana lēmumu pieņemšanas procesam un uzticības kredīta celšana varas institūcijām, tad liela nozīme ir sabiedrības vērtējumam par īstenojamām rīcībpolitikām, to ietekmi un pozitīvajām radītajām izmaiņām noteiktu procesu organizēšanā. Īstenojamu procesu izvērtēšana palīdz meklēt labākus risinājumus nākotnē un veiksmīgāk realizēt noteiktu rīcībpolitiku.

Apskatot katru atsevišķo rīcībpolitikas cikla posmu, tos varētu secīgi izvietot aplūveida diagrammā, kur augstākajā punktā būtu problēmas identificēšana un nosacīti beigu posmā būtu izvērtēšana, kuras rezultāti pēc būtības varētu tālāk tikt izmantoti rīcībpolitikas maiņā, kad no

⁵² Knoepfel P., Larrue C., Varone F., Hill M. (2011). *Public Policy Analyses*. The Policy Press, University of Bristol. 30.-37.p.

⁵³ Jann W., Wegrich, K. (2007). Theories of the Policy Cycle. In Ficher F., Miller G., Sidney M. *Handbook of Public Policy Analysis: Theory, Politics, and Methods*. Boca Raton: CRC Press Taylor and Francis Group. 43.-58.p.

jauna tiek identificēta iepriekšējā problēma vai jauna problēma, kas paredzētu tālāku secīgu nākamo rīcībpolitikas cikla posmu īstenošanu šo problēmu risināšanā.

Vadoties pēc rīcībpolitikas ciklu pieejas un raugoties uz problēmām, kuras ir rīcībpolitikas risināšanas centrā, kas skar pilsoņus un rīcībpolitikas īstenoņus, tad realitātē tās nav šauri definētas. Tieši otrādi- tās ir vairākas lietas vienlaicīgi. Kā piemērs var tikt minēts bezdarbs, kas ir gan ekonomisks, kas socioloģisks, kas psiholoģisks, gan ģeogrāfisks jautājums. Analizējot cēloņus, sekas un iespējamās rīcībpolitikas risinājumus, tiek sakopotas zināšanas un ekspertīze par problēmu kā kopumu. Līdz ar to rīcībpolitikas analīzes mērķis nav visos šos tematus un virzienus atraut vienu no otra. Rīcībpolitikas fokuss skatās uz problēmu būtības multidisciplināritāti un multidimensionalitāti. Līdz ar to rīcībpolitikas veidošanas pētījumus un rīcībpolitikas analīzi raksturo vairāku ietvaru esamība,⁵⁴ dažādu skatupunktu nepieciešamība, caur kuru prizmu tiek analizēti konkrēti fenomeni. Līdz ar to rīcībpolitikas analīzē svarīgākais uzdevums ir saprast kāds ir problēmu un procesu kopējais konteksts. Rīcībpolitikas ciklu modelis ir viens no veidiem, kā veidot šo kopējo izpratni un analizēt noteiktus fenomenus kādu konkrētu vai vairāku posmu ietvaros.

2.2. Problēmjaudājuma definēšana un rīcībpolitikas formulēšana

Publiskās rīcībpolitikas process parasti tiek skatīts cikliskā perspektīvā, kur tas tiek sadalīts noteiktos posmos. Ciklu modelis parāda šo saistību starp vienu un nākamo cikla posmu. Publiskās intervences process sākas ar ierosināšanu, kas ietver problēmas identifikāciju un risinājumu, kas prasa noteiktu rīcību. Šī vajadzība var izrietēt gan no politiskās sistēmas, no kādas pārvaldes institūcijas vai arī no kāda ārēja avota, kā piemēram, interešu grupu pārstāvošas organizācijas vai masu medijiem.⁵⁵ Kā iepriekš jau tika apskatīts tad rīcībpolitikas cikla posms- dienaskārtības noteikšana sastāv no vairākām daļām. Un viena no tām, kā jau minēts, ir problēmas identifikēšana, kas vēlāk tiek iekļauta dienaskārtībā. Kad noteiktais jautājums tiek ielikts dienaskārtībā, tad būtiska uzmanība tiek vērsta uz rīcībpolitikas definēšanu. Bet paralēli tam var tikt izšķirts atsevišķs apakšposms rīcībpolitikas analīzē un mēģinot to ietvert rīcībpolitikas cikla modelī, tas būtu attiecināms uz rīcībpolitikas definēšanas posmu, bet tajā pašā laikā jāņem vērā, ka tas ir saistīts arī ar problēmu identifikēšanu un jautājumu iekļaušanu dienaskārtībā, jo ir tieši izrietošs no šīs iepriekšējās fāzes. Tā ir problēmjaudājuma definēšana.

⁵⁴ Parsons W. (1995). *Public Policy: An Introduction to the Theory and Practise of Policy Analyses*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited. 64.-67.p.

⁵⁵ Vedung E. (1997). *Public Policy and Program Evaluation*. New Brunswick: Transaction Publishers. 15.-21.p.

Kad kāda noteikta problēma vai rīcībpolitikas jautājums ir ticis identificēts, ir nepieciešami tālāki precizējumi un skaidrība par šo problēmjaudājumu. Nereti tas, kas tiek definēts kā problēma patiesība sastāv no vairākām problēmām, un ir nepieciešams atdalīt un identificēt šī kompleksā jautājuma daļas. Nepietiek ar to, ka kāda problēma vai iespēja vienkārši eksistē. Ir nepieciešams censties saprast un izskaidrot, kā šī problēma ir cēlusies, kas ir tās pamatā, kas ir tās iespējamie cēloņi. Ir iespējams identificēt sindromu no kopējiem simptomiem, taču nepieciešams paturēt prāta arī to, ka jāizvairās no simptomu un cēloņu sajaukšanas.⁵⁶ Problēmjaudājuma definēšana (issue definition) ir procesi caur kuriem kāda problēma vai izdevība, kas tikusi apzināta un ietverta dienaskārtībā, tiek uztverta un saprasta no dažādu ieinteresēto pušu viedokļa; tiek tālāk attīstīta, skaidri formulēta un iespējams arī kvantificēta; kā arī tiek saistīta ar tās cēloņiem, detaļām un sekām. Problēmjaudājuma definēšana pārklājas ar prognozēšanas procesu, jo rīcībpolitikas analīzē esam ieinteresēti tajā kā definētā problēma, uzvedība attīstīsies nākotnē. Savukārt neprecīza definīcija var atstāt zināmu ietekmi uz prognozēšanas procesā. Tas kā tiek definētā noteikta problēma ietekmē tālāko rīcībpolitikas cikla posmus un apakšposmus- gan mērķu definēšanu, gan iespējamo risinājumu identificēšanu un tālāku attīstīšanu, piedāvājot noteiktus standartus, kā veikt rīcībpolitikas monitoringu un novērtējumu. Hagvuds un Ganns (Hogwood and Gunn) piedāvā jautājumu kopumu, pēc kuriem vadīties, lai koncentrētu diskusiju šajā laukā. Tālāk tiks uzskaitīti piedāvātie jautājumi. Viens no jautājumiem ir sekojošs: Kas uzskata, ka šeit ir problēma un kādēļ? Ir svarīgi apzināties, kādu iemeslu dēļ ir ticis uzskatīts, ka problēma eksistē, kādēļ tā tikusi iekļauta dienaskārtībā. Nākamais ir jāapsver, vai tā ir reāla problēma un vai to var risināt valdība? Tāpat arī politiķus nereti interesē tas, vai ir vienots viedoklis par problēmu, vai problēmjaudājums rada vienprātību vai krasī atšķirīgus viedokļus? Šo jautājumu ietekmē arī iesaistīto interešu un aģentūru skaits. Un pat tehniska rakstura problēmas, kas var šķist ārēji, kā temats, kur viegli rasts kompromisu, var radīt ļoti daudz konfliktējošu viedokļu. Nākamie jautājumi skar problēmjaudājuma definēšanu, vai ir pāragri mēģināt iegūt skaidru definīciju, vai tiem, kas definē šo problēmu kāds noteikts ietvars, kā viņi saredz konkrēto problēmu, vai iesaistītajiem aktoriem ir dažādas pieejas. Tālākais jautājums - vai ir skaidra problēmas cēloņu struktūra- skar problēmas simptomu atpazīšanu, cēloņu identificēšanu un izskaidrošanu. Lēmumu pieņēmēji ir ieinteresēti ne tikai problēmas simptomos un cēloņos, bet arī iespējamās sekās un tajā, ko tas prasīs no viņiem kā lēmumu pieņēmējiem. Tāpēc svarīgs jautājums ir, vai var tikt specificētas vai kvantificētas problēmas implikācijas. Kā arī būtiski ir tas, kad un kā ir nepieciešams atgriezties un pārskatīt šo problēmjaudājumu?⁵⁷ Šie jautājumi

⁵⁶ Hogwood B.W., Gunn L.A. (1984). *Policy Analysis for the Real World*. New York: Oxford University Press. 7.-11.p.

⁵⁷ Turpat. 108.-127.p.

palīdz izprast problēmas būtību un ar to saistītos jautājumus, kas izriet no pagātnes kādām sekām un kā tas ietekmē tagadni. Problēmas attīstība tālāk var ietekmēt atbilstošu instrumentu izvēli to risināšanā.

Rīcībpolitikas formulēšanas fāze vai arī kā to izšķir E.Vedungs (Evert Vedung)-lēmuma sagatavošanu, kas ir saistīta ar piedāvāto pasākumu ieviešanas iespējamību un plānoto sasniedzamo rezultātu novērtējamību. Vedungs uzsver, ka tiek savākta visa nepieciešamā informācija par darbības alternatīvām, tiek aprēķinātas iespējamās sekas, tiek nodefinēti mērķi un piedāvātās alternatīvas tiek novērtētas atbilstoši tam, ko plāno sasniegt. Nākamais lēmumu sagatavošana skatās uz ieviešamības iespējamību vēl pirms reālā fakta notikšanas, līdz ar to tā ir saistīta ar piedāvāto izvēles iespēju likumības noteikšanu, tāpat arī ar noteikt organizatoriskās, vadības, darbaspēka potenciālajām iespējas, lai izvēlētais intervences alternatīvu būtu iespējams precizēt un ieviest. Tāpat arī lēmuma sagatavošana var ietvert iespējamus apsvērumus, kā intervencei vajadzētu tikt novērtētai nākotnē. Ideālā modelī gatavojot kādu lēmumu, tas paredz lielu nozīmi ne tikai mērķu, izmantojamo līdzekļu, izmaksu un ieguvumu noteikšanai, bet arī atbildību par veiksmīgu rīcībpolitikas ieviešanu un beigu novērtēšanu.⁵⁸ Līdz ar to nereti būtiski ir veikt prognozi par to, kā situācija varētu attīstīties nākotnē. Pastāv iespēja apsvērt dažādus iespējamus nākotnes situāciju attīstības scenārijus, izdarīt dažādus pieņēmumus par to, kā varētu attīstīties rīcībpolitikas īstenošana un problēmu risināšana. Prognozēšanas veikšana nodrošina to, ka kādā veidā izvēles būs savā veidā labākas. Prognozēšana palīdz lēmumu pieņēmējiem tikt galā ar neskaidrību par nākotnes procesu attīstību, izmaiņām, kā arī attīstīt rīcībpolitikas iespējas, novērtēt dažādu pieņēmumu attīstību.⁵⁹ Tātad prognozēšana ļauj iegūt zināšanas par iespējamām sekām, kas var rasties pieņemot vienu vai citu alternatīvu. Tikpat labi viena no alternatīvam var būt arī izvēlēties nedarīt neko. Ar prognozēšanu var apskatīt potenciālu un ticamu nākotnes iespējamību, novērtēt esošo un piedāvāto rīcībpolitiku sekas, norādīt iespējamus nākotnes ierobežojumus attiecība uz mērķu sasniegšanu un novērtēt potenciālo dažādu variantu iespējamību, kas var izpausties gan kā atbalsts vai pretestība⁶⁰ īstenotajai rīcībpolitikai.

Lēmumu sagatavošanā var tikt iesaistīts plašs aktoru loks un dažādas metodes. Šis process var ietvert gan īpašas izpētes grupas nozīmēšanu, gan iepriekšēji sagatavotu darbības iespēju prezentācijas, dažādas tikšanās interešu grupu vai citu ieinteresēto pušu pārstāvjiem un viņu vērtējuma saņemšana, atkārtots darbs pie jau sākotnēji sagatavotajiem priekšlikumiem, tā arī no jauna izstrādāto, uzlaboto priekšlikumu prezentācijas. Tātad lēmumu sagatavošana ir

⁵⁸ Vedung E. (1997). *Public Policy and Program Evaluation*. New Brunswick: Transaction Publishers. 15.-21.p.

⁵⁹ Hogwood B.W., Gunn L.A. (1984). *Policy Analysis for the Real World*. New York: Oxford University Press. 7.-11.;128.-135.p.

⁶⁰ Dunn W.N. (1994). *Public Policy Analyses: An Introduction*. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 2 edition.15.-19.p.

saistīta ar mērķiem, piedāvātajiem līdzekļiem, izmaksām, ieguvumiem, ieviešanas iespējamību un novērtēšanas iespējamību. Šis posms iesaista dažādus aktorus, iespējamus konfliktus un domstarpības starp dažādām izpratnēm par problēmjautājumu, iespējamiem risinājumiem, sarunas un kompromisu meklēšanu. Vedungs akcentē, ka lēmumu sagatavošanas process nav intelektuāla problēmu risināšana, bet rīcībpolitikas formulēšanas fāze pastāvīgi paredz konfliktus un šo konfliktu risināšanu.⁶¹ Līdz ar to rīcībpolitikas formulēšanas posms ir ļoti komplekss, kur zināma uzmanība tiek vērsta uz problēmu formulēšanu, lauka apzināšanu, problēmjautājuma tālāku attīstību, skatoties kontekstā ar tā cēloņiem, ietekmējošiem faktoriem un iespējamām sekām.

Rīcībpolitikas cikla modelis darbā tiks izmantots, lai veidotu izpratni par šiem dažādajiem rīcībpolitikas posmiem un veidotu kopēju ietvaru pētāmajam jautājumam. Rīcībpolitikas cikla modelis sniegs ietvaru interneta balsošanas fenomena analīzei, kas tiks analizēts labas pārvaldības koncepta ietvaros un tā iezīmētajiem principiem, kuru izmantošana ir būtiska publiskajā pārvaldē un nepieciešama jebkuras rīcībpolitikas veidošanā. Rīcībpolitikas ciklu attiecībā uz i-balsojuma ieviešanu skatīt 1.pielikumā. Tālāk pievērsoties konkrētās rīcībpolitikas analīzei, tiks skatīta novērtējuma perspektīva kā analīzes pieeja, kurai autore pievēršas nākamajā nodaļā. Novērtējot pētāmo jautājumu, šī darba ietvaros tiks izmantoti gan labas pārvaldības jautājumi, gan ex-ante novērtējuma jautājumi.

⁶¹ Vedung E. (1997). *Public Policy and Program Evaluation*. New Brunswick: Transaction Publishers. 15.-21.p.

3. NOVĒRTĒJUMA PIEEJA

Iezīmējot centrālās atziņas novērtējuma pieejas izmantošanā, vispirms nepieciešams sākt ar novērtējuma definēšanu. Skrīvens novērtējumu attiecina uz procesu, kas nosaka kaut kā labās īpašības, vērtību, nozīmi vai arī šī procesa iznākuma vērtību.⁶² Everts Vedungs novērtējumu definē kā valdības lēmumu vadīšanas, procesa iznākumu, rezultātu nopelnu un vērtību rūpīgu retrospektīvu novērtēšanu, kam ir paredzēta noteikta loma nākotnē, praktisku jautājumu risināšanā,⁶³ tādējādi norādot uz noteiktiem posmiem novērtējuma veikšanai. P.Desī un M.Tesarings novērtējumu definē kā pētījumu, kas ietver sociālas un ekonomiskas metodoloģijas, lai novērtētu un uzlabotu rīcībpolitiku, programmu plānošanu, ieviešanu, monitoringu, mērķa sasniegšanas efektivitāti un tehnisko efektivitāti.⁶⁴ Uzsverot definīcijā efektivitātes novērtējumu, tas virza uz politikas instrumentu gala iznākumu un ietekmes skaidrošanu, kas noved pie ietekmes novērtējuma, kas sākotnējā Skrīvena piedāvātajā definīcijā neparādās, jo definīcija koncentrējas uz vērtības noteikšanu.

Novērtējums ir mehānisms valdības aktivitātes un rezultātus sistematizēt, novērtēt to kvalitāti un veikt monitoringu, lai valsts ierēdņi savā tālākajā darbā varētu rīkoties tik atbildīgi, radoši un efektīvi, cik tas iespējams. Modernās valsts intervences ir kļuvušas tik plašas, to īstenošana tik sarežģīta un iespējamie rezultāti ar tālejošām sekām, ka zinātnei un sociālajiem pētījumiem ir nepieciešams monitorēt šīs darbības un konstatēt to ietekmi. Novērtēšana ir analītisks process un kaut arī tā var tikt piemērota praktiski jebkurai sfērai, tomēr novērtēšana tiek saistīta valdības, valsts pārvaldes intervencēm, kas ir politiski vai administratīvi plānotas sociālās izmaiņas, kā publiskie pakalpojumi, valsts programmas, valsts rīcībpolitikas.⁶⁵ Publiskās pārvaldes jomā, jēdziens par vispārējām sistēmām tiek attiecināts uz publisko pārvaldi, kas tiek skatīta kā sistēma. Tā var būt gan atsevišķa valsts pārvaldes institūcija, gan tā var arī būt vairāku organizāciju kopums. Savukārt šīs sistēmas var skatīt dažādos līmeņos, ka globālā, starp-reģionu, tā arī nacionālā, reģionālā un vietējā līmenī. Vedungs piedāvā skaidru shēmu, kurā attēlots pilns cikls, kurā katra tā daļa ir tieši atkarīga no pārējām: ieguldījums (input), programmas ieviešana un vadīšana, gala iznākums (output) un tās rezultāti (outcome) un ietekme. Ievades posmā, kas nāk no vides vai pilnvarotājiem, piemēram, valdības, šie ieguldījumi (input) var būt naudas līdzekļi ar kādiem nosacījumiem, kā tos lietot, uzrakstītas instrukcijas, kritika vai mutisks atbalsts, nozīmēti cilvēki. Institūcijas ietvaros līdzekļi, cilvēki, instrukcijas tiek koordinēti un pārvērsti kaut kā citā. Institūcijas ietvaros notiek šis konversijas

⁶²Descy P., Tessaring M. (eds.). (2004). *The foundations of evaluation and impact research*. Third report on vocational training research in Europe: background report. Luxembourg: Office of Official Publications of the European Communities. 13.p.

⁶³Vedung E. (1997). *Public Policy and Program Evaluation*. New Brunswick: Transaction Publishers. 3.p.

⁶⁴Descy P., Tessaring M. (eds.). (2004). *The foundations of evaluation and impact research*. Third report on vocational training research in Europe: background report. Luxembourg: Office of Official Publications of the European Communities. 13.p.

⁶⁵ Vedung E. (1997). *Public Policy and Program Evaluation*. New Brunswick: Transaction Publishers. 1.- 13.p.

process. Savukārt rezultāti ir tas, kas no tā seko. Rīcībpolitikas pētījumos konversijas posms vispārīgu sistēmu modelī ir līdzvērtīgs administrācijai, savukārt rezultāti (outcomes) tiek saistīti kopā ar iznākumiem (outputs). Ar iznākumu (outputs) tiek saprasts fenomens, kas izriet no valsts varas institūcijām dažādās formās, kā, piemēram, aizliegumi, procedūru veicināšana, dotācijas, subsīdijas, nodokļi, pārliecināšana, spiediens no varas pārstāvjiem, morāla pierunāšana, pakalpojumi, preces. Savukārt rezultāti (outcomes) ir tas, kas notiek tad, kad iznākumi sasniedz to adresātu, tāpat tas iekļauj arī saņēmēju rīcību, tāpat arī tas, kas notiek pēc tam, kad iznākumi sasnieguši adresātu, šajā ietekmju ķēdē. Var izdalīt tūlītējus, starpposma un galējus rezultātus. Vēl viens jēdziens ar ko tiek apzīmēti rezultāti (outcomes) ir ietekme (impacts). Angļu valodā vēl viens jēdziens apzīmē rezultātus tas ir „results”, kas kopā apvieno gan iznākumus kā „outputs”, gan rezultātus kā „outcomes” un tas var tikt lietots, lai apzīmētu kā vienus, tā otrs. Īstenošanas posms (implementation) savukārt lielākoties aptver konversijas un iznākumu posmu.⁶⁶

Attiecībā uz rīcībpolitikas vai programmas vērtības novērtēšanu, nepieciešams skatīties uz J.M.Ovena darbā izceltajiem Furnjē apkopotiem aspektiem, kas apraksta novērtēšanas loģiku, ietverot vērtību kritēriju izveidošanu, standartu konstruēšanu, izpildījuma mērīšanu un salīdzināšanu ar standartiem, kā arī pierādījumu sintēzi un integrēšanu vērtību spriedumos. Šī loģika var tikt pielietota dažādās jomās, kā produkta novērtēšanā, programmas novērtēšanā, politikas un personāla novērtēšanā. J.M.Ovens uzsver, ka spriedumus par programmas vērtību nepieciešams izdarīt pēc apkopoto empīrisko pierādījumu analīzes.⁶⁷ E.Vedungs uzsver, ka veicot novērtējumu nepieciešamību domāt par novērtējuma noderīgumu un pielietojamību, akcentējot, ka novērtējuma veikšanai būtu jābūt saistītai ar kādu mērķi, kam varētu būt kāda nozīme nākotnē praktiskās situācijās, piemēram lēmumu pieņemšanā. Šie mērķi var būt dažādi. Piemēram, novērtējums var tikt veikts ar mērķi sniegt ieguldījumu publiskā debatē, kas var novest vai arī nenovest pie konkrētiem lēmumiem. Bet no otras puses skaidrs mērķis var noteikt novērtējuma veikšanas procesu, lai iegūtu uz pārliecināša empīriskā pamata veiktus spriedumus, kas varētu tikt izmantoti lēmumu pieņemšanā. Autors uzsver arī to, ka jau pēc novērtējuma jēdziena definīcijas, novērtējums ir iniciatīva, kuras mērķis ir ieņemt noteiktu lomu nākotnes situāciju darbībā, tādās kā, rosināt debates par sabiedrisko kārtību vai nodrošinot noderīgu informāciju kādiem vēl neizšķirti lēmumiem.⁶⁸

SIGMA (Ekonomiskās sadarbības un attīstības organizācijas (ESAO) un Eiropas Savienības kopējā iniciatīva- Atbalsts pārvaldes un vadības uzlabošanai Centrāleiropas un Austrumeiropas valstīs) izstrādātās nostādņēs politikas instrumentu uzlabošanai ar ietekmes

⁶⁶ Vedung E. (1997). *Public Policy and Program Evaluation*. New Brunswick: Transaction Publishers. 1.-13.p.

⁶⁷ Owen J. M. (2007). *Program evaluation: forms and approaches*. New York: The Guilford Press. 9.-14.p.

⁶⁸ Vedung E. (1997). *Public Policy and Program Evaluation*. New Brunswick: Transaction Publishers. 12.-13., 287.p.

novērtējumu tiek uzsvērts, ka pirms jebkādu likumdošanas izmaiņu ieviešanas ES dalībvalstīs ir pieņemts veikt kāda veida ietekmes novērtēšanu, lai sniegtu valdībai nepieciešamo informāciju lēmumu pieņemšanai par iespējamām politiskām risinājumiem, kur svarīga ir arī kvalitātes nodrošināšana.⁶⁹ Tāpēc, lai novērtētu e-balsojuma ieviešanas kvalitāti, iespējamās sekas un ietekmi, ir nepieciešams veikt šīs jaunās programmas novērtējumu.

Uzlabojumu nepieciešamību un kvalitātes nodrošināšanu uzsver arī J.M Ovens, akcentējot, ka novērtējumam vajadzētu vairot programmu un ieviesto politiku kvalitāti, ar mērķi uzlabot problēmas sociālā vai korporatīvā vidē un novērtējums ir jāskata kā zināšanu radīšanas process, kas tiek balstīts uz stingra empīriskā pētījuma pielietošanu.⁷⁰ Bet novērtēšanas apmērs lielā mērā ir atkarīgs no politiskā jautājuma svarīguma konkrētajai valdībai. Novērtējums būtu jāveic gan par visiem plānotajiem politiskajiem lēmumiem, gan jo īpaši par jaunām politikām, politikas instrumentiem un likumdošanu.⁷¹ Spriežot par publiskajā pārvaldē novērtēšanas ieviešanas nepieciešamību, E.Vedungs īpaši uzsver ekspertu izceltos faktus, ka dažādas reformas var novest pie negaidītām negatīvām sekām, neparedzētiem blakusefektiem vai arī negaidītiem nenozīmīgiem rezultātiem, situācijā, kad izdevumi bijuši ievērojami.⁷²

Mēģinot klasificēt pieejas novērtējuma veikšanai, jāsecina, ka tiek piedāvātas dažādas pieejas, lai virzītu kādas programmas novērtēšanas plānošanu un realizēšanu. Katrs no modeļiem uzsver kādu būtisku novērtēšanas aspektu, tāpēc nepieciešams izvērtēt konkrētā pētījuma ietvaru un to jautājumu, ko nepieciešams atbildēt ar novērtējuma veikšanu. E.J.Posavacs un R.G.Kerijs uzsver, ka būtībā lielākā daļa novērtējumu realitātē izmanto dažādu novērtējuma modeļu dažādas iezīmes,⁷³ līdz ar to ir svarīgi apskatīt dažādos to aspektus.

Teorētiskajā domā pastāvējuši centieni izvirzīt dažādus novērtējuma modeļus, kas var tikt uzskatīti kā noteiktos teorētiskos pieņēmumos balstītas instrukcijas novērtējuma veikšanai. Šie modeļi tikuši dažādā veidā klasificēti, balstoties uz dažādiem elementiem tādiem kā pieņēmumi, metodoloģija, ieinteresēto pušu iesaistīšanās apjoms.⁷⁴ Galvenokārt parādās divas asis, ar kurām tiek saistīti dažādi novērojuma tipi. Viena no tām ir metodiska, otra saistīta ar nolūkiem un mērķiem. Metodiskā pieeja sevī ietver galvenokārt trīs nostājas: uz kritērijiem un standartiem balstīta nostāja, kas ir koncentrējas uz spriedumu izdarīšanu par panākumiem un standartu pielietošanas izpildījumu; kauzālu slēdzienu nostāja, kas koncentrējas uz programmas

⁶⁹Sigmas dokuments nr.31. *Politikas instrumentu uzlabošana ar ietekmes novērtējumu*. Apvienoto Nāciju Organizācijas Attīstības programmas pārstāvniecība Latvijā, SIGMA-OECD, Francija. 4.,12. lpp.

⁷⁰Owen J. M. (2007). *Program evaluation: forms and approaches*. NewYork: The Guilford Press. 1.p.

⁷¹Sigmas dokuments nr.31. *Politikas instrumentu uzlabošana ar ietekmes novērtējumu*. Apvienoto Nāciju Organizācijas Attīstības programmas pārstāvniecība Latvijā, SIGMA-OECD, Francija. 4., 12. lpp

⁷²Vedung E. (1997). *Public Policy and Program Evaluation*. New Brunswick: Transaction Publishers. 12.-13.p.

⁷³Posavac E.J., Carey R.G. (2003). *Program evaluation-methods and case studies*. NewJersey: PrenticeHall..24.p.

⁷⁴Owen J. M. (2007). *Program evaluation: forms and approaches*. NewYork: The Guilford Press. 39.p.

ietekmes un panākumu izskaidrošanu; veidojoša vai uz pārmaiņām orientēta nostāja, kas tiecas uz uzlabojumu meklēšanu gan programmām, gan to dalībniekiem. Uz nolūkiem balstītā pieeja izšķir, galvenokārt, sekojošus nolūkus: atbildīgums, kur nolūks ir sniegt ziņojumu sponsoriem un politikas veidotājiem par kādas programmas vai politikas sasniegumiem; pilnveidošana, kuras mērķis ir uzlabot programmas vadību tās realizācijas laikā; kā arī zināšanu radīšana, kuras mērķis ir jaunu zināšanu un izpratnes radīšana; tā arī sociāli uzlabojumi, kuru nolūks ir uzlabot situāciju iespējamajiem labuma guvējiem no valsts ieviestajām pārmaiņām.⁷⁵ Saskatot nepieciešamību teorētiskos modeļus sasaistīt ar praktiskām problēmām, radīt ietvaru, kas praktiski ļautu izprast situācijas būtību, J.M.Ovens piedāvā apkopojošus meta modeļus, sastāvošus no piecām novērtējuma formām, kas tiecas atbildēt uz jautājumu, kāpēc šis novērtējums ir nepieciešams, kas ir būtiski gan novērtētājam, gan ieinteresētajām pusēm.⁷⁶ Ovena piedāvātie apkopojošie modeļi tiks izmantoti, lai iegūtu plašāku priekšstatu par dažādām pieejām un novērojuma veikšanas specifiku.

J.M.Ovens novērtējuma pētījumu konceptuāli sistematizē piecās kategorijās jeb formās: proaktīvā forma (proactive), skaidrojošā forma (clarificative), interaktīvā (interactive), monitoringa kategorija (monitogring) un ietekmes kategorija (impact). Ovens izšķir arī galvenos principus, kas piemīt katrai no šīm formām, iekļaujot tādus aspektus kā novērojuma nolūks, tipiskākie jautājumi, kas atbilstoši katram no mērķim un galvenās pieejas. Proaktīvās formas ietvaros novērtējuma pētījums ir orientēts uz laika posmu pirms noteikta programma tiek plānota un rezultāti palīdz programmas plānotājiem nolemt, kāda tieši programma ir nepieciešama. Tādejādi galvenie jautājumi, uz ko tā koncentrējas, skar jautājumus, vai ir nepieciešamība pēc programmas ieviešanas, ko mēs zinām par problēmu, kuru programma varētu risināt, vai ir bijuši citi mēģinājumi risināt šo problēmu? Proaktīvā forma piedāvā tādas pieejas kā vajadzību analīze un vajadzību novērtējums, pētījumu sintēzi, kas paredz apskatīt to, kas jau ir zināms par šo problēmu, kā arī tā piedāvā pieeju, kas koncentrējas labāko praksi apskatu. Skaidrojošā novērtēšanas pieeja koncentrējas uz skaidri formulētas iekšējās struktūras veidošanu un intervences funkcionēšanu. To dažkārt skaidro kā programmas teoriju vai programmas loģiku, kas attiecas uz saitēm starp pieņēmumiem par programmu, programmas nolūkiem un mērķiem, kā arī uz mērķu orientētu aktivitāšu ieviešanu. J.M.Ovens identificē arī galvenos jautājumus šajā novērtējuma kategorijā, kas tiecas noskaidrot, kas ir plānotie programmas rezultāti un kā programma tos plāno sasniegt, kāds ir loģikas pamats šai programmai, kādus programmas elementus vai struktūru ir nepieciešams mainīt, lai maksimāli palielinātu programmas potenciālu. Skaidrojošā novērtēšana piedāvā sekojošas pieejas: pieeja,

⁷⁵Descy P., Tessaring M. (eds.). (2004). *The foundations of evaluation and impact research*. Third report on vocational training research in Europe: background report. Luxembourg: Office of Official Publications of the European Communities. 15.-17.p.

⁷⁶Owen J. M. (2007). *Program evaluation: forms and approaches*. New York: The Guilford Press. 39.p.

kas tiecas uz programmas loģikas skaidrošanu un programmas būtisku iezīmju noteikšanu; programmas loģikas attīstības pieeja, kas ietver sevī skaidri formulētu programmas apraksta konstruēšanu; *ex-ante* novērtējuma pieeja, kas novērtē programmas iespējamību un derīgumu.⁷⁷

Kā trešo Ovens piedāvā interaktīvo novērtējuma formu, kas ir balstīta uz pieņēmumu, ka tiem, kam ir tieša interese šo programmu veidošanā organizācijā vai vietējā kopienā, vajadzētu arī kontrolēt šo novērtējumu. Šeit tiek runāts par tādiem jautājumiem, kā, ko šī programma cenšas panākt, kāds ir progress, vai tas saskan ar programmas plānu un dažādiem citiem. J.M.Ovena izvirzītā ceturtnā novērtēšanas kategorija- monitoringa kategorija tiek attiecināta uz jau ieviestu un notiekošu programmu, skatot tādas jautājumus, kā vai programma sasniedz tās mērķauditoriju, koncentrējoties uz jautājumiem, kas skar ieviešanu un tās progresu. Kā pēdējo J.M.Ovens izšķir ietekmes novērtējumu, kas tiek izmantots, lai novērtētu stabilas programmas ietekmi un lai izvērtētu procesa rezultātus. Tas skar tādas jautājumus kā, vai programma tikusi ieviesta kā plānots, vai tās mērķi tikuši sasniegti, vai programma bijusi tās izmaksu vērtā. Šī kategorija ietver uz mērķiem vērstu novērtēšanu (objectives-base evaluation); uz vajadzībām vērstu novērtēšanu (needs-bases evaluation); netīšu rezultātu novērtēšanu (goal-free evaluation); procesa rezultātu pētījumu (process-outcome studies); reālistisku novērtējumu (realistic evaluation) un izpildījuma auditu (performance audit).⁷⁸ Arī E.Vedungs attiecībā uz ietekmes novērtēšanu papildus šiem modeļiem vēl runā par blakus efektu modeli, kas koncentrējas uz iepriekš negaidītiem rezultātiem. Tāpat Vedungs īpaši izceļ arī ekonomiskos modeļus, kas koncentrējas uz produktivitāti un tehnisko efektivitāti, apsverot izmaksu nozīmīgumu novērtējuma procesā.

Autoru darbos saskatāma ļoti būtiska iezīme. Tas ir akcents uz dažādiem hronoloģiskiem programmas ieviešanas posmiem. Novērtējums parasti tiek veikts trīs politikas cikla posmos: posms pirms programmas ieviešanas, posms, kura laikā noteiktā programma tiek ieviesta un posms pēc programmas ieviešanas pabeigšanas. No tā izriet arī novērtējuma raksturīgās iezīmes, kas ir kopējais konteksts, mērķi, plānošana, vadīšana, vadītāji un ietekme.⁷⁹

Ex-ante novērtējuma mērķis ir noteikt jau programmas plānošanas stadijā, vai tā būs veiksmīga savā jomā, vai tā var tikt ieviesta, kā plānots un vai ieviešana novedīs pie izvirzītajiem mērķiem.⁸⁰ Tātad tas paredz, kādas būs darbības attiecīgās programmas ieviešanā

⁷⁷Owen J. M. (2007). *Program evaluation: forms and approaches*. NewYork: The Guilford Press. 39.-44.p.

⁷⁸Turpat. 44.-48.p.

⁷⁹Descy P., Tessaring M. (eds.). (2004). *The foundations of evaluation and impact research*. Third report on vocational training research in Europe: background report. Luxembourg: Office of Official Publications of the European Communities. 45.-48.p.

⁸⁰Owen J. M. (2007). *Program evaluation: forms and approaches*. NewYork: The Guilford Press. 40.-44.p.

un veic ietekmes novērtējuma prognozi, balstoties uz pieņēmumiem par kādu konkrētu mērķu un uzdevumu izvirzīšanu un iespējamajiem sasniedzamajiem rezultātiem. Savukārt Ex-post novērtējums tiek veikts pēc tam, kad attiecīgais politikas instruments jau ir ticis ieviests dzīvē un kādu laiku jau ticis piemērots. Šajā gadījumā netiek izdarītas uz pieņēmumiem balstītas prognozes, bet tiek pārbaudīta šī instrumenta reālā ietekme, kā arī novērtēts apmēru, kādā ir sasniegti iepriekš nospraustie mērķi.⁸¹ Balstoties uz faktisko situāciju 2013.gada sākumā, jāsecina, ka interneta vēlēšanu sistēmas ieviešana ir izstrādes stadijā, ir ticis sagatavots interneta vēlēšanu sistēmas ieviešanas koncepcijas projekts, taču daudz jautājumu līdz galam vēl nav atrisināti un sistēmas ieviešana uz laiku ir atlikta. Projekts ir plānošanas stadijā, kam par pamatu šī darba ietvaros tiks veikts ex-ante novērtējums.

3.1. Eiropas Savienības loma novērtējuma metodoloģijas veidošanā

Rīcībpolitika novērtējums ir kļuvis ļoti nozīmīgs dažādu faktoru ietekmē. Liela uzmanība tiek pievērsta tam, kā tiek tērēti valsts līdzekļi un rīcībpolitikas veidotājiem ir jāspēj parādīt, ka valdība tērē gudri un pamatoti. Nozīmīgs faktors novērtējumu ieviešanai Eiropā ir ņēmusi Eiropas Savienība, kas ticis realizēts caur tās finansētām rīcībpolitikām, programmām. Novērtējums tiek izmantots kā nozīmīgs posms programmas vai rīcībpolitikas efektīvai izveidei un ieviešanai, kas tiek saistīts arī ar citām Eiropas reformām, lai veicinātu pamatotu un efektīvu pārvaldību.⁸² Ir svarīgi īstenot efektīvu resursu pārvaldību, veidojot un ieviešot efektīvas rīcībpolitikas vai programmas.

Eiropas Savienībā projekti, kas tiek finansēti no ES līdzekļiem, tiek sākti vērtēt kopš 1980.gadu vidus. Kopš 1989.gada novērtējuma veikšana ES Struktūrfondiem ir formāla prasība visām tām dalībvalstīm, kas saņem finansiālu ES atbalstu.⁸³ Novērtēšanas prakse īpaši tika attīstīta pēc Struktūrfondu ieviešanas, sākot ar 1988.gadu, kad tika izstrādātas pirmās vadlīnijas Struktūrfondu novērtēšanai. Kopš 1980.gadu beigām skaits, sarežģītība un novērtējumu mērogs ir konstanti un nozīmīgi audzis. Tomēr attiecība uz metodoloģiskajām diskusijām, kas īpaši skar intervences seku novērtējumu, var raudzīties atpakaļ uz 1990.gadu vidu.⁸⁴ Par ex-ante novērtējumu sāk runāt līdz ar regulu 1260/1999.

⁸¹ *Sigmas dokuments nr.31. Politikas instrumentu uzlabošana ar ietekmes novērtējumu*. Apvienoto Nāciju Organizācijas Attīstības programmas pārstāvniecība Latvijā, SIGMA-OECD, Francija. 4., 9.lpp.

⁸² Olejniczak K., Kozak M., Bienias S.(eds.). (2012). *Evaluating the effects of regional interventions. A look beyond current Structural Funds' practice*. Warsaw: Ministry of Regional Development. Retrieved from http://books.google.lv/books?id=Kz0nHEjEib4C&pg=PA118&lpg=PA118&dq=evaluation+of+the+EU+Structural+Funds+has+been+a+formal+requirement&source=bl&ots=sodO2f31uf&sig=9HLr2sxh3TyffvJf0rmNXs_zCUA&hl=lv&sa=X&ei=9ziBUY PnHsmO4ASkjlDAAg&ved=0CEcQ6AEwAw#v=onepage&q=evaluation%20of%20the%20EU%20Structural%20Funds%20has%20been%20a%20formal%20requirement&f=false 95.-101.p.

⁸³ Boyle R. (2005). *Evaluation Capacity Developments in the Republic of Ireland. ECD Working Paper Series No.14*. Washington: The World Bank Operations Evaluation Department. Retrieved from http://siteresources.worldbank.org/INTEVACAPDEV/Resources/4585664-1253899870336/ecd_wp_14.pdf

⁸⁴ Olejniczak K., Kozak M., Bienias S.(eds.). (2012). *Evaluating the effects of regional interventions. A look beyond current Structural Funds' practice*. Warsaw: Ministry of Regional Development. Retrieved from http://books.google.lv/books?id=Kz0nHEjEib4C&pg=PA118&lpg=PA118&dq=evaluation+of+the+EU+Structural+Funds+has+been+a+formal+requirement&source=bl&ots=sodO2f31uf&sig=9HLr2sxh3TyffvJf0rmNXs_zCUA&hl=lv&sa=X&ei=9ziBUY PnHsmO4ASkjlDAAg&ved=0CEcQ6AEwAw#v=onepage&q=evaluation%20of%20the%20EU%20Structural%20Funds%20has%20been%20a%20formal%20requirement&f=false

Regula 1260/1999 nosaka trīs galvenos novērtēšanas veidus, kas tiek īstenoti praksē. Pirmais ir ex-ante novērtējums, kura mērķis ir nodrošināt pamatu attīstības plānu veidošanai, novērtēt attiecīgo programmu pirms tā tikusi ieviesta. Ex-ante novērtējums ir atbalsts programmu veidošanā. Ex-ante novērtējumam būtu jāietver stipro un vājo pušu analīzi, kā arī konkrētās dalībvalsts, reģiona vai sektora potenciālu. Tam būtu jānovērtē stratēģijas un izvēlēto mērķu atbilstība, kas izvēlēti kontekstā ar konkrēta reģiona vai jomas specifiskām iezīmēm. Tāpat ir nepieciešams ņemt vērā arī iepriekšējo izvērtējumu rezultāti. Vidustermiņa novērtējums vērtē programmu vai projektu tā ieviešanas vidus posmā. Tiek vērtēta resursu izmantošana, tāpat arī monitoringa funkcijas izpilde, kā arī programmas pati ieviešana. Savukārt ex-post novērtējums novērtē konkrēto programmu vai projektu pēc tā ieviešanas, kad tiek analizēta resursu izmantošana, efektivitāte un programmas ietekme.⁸⁵ Ex-ante novērtējuma gadījumā nevar tikt analizētas tiešās, reālās sekas, taču tas ļauj novērtēt jaunā instrumenta iespējamību un derīgumu. J.M.Ovens uzsver, ka ex-ante novērtējums var kalpot kā kvalitātes garantijas pārbaude pirms nozīmīgi resursi tiek izlietoti ieviešanas fāzē. Novērtētājs var izmantot zinātniskus pierādījumus, kas parādīs, vai plānotā intervence darbosies vai nedarbosies noteiktajā jomā.⁸⁶

Eiropas Savienība ir izstrādājusi noteiktu metodoloģiju, kā būtu jāveic ex-ante novērtējumi, kuru mērķis ir nodrošināt to, ka tiek iegūta adekvāta informācija par noteiktiem jautājumiem, kas tiek aprakstīti zemāk.⁸⁷ Problēmas analīze un vajadzību novērtējums:

- Kas ir problēma, ko nepieciešams atrisināt un kas ir galvenie ietekmējošie faktori un iesaistītie aktieri?
- Kas ir noteikta mērķa grupa un kādas ir tās vajadzības un/vai intereses?

Mērķu noteikšana:

- Vai vispārējie, specifiskie un operacionālie mērķi tikuši definēti saskaņā ar sagaidāmajiem rezultātiem?
- Kādi ir plānotie indikatori, lai novērtētu ieguldījumus (inputs), rezultātus (outputs and results), ietekmi (impacts)?

Alternatīvi mehānismi un risku novērtējums:

- Kādi alternatīvi risinājumi tikuši apsvērti un kādēļ ticis izvēlēts piedāvātais?
- Kādi ir iespējamie riski intervences ieviešanā un kādi pretpasākumi tikuši pieņemti?

Pievienotā vērtība sabiedrības iesaistei:

- Vai piedāvātā intervence ir komplementāra un saskaņota ar citām intervencēm?
- Vai tiek īstenota sinerģija starp tām?

rce=bl&ots=sodO2f31uf&sig=9HLr2sxb3TyffYJf0mNXs_zCUA&hl=lv&sa=X&ei=9ziBUYnHsmO4ASkjlDAAG&ved=0CEcQ6AEwAw#v=onepage&q=evaluation%20of%20the%20EU%20Structural%20Funds%20has%20been%20a%20formal%20requirement&f=false 118.-143.p.

⁸⁵ Council Regulation (EC) No 1260/1999 of 21 June 1999 laying down general provisions on the Structural Funds. Retrieved from <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:1999:161:0001:0001:EN:PDF>

⁸⁶ Owen J. M. (2007). *Program evaluation: forms and approaches*. New York: The Guilford Press. 40.-48.p.

⁸⁷ European Commission. (2001). *Ex Ante Evaluation: A Practical Guide for Preparing Proposals for Expenditure Programmes*. Retrieved from http://ec.europa.eu/dgs/secretariat_general/evaluation/docs/ex_ante_guide_2001_en.pdf

Pagātnes pieredze:

- Kādi izvērtējuma, audita vai pētījumi rezultāti vai pieredze no līdzīgiem pasākumiem ir pieejami?
- Kā tas var tikt piemērots, lai tiktu uzlabota programmas plānojums?

Nākotnes monitoringa un novērtējuma plānošana:

- Vai piedāvātas metodes uzskaites datu savākšanai, glabāšanai un apstrādei pamatotas?
- Vai monitoringa sistēma ir pilnībā gatava programmas ieviešanas sākuma?

Palīdzība sasniegt izmaksu efektivitāti:

- Kā izmaksas ietekmēs dažādu alternatīvu sekas?
- Vai tie paši rezultāti var tikt sasniegti ar mazākām izmaksām? Vai iespējams sasniegt labākus rezultātus ar tādām pašām izmaksām, izmantojot citus instrumentus?

3.2. Maģistra darba metodoloģijas apraksts

Maģistra darba empīriskajā daļā, balstoties izvirzītajiem kritērijiem, ex-ante novērtējuma un labas pārvaldības koncepta ietvaru, tiks veikta analīze i-balsošanas fenomena izpētē, koncentrējoties uz elektroniskā balsojuma no attāluma- t.i. interneta balsojuma ieviešanas novērtējumu Latvijas gadījumā.

Skaidrojošā pieeja novērtējuma veikšanai ļauj noteikt jau programmas plānošanas stadijā, cik veiksmīga tā varētu būt savā jomā, kādi šķēršļi pastāv tās ieviešanai un vai tās ieviešana var noritēt pēc plāna. Tiks izvērtēts, vai jaunas sistēmas ieviešana novēdīs pie tās izvirzītajiem mērķiem, kā arī to, kāda būs šīs plānotās sistēmas ieviešanas rezultātu ietekme uz sabiedrības līdzdalību politiskos procesos. Novērtējums sniegs iespēju noteikt, kāda nozīmē, jēga un vērtība ir interneta balsojuma ieviešanai Latvijā. Liela uzmanība tiks vērsta uz mērķu analīzi, to piemērotību un sasniegšanas iespējamību. Analizējot problēmas, iespējams novērtēt, kāda ir i-vēlēšanu sistēmas ieviešanas nepieciešamība un kādu pienesumu tā dos šo problēmu risināšanā. Ar novērtējuma palīdzību tiks identificēts, kādas vajadzības var tikt sasniegtas caur i-balsojuma ieviešanu, kādas iespējas tas paver risināt noteiktas problēmas. Tāpat tiks novērtēti priekšnosacījumi šīs rīcībpolitikas ieviešanā, iespējamie šķēršļi un riski, kas varētu kavēt veiksmīgas politikas īstenošanu. Pētījums galvenokārt tiks koncentrēts uz situācijas modelēšanu, nevis post-factum situācijas analīzi. Pētījums tiks koncentrēts uz Latvijas gadījuma analīzi, citu valstu pieredzi galvenokārt izmantojot un pielāgojot Latvijas gadījumam. Tā kā Latvijā pagaidām nav ieviestas interneta vēlēšanu sistēmas reālas prakses, tad nevar tikt veikts novērojums un ietekmes novērtējums par jau ieviestu valsts programmu, tāpēc pētījums paredz autora pieņēmumu izdarīšanu, sašaurinot pētījumu uz ex-ante novērtējuma veikšanu.

Šī darba ietvaros novērtējuma veikšanai pamatā tiks izmantoti jautājumi no Eiropas Savienības dokumentos izstrādātās metodoloģijas ex-ante novērtējuma veikšanai, kas sastāv no

vairākiem posmiem, kas tikuši apskatīti iepriekš. I-balsošanas jautājuma analīzē tiks izmantoti jautājumi no sekojošiem posmiem.

Atbilstoši problēmas analīzes un vajadzību novērtējuma posmam, analīze ietvers sekojošus novērtējuma jautājumus:

- Kas ir galvenā problēma, ko plāno atrisināt ar interneta balsojuma ieviešanu?
- Kas ir interneta balsojuma galvenā mērķa grupa? Kādas ir vēlētāju intereses un vajadzības?

Saskaņā ar otro posmu, kas attiecas uz mērķu noteikšanu, analīzes ietvaros tiks meklētas atbildes uz sekojošiem jautājumiem:

- Kādi ir interneta balsojuma vispārīgie un specifiskie mērķi? Kādi ir plānotie rezultāti un vai tie saskan ar izvirzītajiem mērķiem?

Trešais posms iever iespējamajos apskatītos alternatīvos mehānismus un risku novērtējumu, kā rezultātā novērtējumā tiks skatīti tādi jautājumi kā:

- Kādi alternatīvi risinājumi tikuši apskatīti identificēto problēmu risināšanai?
- Kādi ir iespējamie riski interneta balsošanas ieviešanai?

Atbilstoši nākamajam posmam i-balsošanas ieviešanas novērtējumā tiks apskatīta iepriekšēja pieredze interneta balsojuma ieviešanas jomā. Latvijā šādi mēģinājumi ieviest interneta balsojumu nav tikuši veikti, toties šī fenomena izpētē uzmanību var vērst uz citu valstu pieredzi ar elektronisko vēlēšanu sistēmu ieviešanu un interneta balsojuma pieredzi. Gadījums, kurš tiks skatīts detalizētāk, ir Igaunijas gadījums, jo Igaunija šobrīd ir vienīgā valsts pasaulē, kas devusi iespēju visiem balsstiesīgajiem pilsoņiem balsot internetā nacionāla līmeņa vēlēšanās, ievēlot Igaunijas parlamenta deputātus. Jautājumi ir sekojoši:

- Kāda ir citu valstu pieredze interneta balsojuma izmēģināšanā, ieviešanā?
- Kādas atziņas no citu valstu pieredzes iespējams izmantot Latvijas gadījumā, rīcībpolitikas formulēšanā, plānojot ieviest interneta balsošanu?

Analizējot jautājumu par interneta balsojuma ieviešanu Latvijā, uzmanība tiks koncentrēta uz rīcībpolitikas formulēšanas fāzi, kurā šobrīd atrodas analizējamā rīcībpolitika. Rīcībpolitikas formulēšanas fāze ietver problēmas analīzi un problēmjautājuma definēšanu, līdz ar to tiks analizēta strukturālā pieeja šim jautājumam par interneta balsošanas ieviešanu Latvijā, kas ietvers esošās problēmsituācijas analīzi un mēģinājumus definēt galvenās problēmas, kuras ir pamatā šīs rīcībpolitikas virzīšanai. Uzmanību tiks pievērsta mērķu definēšanai, to atbilstībai gan identificētās problēmas vai problēmu risināšanā, gan analizējot tos plašākā kontekstā. Tiks skatīts jautājums par mērķu un to atbilstošo plānoto rezultātu saskanību un sasniegjamību. Tas ir mēģinājumus novērtēt to, kādi būs ieguvumi no i-balsojuma ieviešanas, kādi varētu būt iespējamie riski un zaudējumi, lai secinātu to, cik veiksmīga vai neveiksmīga varētu būt šādas rīcībpolitikas īstenošana.

Veicot literatūras un avotu analīzi, tiks veikta analīze par citu valstu pieredzi i-balsojuma ieviešanas izstrādē, apzinātajiem riskiem, priekšrocībām, izstrādātajiem risinājumiem un pieejām un izsvērtā to izmantošanā Latvijas gadījuma novērtējuma veikšanā. Kā viens no gadījumiem tiks skatīta Igaunijas pieredze e-vēlēšanu sistēmas ieviešanā. Igaunija ir pirmā un pagaidām vienīgā ES dalībvalsts, kas ieviesusi interneta i-balsojumu nacionāla līmeņa vēlēšanās, kas ir augstākais līmenis,⁸⁸ kamēr citas valstis izmēģinājušas interneta i-balsojumu vietējā, reģionālā līmenī, piemēram, pašvaldību vēlēšanās. Arī Latvija sākotnēji plānoja izmēģināt i-vēlēšanu sistēmu 2013.gada Pašvaldību vēlēšanās ar mērķi to tālāk īstenot arī 2014.gada Saeimas vēlēšanās un Eiropas Parlamenta vēlēšanās, tomēr šobrīd rīcībpolitikas izstrādes process neparedz i-balsojuma ieviešanu tik īsā termiņā, šobrīd nav arī pilnīgi skaidrs, kad šāda sistēma varētu tikt ieviesta. Diskusijās kā iespējamais pirmais izmēģinājums ir izskanējis 2017.gada pašvaldību vēlēšanas, taču konceptuāla lēmuma vēl nav bijis. Tāpat tiks skatīta arī citu valstu pieredzē, kā piemēram, Norvēģijas gadījums, kas ieguldījusi nozīmīgu darbu i-vēlēšanu fenomena izpētē, veikusi i-balsošanas izmēģinājumu pilotprojekta veidā un plāno pilotprojektu turpināt arī nākotnē. Jāatzīmē, ka šobrīd Latvijas gadījumā, domājot par interneta balsojuma ieviešanu, nevar runāt par pilnīgu pāriešanu uz jaunu sistēmu, jo šī brīža i-vēlēšanu sistēmas izveides koncepcijā tiek paredzēts, ka tiktu saglabāta gan tradicionālā vēlēšanu sistēma, gan piedāvātas iespējas pilsoņiem balsot internetā,⁸⁹ kas vienlaicīgi novērstu diskusijas par atsevišķiem i-balsojuma ieviešanas trūkumiem, bet neparedzētu valstij finansiālus ieguvumus. Šie apsvērumi vēl jo vairāk liek domāt un novērtēt šādas sistēmas ieviešanas lietderību no valsts puses un izvērtēt tās iespējamais ieguvumus. Jāņem vērā arī informācijas un komunikācijas tehnoloģiju lielā ietekme uz cilvēku ikdienu un to lomu mūsdienu demokrātijas procesu nodrošināšanā. Tas tiks novērtēts saistībā ar i-balsojuma ieviešanu caur internetu un analizēti šīs sistēmas vājie punkti, kas varētu radīt būtiskas problēmas sistēmas veiksmīgai ieviešanai.

Pētījuma būtiska daļa būs viedokļu analīze. Darba ietvaros veiktas 14 daļēji strukturētās ekspertu intervijas ar pārstāvjiem no visām ieinteresētajām pusēm. Ekspertu intervijas sniegs padziļinātu izpratni par tehnoloģiskajām iespējām Latvijā un tehnoloģiskajiem risinājumiem, kas nepieciešami, lai, ieviešot interneta balsojumu, nodrošinātu, vēlēšanu procesa norisi atbilstoši demokrātisku vēlēšanu pamatprincipiem. Tāpat arī konsultācijas ar tiesību ekspertiem

⁸⁸Krimmer R., Triessnig S., Volkamer M. *The Development of Remote E-Voting around the World: A Review of Roads and Directions*. V ienna: Competence Center for Electronic Voting and Participation; Passau: Institute for IT-Security and Security Law. 2.p.

⁸⁹Koncepcija „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi”. (08.03.2012.). Latvijas Republikas Ministru kabineta mājas lapa. Izgūts no <http://www.mk.gov.lv/lv/mk/tap/?pid=40244943>

ļauj gūt priekšstatu par i-balsošanas instrumenta atbilstību valsts likumdošanā noteiktajām tiesību normām, kas tiek saistītas ar pilsoņu brīvībām, balsstiesībām, Satversmē nostiprinātajiem vēlēšanu pamatprincipiem. Viedokļu analīzei tiek izmantoti arī atsevišķu ekspertu, institūciju paustie oficiālie viedokļi masu medijos, publiskās diskusijās, prezentācijās konferencēs vai starpinstitūciju sarakstēs. Sabiedrības viedokļa apzināšanai par jauna fenomena ieviešanu Latvijā, tiks izmantoti plašsaziņas tīklā publicētie sabiedriskās domas pētījumu rezultāti, kas ļaus iegūt sākotnējo priekšstatu par sabiedrības attieksmi saistībā ar i-balsojuma ieviešanu Latvijas vēlēšanu sistēmā, kas ļaus arī izdarīt kādas prognozes par to, kāda būtu iespējamā sabiedrības uzticība šādai sistēmai, vai sabiedrība kopumā būtu gatava izmantot interneta balsojumu savas izvēles izdarīšanā vēlēšanās vai referendumā, vai pretēji domā atšķirīgi un uzskata, ka interneta balsojums nav nepieciešams.

Iegūtie dati tiks analizēti, vadoties pēc sekojošiem kritērijiem: atbilstība, lietojamība, sasniedzamība, lietderība, realizējamība. Atbilstību noteiks, analizējot Konceptijā „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi” iekļauto uzdevumu atbilstību nacionāla līmeņa plānošanas dokumentiem, kāda ir Latvijas sabiedrības gatavība elektronisko sistēmu, e-pārvaldes piedāvāto pakalpojumu izmantošanai, kāds būs sabiedrības viedoklis un uzticības kredīts. Lietojamība paredz skatīties jautājumu, cik ērts un izmantojams būs šis instruments vēlētajiem, kādi būs nepieciešamie resursi vēlētajam, lai tas varētu piedalīties i-balsošanā, vai cilvēki to izmantos. Sasniedzamība ietver jautājumus par izvirzītajiem mērķiem un to sasniegšanas iespējām. Tiks novērtēta i-balsošanas lietderība, analizējot ieguvumus, kādus varētu sniegt i-balsošanas ieviešana vēlēšanās. Kā piektais kritērijs izvirzīta realizējamība, ko analizēs, apskatot iespējamās problēmas ar i-balsojuma ieviešanu, pieņemšanu, ievērošanu, iespējamās trūkumus, šķēršļus, pretrunas, riskus, nevēlamas blakusparādības.

Pētījumam var tikt rasts praktiskais pielietojums konkrētas rīcībpolitikas īstenošanā Latvijā saistībā ar interneta vēlēšanu sistēmas izveidi, jo tiek plānots sniegt detalizētu informatīvo pamatu konkrēta jautājuma izpētē par interneta balsojuma sniegtajām iespējām un riskiem, mērķu sasniegšanas iespējamību, tiešo iznākumu, sekām. Pilnvērtīga informatīvā bāze sniegtu iespējas uzlabot gan politisko lēmumu pieņemšanas kvalitāti, gan politikas instrumentu kvalitāti, kā arī izvērtēt to, kādi risinājumi Latvijas gadījumā būtu atbilstošākie. Pētījuma rezultāti var sniegt savu ieguldījumu diskusijā par vēlēšanu sistēmas reformu veikšanu un centieniem realizēt valsts modernizāciju.

4. INTERNETA BALSOJUMA IEVIEŠANA VĒLĒŠANĀS

Interneta balsojums un interneta vēlēšanas ir temats, kas sevī apvieno vairākas tēmas. Jēdziens –interneta balsojums- var tikt attiecināts uz dažādām situācijām. Iezīmējot kopējo kontekstu, ir svarīgi akcentēt atšķirību starp interneta balsojumu kā viedokļa paušanu un interneta balsojumu kā attālinātu elektronisku balsojumu, ko izmanto konkrēti vēlēšanās vai nacionāla līmeņa referendumos. Ir svarīgi šīs lietas nošķirt, jo sekas abos gadījumos ir kardināli atšķirīgas. Interneta balsojums kā indivīda viedokļa paušana par dažādiem lokāla mēroga jautājumiem var tikt attiecināts uz dažādiem risinājumiem, ar kuru palīdzību sabiedrība var paust savu nostāju kādā jautājumā. Tas, piemēram, var būt kāda likumprojekta ierosināšana vai vietēja pašvaldību referenduma ierosināšana, kur galējā gadījumā tas varētu būt referenduma rosināšana par pašvaldības domes atlaišanu. Viens no šādiem risinājumiem var tikt minēts, piemēram, sabiedrības līdzdalības platforma Manabalss.lv. Otra pieeja kā skatīties uz interneta balsojumu ir tāda, ka tas tiek attiecināts uz attālināto balsojumu internetā, ko izmanto vēlēšanās, kurās balsstiesīgie vēlētāji likumīgā, demokrātiskā veidā izvēlas savus pārstāvjus noteiktās varas institūcijās. Caur interneta balsojumu var tikt ievēlēti arī valsts parlamenta deputāti. Tāpat šis attālinātais balsojums attiecas arī uz referendumiem, kur tiek lemti nacionāla līmeņa jautājumi.

Šī darba ietvaros fokuss tiek vērsts uz interneta balsojumu kā attālināto balsojumu vēlēšanās. Līdz ar to darbā turpmāk jēdziens interneta balsojums tiks izmantots kā līdzvērtīgs jēdzienam interneta vēlēšanas, ar to izprotot attālināta balsojuma izmantošanu gan vēlēšanās, gan nacionāla līmeņa referendumos.

Darba ietvaros tiks analizēts attālinātais balsojums jeb interneta vēlēšanas. Taču jāatzīmē, ka interneta vēlēšanas tas ir tikai viens no elektronisko vēlēšanu risinājumiem, ar kura palīdzību vēlētājs var nodot savu balsi attālināti, izmantojot internetu.

Eiropas Padome e-vēlēšanas definē kā e-vēlēšanas vai e-referendumu definē kā vēlēšanas vai referendumu, kurā elektroniskie līdzekļiem tiek izmantoti vienā vai vairākos vēlēšanu procesa posmos. E-balsojums paredz to, ka elektroniskie līdzekļi tiek izmantoti vismaz balsu nodošanas procesā. Savukārt e-balsojumu no attāluma Eiropas Padome definē kā e-balsojumu, kur balsu nodošana tiek realizēta ar mehānismu (device), ko neuzrauga vēlēšanu amatpersona.⁹⁰ Tātad elektroniskā balsošana nozīmē to, ka elektroniskās tehnoloģijas tiek izmantotas kādā no sekojošajiem posmiem: vēlētāja identifikācija, balsu nodošana, balsu

⁹⁰Legal, operational and technical standards for e-voting: Recommendation Rec (2004) 11 and explanatory memorandum. (2005). Strasbourg: Council of Europe. Retrieved from http://books.google.lv/books?id=qhG05Iu3QvQC&printsec=frontcover&hl=lv&source=gb_s_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false 8.p.

skaitīšana, savukārt attālināta balsošana ir balss nodošana caur internetu. Un darbā galvenā uzmanība tiek koncentrēta tieši uz šo fenomenu- attālināto balsošanu jeb interneta balsošanu.

4.1. Interneta balsošana pasaulē

Interneta balsošana nav plaši izplatīts fenomens pasaulē. Pirmo reizi interneta balsošana politiskās vēlēšanās tika izmantota Amerikas Savienotajās Valstīs 2000.gadā. Šo balsošanas metodi izmēģināja arī citas valstis un pēc Starptautiskā Vēlēšanu sistēmu fonda 2012.gada datiem kopumā 11 valstis ir izmēģinājušas interneta balsošanas iespējas vēlēšanās vai referendumos, bet tikai septiņām no šīm valstīm šobrīd ir nolūki turpināt interneta balsojuma izmantošanu nākotnē. Atsevišķas valstis ir veikušas izmēģinājumus, bet vēlāk atgriezušās pie ierastajām vēlēšanu metodēm un no interneta balsošanas atteikušās pavisam. No 11 valstīm, kas izmēģinājušas interneta balsošanas sistēmas ne visas to izmantojušas vairākkārt. Atsevišķās valstīs šis projekts ir tikko ieviests un interneta balsošana no attāluma tiek izmēģināta pilotprojektos. Tikai četras valstis interneta balsošanas sistēmu izmantojušas jau vairākas reizes, sniedzot iespēju saviem vēlētajiem balsot vēlēšanās vai referendumos attālināti caur internetu. Tās ir Igaunija, Kanāda, Šveice un Francija.⁹¹

Līdz šīm dažādas valstis ir izmēģinājušas interneta balsošanas projektus vēlēšanās, tomēr šie izmēģinājumi tikuši realizēti lokālā vai reģionālā līmenī, koncentrējoties uz noteiktu vēlētāju grupu. Igaunija tomēr vēl joprojām ir vienīgā valsts pasaulē, kas ir gājusi vistālāk interneta balsojuma izmantošanā, to ieviešot nacionāla līmeņa vēlēšanās, kurās visiem Igaunijas vēlētajiem tika dota iespēja balsot internetā.⁹² Kopš 2000.gada, kad tika pieredzēti pirmie interneta balsojuma mēģinājumi, Igaunijā interneta balsošana izmantota jau piecas reizes. Pirmo reizi tā tika izmantota 2005.gada oktobrī Igaunijas pašvaldību vēlēšanās, toties 2007.gada martā interneta balsošana tika ieviesta jau parlamenta vēlēšanās. Vēlāk interneta balsošana izmantota gan 2009.gada jūnija Eiropas Parlamenta vēlēšanās, tāpat arī pašvaldību vēlēšanās 2009.gadā, kā arī 2011.gada martā otru reizi interneta balsošana tika izmantota Igaunijas parlamenta vēlēšanās.⁹³ Visās pārējās valstīs interneta balsošana vēlēšanās tiek limitēta noteiktas grupas, administratīvās teritorijas ietvaros. Francijā interneta balsošana izmantota kopš 2003.gada, kad šāda iespēja tiek piedāvāta ārzemēs dzīvojošajiem vēlētajiem, kas ievēl Ārvalstīs dzīvojošo Francijas pilsoņu Asambleju, kas savukārt tālāk ievēl 12 Senāta

⁹¹ Esteve J.B., Goldsmith B., Turner J. (2012). *International Experience with E-Voting*. Washington: International Foundation for Electoral Systems. Retrieved from http://www.ifes.org/Content/Publications/News-in-Brief/2012/June/~media/Files/Publications/Reports/2012/EVote_International_Experience_2012.pdf 1.-2.p.

⁹² Trechsel A.H., Alvarez R.M., Hall T.E. (2008). *Internet Voting in Estonia*. California Institute of Technology - Pasadena, California; Massachusetts Institute of Technology – Cambridge, Massachusetts (WP #60). Retrieved from http://www.vote.caltech.edu/sites/default/files/vtp_wp60.pdf 1.-30.p.

⁹³ *Internet voting in Estonia*. Webpage of Estonian National Electoral Committee. Retrieved from <http://www.vvk.ee/voting-methods-in-estonia/engindex/>

locekļus. Savukārt Šveicē balsošana internetā tiek piedāvāta atsevišķos kantonos. Pirmā interneta balsošanu izmēģināja Ženēva jau 2003.gadā, vēlāk tai pievienojās vēl divi kantoni. Kopš 2009.gada Šveices emigrējušie pilsoņi var balsot internetā gan vēlēšanās, gan referendumos. Norvēģijā interneta balsošana tika izmēģināta pilota projekta veidā 2011.gada vēlēšanās, sniedzot iespēju desmit administratīvo apgabalu iedzīvotājiem balsot internetā. Kanādā interneta balsošanu izmanto atsevišķos apgabalos vietējo pašvaldību vēlēšanās. Savukārt Nīderlande un Spānija ir pārtraukušas interneta balsošanu, tāpat arī Lielbritānija veica pilota izmēģinājumu pašvaldību vēlēšanās un neturpināja interneta balsošanas ieviešanu vēlēšanās. Interneta balsošana ir salīdzinoši jauna tehnoloģija, kas būtiski attīstījusies pēdējos desmit gados, kas ir arī viens no iemesliem, kādēļ šis balsošanas veids nav līdz šim bijis plaši izplatīts pasaulē. Kopumā interneta balsošanas dažādās valstīs izmantota ļoti dažādos apmēros. Tāpat arī sākotnējos gadījumos interneta balsošana nebija tik tehnoloģiski attīstīta, kā tas ir šobrīd. Tehnoloģiju attīstībai ejot uz priekšu, interneta balsošanā tiek izmantotas jaunākas interneta balsošanas sistēmas, jaunākie tehnoloģiskie risinājumi, cenšoties sasniegt augstāku vēlēšanu procesa kvalitāti, kā arī cenšoties izpildīt elektronisko vēlēšanu noteiktos standartus.⁹⁴

Interneta balsošanas sistēmu galvenā mērķauditorija ir cilvēki, kas nevar fiziski ierasties vēlēšanu iecirknī balsošanas dienā. Līdz ar to daudzas valstis ir izrādījušas interesi interneta balsošanas ieviešanas iespējai, jo īpaši tajos gadījumos, ka valstij ir liels emigrējušo balsstiesīgo pilsoņu skaits. Tomēr rodas arī zināmi jautājumi saistībā ar šo situāciju, kad par mērķi tiek nospraust atvieglot iekļaušanas iespējas politiskajā procesā lielumam skaitam emigrējušo pilsoņu.⁹⁵ Pastāv vieta diskusijām par šādas sistēmas tālāko ietekmi uz vēlēšanu rezultātiem un politisko procesu kopumā.

Tātad kopumā ir pasaulē bijuši atsevišķi mēģinājumi ieviest interneta balsošanu vēlēšanu procesa nodrošināšanā, un atsevišķas valstis šo instrumenti plāno izmantot arī nākotnē. Kaut arī nav daudz valstu pasaulē, kurās interneta balsošana būtu iesakņojusies un tiktu plaši izmantota, tomēr šobrīd jautājums par interneta balsošanas ieviešanu ir īpaši aktualizējies arī Latvijā.

4.2. Interneta balsošanas ieviešana Latvijā

Diskusijas par elektronisko vēlēšanu sistēmas izvedi Latvijā aizsāktas jau iepriekš, tomēr dažādu apsvērumu dēļ visi iepriekš iesāktie projekti bija tikuši apturēti. Jau 2007.gadā toreizējais Īpašu uzdevumu ministra elektroniskās pārvaldes lietās sekretariāts (turpmāk –

⁹⁴ Esteve J.B., Goldsmith B., Turner J. (2012). *International Experience with E-Voting*. Washington: International Experience with E-Voting. Washington, DC: International Foundation for Electoral Systems. Retrieved from http://www.ifes.org/Content/Publications/News-in-Brief/2012/June/~//media/Files/Publications/Reports/2012/EVote_International_Experience_2012.pdf 1.-14.p.

⁹⁵ Turpat. 1.-2.p.

ĪUMEPLS)izstrādāja elektronisko vēlēšanu sistēmas izveides koncepcijas projektu. Koncepcijas projekta mērķis bija jau 2009.gada pašvaldību vēlēšanās un Eiropas Parlamenta vēlēšanās ieviest vēlētāja dalības elektronisko reģistrāciju un elektronisko balsošanu.⁹⁶ Ministru kabineta uzdevumā ĪUMEPLS sadarbībā ar citām valsts institūcijām izstrādāja šīs koncepcijas īstenošanas plānu, ar mērķi noteikt pasākumus koncepcijas ieviešanai 2008.-2010.gadam nodrošināšanai.⁹⁷ Dažādu apsvērumu dēļ līdz ar LR Ministru kabineta 2010.gada 13.janvāra rīkojumu nr.15. koncepcijas projekts par e-vēlēšanu sistēmas izveidi tika atzīts par spēku zaudējušu.⁹⁸ Viens no argumentiem bija lielais nepieciešamo finansu resursu apjoms koncepcijas ieviešanai un pretstatā tam pārāk maz ieguvums, jo toreiz skatoties, cik liels būtu to personu skaits, kas potenciāli izmantotu vēlēšanas internetā, tika piesaistītas elektroniskā paraksta lietotāju skaitam. Un 2008., 2009.gadā tas nerasniedza ievērojama pieaugumu. Uz laiku diskusijas par e-vēlēšanu sistēmas ieviešanu tika apturētas līdz ar Ministru kabineta 2012.gada 16.februāra rīkojumu Nr.84 jaunas koncepcijas izstrādāšana tika uzticēta LR Satiksmes ministrijai.⁹⁹

Diskusija par elektroniskās vēlēšanu sistēmas izveidošanu un interneta balsojuma ieviešanu no jauna aktualizējas līdz ar 2012.gada sākumā notikušo referendumu un lielajām vēlēšanu rindām pie balsošanas iecirkņiem, kā arī līdz ar elektronisko identitātes karšu ieviešanu, kuras sāka tikt izdotas no 2012.gad aprīļa. Diskusijas no jauna iegūst īpašu aktualitāti arī politiskā līmenī līdz ar 2012.gada 8.martu, kad Valsts sekretāru sanāksmē tika izsludināta un konceptuāli atbalstīta LR Satiksmes ministrijas iesniegtā koncepcija „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi” (turpmāk tekstā - Koncepcija).¹⁰⁰ Koncepciju izstrādāja „Satiksmes ministrijas veidota darba grupa, kuras sastāvā tika iekļauti pārstāvji no SM, Tieslietu ministrijas, Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministrijas, Centrālās vēlēšanu komisijas, Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes (PMLP) un VAS "Latvijas Valsts radio un televīzijas centrs".¹⁰¹ Koncepcijas mērķis bija „ievieš jaunu balsošanas veidu – interneta vēlēšanu sistēmu, kas paredz nodrošināt vēlēšanu balsošanu internetā 2013.gada pašvaldību vēlēšanās, neskarot esošās vēlēšanu sistēmas uzbūvi un normatīvajos aktos nostiprinātos

⁹⁶ Īpašu uzdevumu ministra elektroniskās pārvaldes lietās sekretariāts. *Koncepcijas projekts „Koncepcija par elektronisko vēlēšanu sistēmas izveidi”*. Valsts kancelejas mājas lapa. Izgūts no <http://polsis.mk.gov.lv/view.do?id=2421>

⁹⁷ Īpašu uzdevumu ministra elektroniskās pārvaldes lietās sekretariāts. *Plāns Koncepcijas par elektroniskās vēlēšanu sistēmas izveidi ieviešanai 2008.-2010.gadam*. Izgūts no www.mk.gov.lv/doc/2005/IUMEPLPI_080408_plans_evelesanas.doc

⁹⁸ Latvijas Republikas Ministru Kabinets. 13.01.2010 rīkojums Nr.15 Par Ministru kabineta 2007.gada 17.decembra rīkojuma Nr.810 "Par koncepciju par elektroniskās vēlēšanu sistēmas izveidi" atzīšanu par spēku zaudējušu. Valsts kancelejas mājas lapa. Izgūts no <http://polsis.mk.gov.lv/view.do?id=2421>

⁹⁹ Koncepcija „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi”. (08.03.2012.). Latvijas Republikas Ministru kabineta mājas lapa. Izgūts no <http://www.mk.gov.lv/lv/mk/tap/?pid=40244943>

¹⁰⁰ I-vēlēšanas. Centrālās vēlēšanu komisijas mājas lapa. Izgūts no <http://web.cvk.lv/pub/public/30370.html>

¹⁰¹ *Izstrādāta koncepcija interneta vēlēšanu sistēmas ieviešanai*. (08.03.2012.). LR Satiksmes ministrijas mājas lapa. Izgūts no http://www.sam.gov.lv/?cat=8&art_id=2738

vēlēšanu pamatprincipus.”¹⁰² Taču pastāvēja bažas par šādas steigas nepieciešamību tik īsā laikā ieviest jaunu nozīmīgu instrumentu vēlēšanu procesa organizēšanā. Virzot tālākās diskusijas par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi jau uz 2013.gada pašvaldību vēlēšanām, tika atzīts, ka šis process ir pārāk ātrs.

Koncepcija „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi” tika vērtēta arī Ministru kabineta komitejas sēdē, kas notika 2012.gada 4.septembrī. Ministri vienojās kopumā atbalstīt interneta vēlēšanu sistēmas ieviešanu, kas būtu jauns balsošanas veids un paredzētu nodrošināt vēlētāju balsošanu internetā, bet lēmums par šādas sistēmas ieviešanas termiņu vēl netika pieņemts. Satiksmes ministrijai tika uzdots

„kopīgi ar Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministriju un Latvijas Informācijas un komunikācijas tehnoloģijas asociāciju izvērtēt to valstu praksi, kurās jau ir ieviesta interneta vēlēšanu sistēma (tai skaitā Vācijas un Igaunijas pieredzi), un papildināt koncepcijas projektu ar detalizētu sistēmas pilotprojekta aprakstu, kas neparedz lielu finanšu resursu ieguldījumu, un, kura īstenošanas rezultātā varēs pieņemt turpmākos lēmumus par sistēmas ieviešanu, tās drošības pietiekamību un atbalstu sabiedrībā.”¹⁰³

Koncepcijas projekts šobrīd ir izstrādes stadijā. Nepieciešamie papildinājumi Koncepcijā tika veikti un precizētais koncepcijas projekts ar citu valstu pieredzi un informāciju par pilotprojektu tika iesniegts Ministru kabinetā. Ir bijusi arī tikšanās ar nozaru asociācijām, kas izteikušas savu viedokli par šo jautājumu.

Intervija ar E.Beļski: „Attiecīgi mēs ielikām papildus viņu viedokli, kā tas varētu izskatīties.”¹⁰⁴

Taču nav šobrīd nolemts, kad šis jautājums atkal tiks iekļauts MK darba kārtībā.¹⁰⁵ Publiski precizētais koncepcijas projekts nav šobrīd pieejams.

Tālākajās nodaļās tiks analizēti interneta balsošanas iespējamie ieguvumi, strukturālā pieeja rīcībpolitikas veidošanai Latvijas gadījumā, plānojot ieviest interneta balsošanu vēlēšanās, kas ietvers gan problēmjautājuma analīzi, mērķu definēšanu, to sasniegšanas iespējamības novērtējumu, interneta balsošanas lietojamību, atbilstību nacionāla līmeņa dokumentiem, iespējamās alternatīvas. Tāpat tiks analizēti priekšnoteikumi un iespējamie šķēršļi interneta balsojuma ieviešanai Latvijā, tiks analizēti drošības riski un tiesiskais aspekts šī jautājuma tālākā virzīšanā.

¹⁰² Koncepcijas „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi” kopsavilkums. (08.03.2012.). Latvijas Republikas Ministru kabineta mājas lapa. Izgūts no <http://www.mk.gov.lv/lv/mk/tap/?pid=40244943>

¹⁰³ Latvijas Republikas Ministru kabineta komitejas sēdes protokols nr.33. (04.09.2012.). Izgūts no <http://www.mk.gov.lv/lv/mk/mkksedes/saraksts/s/protokols/?protokols=2012-09-04#1>

¹⁰⁴ Intervija ar Edmundu Beļski, LR Satiksmes ministrijas Sakaru departamenta direktoru. 02.05.2013. [Ekspertu intervijas].

¹⁰⁵ Anonīma intervija B. 24.04.2013.[Ekspertu intervijas].

5. I-BALSOJUMA IEVIEŠANAS IEGUVUMI

Jebkuras rīcībpolitikas formulēšanā, svarīgi ir novērtēt potenciālos ieguvumus. Šīs nodaļas ietvaros tiks apskatīti galvenie ieguvumi, kas tiek atzīmēti i-balsošanas ieviešanā.

Eiropas Padome uzskaita dažādus nolūkus, kādēļ es atsevišķas valstis ir jau ieviesušas attālināto e-balsojumu vai apsver šādas iespējas. Šie i-balsošanas ieviešanas nolūki ir sekojoši: sniegt iespēju vēlētājiem balsot neatkarīgi no to atrašanās vietas ārpus balsošanas iecirkņa; atvieglot vēlētāju balsu savākšanu; veicināt līdzdalību vēlēšanās un referendumos tiem, kuriem ir tiesības vēlēties, jo īpaši tiem pilsoņiem, kuri pastāvīgi dzīvo vai uzturas ārzemēs; paplašināt pieeju balsošanas procesam vēlētājiem ar īpašām vajadzībām vai tiem, kam ir grūtības ierasties balsošanas iecirknī un izmantot tur pieejamās ierīces vai procedūras; **palielināt vēlētāju aktivitāti**, nodrošinot papildu balsošanas iespējas; piedāvāt balsošanas iespējas saskaņā ar jaunākajām tendencēm sabiedrībā un jaunāko tehnoloģiju izmantošanas paaugstināšanos kā līdzekli komunikācijas veicināšanai un pilsoniskajai iesaistei demokrātisku procesu nodrošināšanā; laika gaitā **samazināt vēlēšanu vai referendumu vispārējās izmaksas**; nodrošināt drošu vēlēšanu rezultātu ātrāku nodošanu, nodrošināt vēlētājus ar labāku pakalpojumu, piedāvājot tiem dažādus veidus, kā nobalsot.¹⁰⁶ Jau balstoties uz augstāk apskatītajā Eiropas Padomes viedoklī var skaidri redzēt jau noteiktus i-vēlēšanu sistēmas ieguvumus.

Pieejamības uzlabošana balsošanas procesam ir viens no iemesliem, kas tiek minēts kā viens no būtiskiem pamatojumiem interneta vēlēšanu ieviešanai. Pieejamība tiek cieši saistīta ar vēlēšanu sistēmu lietojamību, kas ir viens no starptautiski noteiktajiem vēlēšanu standartiem. Tas ir būtiski ne tikai cilvēkiem ar īpašām vajadzībām vai lingvistiskajām minoritātēm, bet tas ir nozīmīgi arī parastajam vēlētājam. Interneta balsošana tomēr var radīt nozīmīgu ietekmi attiecībā uz balsošanas procesa pieejamību. Sistēmas lietojamību nopietni ietekmē tas, kā balsotāji tiek identificēti, kāds ir autentifikācijas process, tomēr ir jāatceras, ka ir nepieciešamas sabalansēt pieejamības nodrošināšanu ar sistēmas ticamības nodrošināšanu. Ir jāreķinās arī ar to, ka vēlēšanu process kā tāds un vēlētāja verifikācijas mehānismi nevar tikt izveidoti tā, lai tie būtu pieejami pilnīgi visiem. Vēlētāji var gaidīt, ka interneta balsošana tiek nodrošināta līdz pat tradicionālās balsošanas dienas beigām, tomēr nosakot pieejamību interneta balsošanai ir jāņem vērā arī citi faktori, piemēram, apstākļi, ka nepieciešams nodrošināt to, ka interneta balsotājam ir iespējas vēlāk nodot arī savu balsi papīra formātā.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Council of Europe, Committee of Ministers (30 September 2004) Recommendation Rec (2004)11 of the Committee of Ministers to member states on legal, operational and technical standards for e-voting. Retrieved from: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=778189>

¹⁰⁷ Esteve J.B., Goldsmith B., Turner J. (2012). *International Experience with E-Voting*. Washington: International Foundation for Electoral Systems. Retrieved from

Arī Konceptijā „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi” tiek uzsvērtā **vēlēšanu pieejamības veicināšana** kā viens no galvenajiem ieguvumiem. Tā kā pieejamība tiek cieši saistīta ar lietojamību, tad vēl viens no ieguvumiem ir **ērta valsts sniegtā pakalpojuma nodrošināšana**. Konceptija paredz, ka i-balsošana ir „veids kā nodrošināt to pilsoņu iesaistīšanu vēlēšanu norisē, kas nobalsošanai atvēlētajā termiņā atrodas ārpus savas deklarētās dzīves vietas (citā Latvijas Republikas administratīvajā teritorijā vai ārvalstīs)”. I-balsošana atvieglotu iespēju balsot jo īpaši ārvalstīs dzīvojošajiem. Tāpat tiek uzsvērts tas, ka iespējas balsot internetā veicinātu vēlēšanu tiesību īstenošanu un nodrošinātu to **ērtu pieejamību cilvēkiem ar kustību traucējumiem**. Un i-balsošana nodrošinātu „iespēju vēlēšanās piedalīties „e-paaudzei” (uz mūsdienu tehnoloģijām orientēta sabiedrības daļa), jo atšķirībā no balsošanas klātienē, vēlēšanu tiesību īstenošanai elektroniskā veidā vēlētajā personiska klātbūtne vēlēšanu iecirknī nav nepieciešama.”¹⁰⁸ Arī Igaunijas Nacionālās vēlēšanu komitejas pārstāvis atzīst, ka interneta vēlēšanas ir tikai viens no balsošanas veidiem, ko piedāvā valsts, bet tas sniedz iespēju mobiliem vēlētajiem, kas bieži atrodas kustībā starp dažādām administratīvajām teritorijām, jo īpaši esot ārzemēs, piedalīties balsošanā, kad īpaši būtiski tas ir pašvaldību vēlēšanās, kad vēlētajiem netiek piedāvāta iespēja balsot ārvalstīs.¹⁰⁹ Tātad ieguvums no i-balsošanas ieviešanas būtu visu **sabiedrības grupu iekļaušana vēlēšanu procesā un mazāk aktīvo grupu motivēšana piedalīties**. Radot jaunus balsošanas kanālus, vēlētajiem tiek **samazināti fiziski šķēršļi, kā nepieciešamība atrasties noteiktā administratīvajā teritorijā**, un palielinātas iespējas piedalīties balsošanas procesā neatkarīgi no to atrašanās vietas, kas kalpo par pamatu argumentam, ka šādi tiks veicināta vēlēšanu aktivitāte.

Vēlēšanu reformas biedrības pārstāvis: „I-balsošanas sistēmas galvenā priekšrocība ir tās lietošanas ērtums, jo balsošana vairs nav fiziski piesaistīta noteiktam vēlēšanu iecirknim. Šāda kārtība atvieglotu balsošanas iespējas gan tiem vēlētajiem, kuri nevar vai nevēlas ierasties vēlēšanu iecirknī, gan vēl būtiskāk – tiem vēlētajiem, kuri vēlēšanu dienā neatrodas Latvijā un kuriem nav ērti pieejams kāds vēlēšanu iecirknis ārvalstīs.”¹¹⁰

E.Beļskis: „Tā būtu papildus iespēja balsot iedzīvotājiem, pirmkārt, kam ir ērti un patīk lietot internetu, otrkārt, tiem cilvēkiem, kuri vēlēšanu dienā nav savā vēlēšanu apgabalā un nav pieeja pie vēlēšanu urnām - teiksim, komandējumos, atvaļinājumos aizbraukušie, un trešais būtiskais aspekts ir, ka mūsu valsts pilsoņi, kuri ir ilglaicīgi devušies projām darba meklējumos ārpus valsts, viņiem ir iespēja īstenot savas konstitucionālās tiesības un piedalīties balsošanā.”¹¹¹

http://www.ifes.org/Content/Publications/News-in-Brief/2012/June/~/_media/Files/Publications/Reports/2012/EVote_International_Experience_2012.pdf 3.p.

¹⁰⁸ Konceptija „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi”. (08.03.2012.). Latvijas Republikas Ministru kabineta mājas lapa. Izgūts no <http://www.mk.gov.lv/lv/mk/tap/?pid=40244943>

¹⁰⁹ Intervija ar Igaunijas Nacionālās vēlēšanu komitejas sekretariāta pārstāvi. 24.05.2013. [Ekspertu intervijas].

¹¹⁰ Intervija ar Vēlēšanu reformas biedrības pārstāvi. 24.04.2013. [Ekspertu intervijas].

¹¹¹ Intervija ar Edmundu Beļski, LR Satiksmes ministrijas Sakaru departamenta direktoru. 02.05.2013. [Ekspertu intervijas].

Piemēram, izvērtējot 2011.gada interneta vēlēšanu pilotprojekta īstenošanu Norvēģijā, tika iegūtas pozitīvas atsauksmes no vēlētāju puses. 92 % no vēlētājiem, kas piedalījās izmēģinājuma interneta balsojumā sniedza pozitīvu vērtējumu, apgalvojot, ka balsošana internetā bijis viegls un ērts process kā nobalsot, kā arī atbalsta interneta balsošanas ieviešanu nākamajās vēlēšanās. Papildus tam aptaujas dati liecināja par to, ka 75% no vēlētājiem, kas nepiedalījās šajā izmēģinājumā, izteica pozitīvu viedokli par interneta balsošanas iespējas izmantošanu nākotnē.¹¹²

Signe Bāliņa diskusijā „Interneta vēlēšanas: vai un kad?” savā prezentācijā min vairākus ieguvumus no interneta balsošanas un saistībā ar pieejamību un ērtu lietojamību, liels ieguvums būtu **laika ekonomija vēlētājiem**. Laika ekonomija ir ieguvums jebkuram elektroniskajam pakalpojumam, jo tas taupa cilvēku laiku, lai ierastos noteiktā iestādē. Tāpat tā ir **iepriekšēja balsošanas iespēja** un tā rezultāta vēlētājam tiek dota **iespēja mainīt savu izvēli** līdz pat vēlēšanu dienas beigām, jo interneta balsojuma paredz to, ka katrs var balsot internetā tik reizi, cik vēlas un vēlēšanu dienā vienu reizi doties arī un nobalsot iecirkņi ar papīra biļetenu, kā rezultāta visi iepriekšējais balsojums internetā tiks dzēsts.¹¹³

Izvērtējot interneta balsojuma pilotprojekta īstenošanu Norvēģijas 2011.gada vēlēšanās, tika iegūt kāds ļoti nozīmīgs secinājums attiecībā uz pieejamības nodrošināšanu. Interneta balsošana palielina vēlēšanu pieejamību tiem vēlētājiem, kam iepriekš bija pieejamības grūtības. Interneta balsošana sniedza iespēju cilvēkiem ar īpašām vajadzībām pirmo reizi nobalsot patstāvīgi bez atbalsta un palīdzības no kāda līdzcilvēka. Tas devis šādas iespējas pat akliem un vājredzīgiem cilvēkiem. Pēc 2011.gada izmēģinājuma tika saņemtas pozitīvas atsauksmes no Norvēģijas Neredzīgo asociācijas, kas tāpat pozitīvi raugās uz jaunu interneta balsojuma izmēģinājumu nākamajās vēlēšanās.¹¹⁴ Tātad kā vērtīgs ieguvums no balsošanas iespējas internetā var tikt uzskatīts vērtīgs ieguvums cilvēkiem ar īpašām vajadzībām- gan kustību traucējumiem, gan redzes traucējumiem.

Koncepcijā tie runāts, ka vēlēšanu procesa modernizācija- t.i. balsošanas iespējas internetā ieviešana **veicinās balsstiesīgo iedzīvotāju aktivitāti**, tātad šis būtu izšķirams, kā viens no tālejošākajiem ieguvumiem. Koncepcijā tiek minēts tas, ka i-balsošana varētu ievērojami jauniešu līdzdalību vēlēšanās, tāpat arī ārvalstīs dzīvojošo vēlētāju līdzdalību, kas

¹¹²Internet voting pilots announced for 2013. (17.12.2012.). [Press release]. Webpage of Ministry of Local Government and Regional Development. Retrieved from <http://www.regjeringen.no/en/dep/krd/press/press-releases/2012/nye-forsok-med-internetstemming-i-2013.html?id=710138>

¹¹³Bāliņa S. Interneta vēlēšanas- izaicinājumi un riski. Prezentācija diskusijā „Interneta vēlēšanas Latvijā: vai un kad?”. No Diskusija „Interneta vēlēšanas Latvijā: vai un kad?” (24.09.2012.). [Videofails]. Izgūts no <http://www.szf.lu.lv/lat/fakultate/aktualitates/interneta-velesanas-potenciala-veiksme-un-potencialie-riski/>

¹¹⁴Internet voting pilots announced for 2013 (17.12.2012.). [Press release]. Webpage of Ministry of Local Government and Regional Development. Retrieved from <http://www.regjeringen.no/en/dep/krd/press/press-releases/2012/nye-forsok-med-internetstemming-i-2013.html?id=710138>

kopumā celtu vēlētāju aktivitātes rādītājus.¹¹⁵ Arī intervijās ar ekspertiem vēlētāju aktivitātes veicināšana tiek saskatīts kā viens no ieguvumiem:

Vēlēšanu reformas biedrības pārstāvis: „I-balsošana ir iespēja uzlabot Latvijas vēlēšanu sistēmu, kas veicinātu noteiktu sabiedrības grupu aktīvāku iesaistīšanos politiskajā dzīvē.”¹¹⁶

Kaut arī pastāv bažas par šī mērķa sasniegšanas iespējamību, tomēr kā ieguvums tas būtu nozīmīgs, ja tiktu realizēts. Tomēr eksperti atzīst, ka kaut arī vēlētāju aktivitātes pieaugums tiek uzskatīts par vienu no ieguvumiem, tomēr to nav iespējams pārbaudīt. Igaunijas pieredze parādīja to, ka būtiska statistiska pieauguma nav līdz ar i-balsošanas ieviešanu un to nelielo pieaugumu, kas bija nevar tieši saistīt kā rezultātu i-balsošanas ieviešanai.¹¹⁷ Jautājums par vēlētāju aktivitātes celšanu tuvāk tiks analizēts vēlāk.

Elektroniskās balsošanas sistēmas priekšrocība paredz atvieglot vēlēšanu procedūras nodrošināšanu visos tās posmos- tā atvieglo procesu gan balsu savākšanā, gan saskaitīšanā, gan balsojuma analizē. Elektronisko sistēmu izmantošana paredz to, ka tiek atvieglots vēlētāju reģistrēšanās process un balsu apstrādes process arī tiek pilnībā nodrošināts elektroniski.¹¹⁸ Tātad ieguvums no interneta balsojuma ieviešanas būtu ne tikai atvieglota balsu savākšana, bet arī to apstrāde. Tas, ka i-balsošana var nodrošināt arī to, ka tiktu būtiski **paātrināts un atvieglots balsu skaitīšanas process**, tiek minēts arī Konceptijā. Protams, tas notiek pie apstākļiem, ja vairums iedzīvotāju balsos internetā.¹¹⁹ Balsu skaitīšanas procesā i-balsošana paredz to, ka tiek **minimizētas cilvēciskās kļūdas, kā arī nav nepieciešama balsu pārskaitīšana**, jo sistēma reģistrē un pārskaita balsis.¹²⁰

Vēlēšanu reformas biedrības pārstāvis: „No vēlēšanu organizēšanas viedokļa, i-balsošana nodrošinātu arī ātrāku un precīzāku nodoto balsu saskaitīšanu, kas izslēgtu tās kļūdas balsu skaitīšanas procesā, ko, iespējams, pieļautu vēlēšanu komisijas locekļi cilvēciskā noguruma dēļ.”¹²¹

Kā vēl viens ieguvums, izrietošs no Konceptijas, varētu tikt uzskatīts arī tas, ka „interneta vēlēšanu sistēma varētu būt būtisks posms administratīvo procesu modernizācijā”.¹²² Tomēr nerodas skaidrs, kādēļ vajadzētu sākt ar vēlēšanām, kas ir tik ļoti nozīmīgs process valstij. Tas būtu tikai loģiski, ja jaunu tehnoloģiju izmantošana tiktu ieviesta mazākos

¹¹⁵ Konceptija „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi”. (08.03.2012.). Latvijas Republikas Ministru kabineta mājas lapa. Izgūts no <http://www.mk.gov.lv/lv/mk/tap/?pid=40244943>

¹¹⁶ Intervija ar Vēlēšanu reformas biedrības pārstāvi. 24.04.2013. [Ekspertu intervijas].

¹¹⁷ Bāliņa S. *Interneta vēlēšanas- izaicinājumi un riski*. Prezentācija diskusijā „Interneta vēlēšanas Latvijā: vai un kad?”. No Diskusija „Interneta vēlēšanas Latvijā: vai un kad?”. (24.09.2012.). [Videofails]. Izgūts no <http://www.szf.lu.lv/lat/fakultate/aktualitates/interneta-velesanas-potenciala-veiksme-un-potencialie-riski/>

¹¹⁸ Smith R.G. (2002). *Electronic Voting: Benefits and Risks*. Trends & issues in crime and criminal justice. Canberra: Australian institute of criminology.1-3.p.

¹¹⁹ Konceptija „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi”. (08.03.2012.). Latvijas Republikas Ministru kabineta mājas lapa. Izgūts no <http://www.mk.gov.lv/lv/mk/tap/?pid=40244943>

¹²⁰ Bāliņa S. *Interneta vēlēšanas- izaicinājumi un riski*. Prezentācija diskusijā „Interneta vēlēšanas Latvijā: vai un kad?”. No Diskusija „Interneta vēlēšanas Latvijā: vai un kad?”. (24.09.2012.). [Videofails]. Izgūts no <http://www.szf.lu.lv/lat/fakultate/aktualitates/interneta-velesanas-potenciala-veiksme-un-potencialie-riski/>

¹²¹ Intervija ar Vēlēšanu reformas biedrības pārstāvi. 24.04.2013. [Ekspertu intervijas].

¹²² Konceptija „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi”. (08.03.2012.). Latvijas Republikas Ministru kabineta mājas lapa. Izgūts no <http://www.mk.gov.lv/lv/mk/tap/?pid=40244943>

administratīvo procesos, varētu pārliecināties par to efektivitāti, lietderīgumu, darboties spēju, kā arī par sabiedrības uzticību un vēlēšanu izmantot šādus rīkus.

Koncepcijā tiek atzīmēts arī tas, ka interneta vēlēšanu sistēmas ieviešana ilgtermiņā ļauj ietaupīt līdzekļus.¹²³ Tomēr rodas bažas arī par šāda identificētā ieguvuma sasniegšanas iespējamību. Interneta vēlēšanu sistēma paredz to, ka tas ir tikai viens no balsojuma neklātienē veidiem, papildus tam, tas ir depozitārās balsošanas veids, kas nozīmē to, ka vēlētāji internetā var balsot tikai pirms oficiālās vēlēšanu dienas iecirkņos. Zināmi finansu resursu varētu tikt ietaupīti, kas šobrīd nepieciešami balsošanai pa pastu nodrošināšanai, kā piemēram sakaru pakalpojumi, kas rada finansiālu slogu. Bet jebkurā gadījumā i-balsošana būtu tikai kā papildus balsošanas kanāls, bet tradicionālā vēlēšanu kārtība tiktu saglabāta. Jauna balsošanas kanāla ieviešana viennozīmīgi maksā zināmus finansiālus resursus, kas i-vēlēšanu projekta ieviešanas gadījumā ir augstas. Tāpat jebkuras sistēmas uzturēšana maksā, kā rezultātā ne vien būs nepieciešami līdzekļi i-vēlēšanu sistēmas ieviešanai, bet arī pastāvīgai uzturēšanai. Līdz ar to nav skaidrs, kā ilgtermiņā varētu tikt ietaupīti līdzekļi vēlēšanu nodrošināšanā.

Vēlēšanu reformas biedrības pārstāvis: „I-balsošana neveicinās vēlēšanu procesa kopējo izmaksu samazināšanos, jo lielākā daļa vēlētāju turpinās izmantot tradicionālos balsošanas mehānismus un i-balsošanas sistēmas izveides un uzturēšanas izmaksas būs papildus jau esošajām izmaksām.”¹²⁴

Bet kopumā raugoties no labas pārvaldības prizmas, i-balsojuma ieviešana, kaut arī negarantē valsts līdzekļu ietaupījumu un efektīvāku to izlietojumu, tomēr sniedz nozīmīgas papildus iespējas, kā veicināt un nodrošināt sabiedrības līdzdalību valsts politiskajos procesos, lēmumu pieņemšanā augstākajā to līmenī, ievēlot savus pārstāvjus varas institūcijās vai piedaloties referendumos, kas tiek lemti valstiski nozīmīgi jautājumi. I-balsojuma ieviešana ir centieni tuvināt sabiedrību un valsti, vairot sabiedrības iesaisti un uzticību. Neskatoties uz dažādiem apstākļiem un cilvēku biežo pārvietošanos mūsdienās, viņiem tiktu dotas reālas iespējas piedalīties vēlēšanās neatkarīgi no tā, vai vēlēšanu dienā var atrasties savā administratīvajā teritorijā un ierasties iecirknī vai nē.

¹²³ Koncepcija „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi”. (08.03.2012.). Latvijas Republikas Ministru kabineta mājas lapa. Izgūts no <http://www.mk.gov.lv/lv/mk/tap/?pid=40244943>

¹²⁴ Intervija ar Vēlēšanu reformas biedrības pārstāvi. 24.04.2013. [Ekspertu intervijas].

6. STRUKTURĀLĀ PIEEJA I- BALSOJUMA RĪCĪBPOLITIKAS FORMULĒŠANĀ

Jebkuras valsts rīcībpolitikas veidošanā ir būtiski izvērtēt esošo problēmsituāciju un reālo nepieciešamību pēc konkrētas rīcībpolitikas, tāpat arī identificēt mērķus un apskatīt alternatīvas izvirzīto mērķu risināšanai, kas ļautu sasniegt izvirzītos mērķus. Laba pārvaldība paredz pārdomātu, efektīvu lēmumu pieņemšanu, kas balstīta uz atbilstošu pieeju rīcībpolitikas formulēšanā.

Koncepcijā tiek izsvērti vairāki aspekti, kas mudinājuši nonākt pie slēdziena par interneta vēlēšanu sistēmas izveides nepieciešamību. Koncepcijā kā pirmais punkts tiek akcentēta vēlētāju līdzdalības aktivitātes samazināšanās Saeimas vēlēšanās, kā arī zemā aktivitāte pašvaldību un Eiropas Parlamenta vēlēšanās.¹²⁵ Visaugstākā vēlētāju aktivitāte Saeimas vēlēšanas bija uz 5.Saeimas vēlēšanām 1993.gadā, kas bija pirmās Saeimas vēlēšanas pēc Latvijas neatkarības atgūšanas, kad vēlētāju aktivitāte sasniedza visaugstāko rādītāju- 89,9 % no balsstiesīgajiem Latvijas iedzīvotājiem, taču 90.gadu vidū politiskā aktivitāte valstī samazinās. Sākot jau ar nākamajām Saeimas vēlēšanām pēc 1993.gada vēlētāju aktivitāte diezgan strauji krīt, 1995.gadā 6.Saeimas vēlēšanās nokrītot līdz 71,9 % vēlētāju no visiem balsstiesīgajiem Latvijas iedzīvotājiem, vēlāk līdzīgus rādītājus saglabājot arī 7.Saeimas (71,9% vēlētāju no balsstiesīgajiem iedzīvotājiem) un 8.Saeimas vēlēšanās (71,4% vēlētāju no balsstiesīgajiem iedzīvotājiem).¹²⁶ Līdz ar 9.Saeimas vēlēšanām 2006.gadā vēlētāju aktivitāte samazinās vēl vairāk strauji nokrītot vairs līdz tikai 60,98% no balsstiesīgajiem Latvijas pilsoņiem.¹²⁷ 10.Saeimas vēlēšanās 2010.gadā savu balsi nodeva 63,12 % balsstiesīgo. Savukārt ārkārtas Saeimas vēlēšanās 2011.gadā (11.Saeima) piedalījās vairs tikai 59,45%¹²⁸ no balsstiesīgajiem iedzīvotājiem, kas bija rekordzems rādītājs.

Vēlētāju aktivitātes samazināšanās Koncepcijas ietvaros tiek saistīts ar to, „ka sociāli aktīvā sabiedrības daļa augstu vērtē savu darba un brīvo laiku”, kā rezultātā „saskarsmei ar valsts pārvaldes iestādēm un komercpakalpojumu sniedzējiem iedzīvotāji labprāt izvēlas komunikācijas kanālus, kas neprasa personisku klātbūtni, piemēram, pa tālruni vai elektroniski (ar interneta palīdzību)”.¹²⁹ Kā otrs pamatojums papildus tiek atzīmēts tas, „ka ievērojama daļa vēlētāju pastāvīgi uzturas ārvalstīs, taču iespēja nobalsot kādā no ārvalstīs izveidotajiem

¹²⁵ Koncepcija „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi”. (08.03.2012.). Latvijas Republikas Ministru kabineta mājas lapa. Izgūts no <http://www.mk.gov.lv/lv/mk/tap/?pid=40244943>

¹²⁶ Vēlētāju aktivitāte 1.-11.Saeimas vēlēšanās. LR Centrālās statistikas pārvaldes mājas lapa. Izgūts no <http://www.csb.gov.lv/veletaju-aktivitate-1-11-saeimas-velesanas>

¹²⁷ 9.Saeimas vēlēšanas. CVK mājas lapa. Izgūts no <http://web.cvk.lv/pub/public/27670.html>

¹²⁸ Vēlētāju aktivitāte 1.-11.Saeimas vēlēšanās. LR Centrālās statistikas pārvaldes mājas lapa. Izgūts no <http://www.csb.gov.lv/veletaju-aktivitate-1-11-saeimas-velesanas>

¹²⁹ Koncepcija „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi”. (08.03.2012.). Latvijas Republikas Ministru kabineta mājas lapa. Izgūts no <http://www.mk.gov.lv/lv/mk/tap/?pid=40244943>

vēlēšanu iecirkņiem lielākoties ir pieejama tiem vēlētajiem, kuri atrodas lielās pilsētās vai to tuvumā, jo vēlēšanu iecirkņi pārsvarā atrodas Latvijas Republikas vēstniecībās, konsulātos, goda konsulātos vai latviešu organizāciju telpās.”¹³⁰ Piemēram, 11.Saeimas vēlēšanās bija iespēja balsot 39 ārvalstīs un kopumā 77 vēlēšanu iecirkņos. Kaut arī valstī kopumā aktivitātes rādītāji ir augstāki, tomēr attiecībā uz ārvalstīs reģistrēto vēlētāju aktivitāti vēlēšanās redzama krietni zema aktivitāte, kas ir aptuveni viena trešā daļa, kā tas bijis 10.Saeimas vēlēšanās, kad nobalsojuši 30,46% no ārvalstīs reģistrēto skaita vai 11.Saeimas vēlēšanās (27,34%), aptuveni ceturtdaļa 8.Saeimas vēlēšanās (25,44%) vai pat gandrīz tikai piektā daļa no kopējā reģistrēto vēlētāju skaita ārvalstīs, kā tas bija 2006.gadā 9.Saeimas vēlēšanās (22,38%).¹³¹

Koncepcijā tiek uzsvērts tas, ka sabiedrības interesēs ir izvēlēties sev ērtus un efektīvus pakalpojumu saņemšanas veidus, to saistot ar jaunāko tehnoloģiju sasniegumiem. Autori pamatojas uz to, ka informācijas un komunikācijas tehnoloģiju straujā attīstība un informācijas sabiedrības attīstības strauja tempa rosina domāt par valsts pārvaldes procesu modernizāciju, kā rezultātā valsts sniegto pakalpojumu saņemšana tiktu padarīta ērtāka un efektīvāka, kas savukārt atbilst labas pārvaldības principu īstenošanai. Koncepcijas autori uzsver, ka jaunāko tehnoloģiju piedāvāto risinājumu ieviešana ir nepieciešama, lai padarītu ērtākus un efektīvākus ikdienā nepieciešamo pakalpojumu saņemšanas procesus, taču vēl viens veids, kā to darīt, ir modernizēt arī vēlēšanu procedūras norisi un ieviest balsošanas iespēju internetā.¹³² Koncepcijas piedāvājums ir ieviest i-balsojumu, līdztekus saglabājot arī tradicionālo balsošanas kārtību, kas būtu arī veids, kā īstenot labas pārvaldības principus un padarīt šī valsts sniegtā pakalpojuma ērtāku un efektīvāku izmantošanu.

Koncepcijā tiek uzsvērts, ka vēlēšanu procesa modernizācija veicinātu balsstiesīgo iedzīvotāju aktivitāti un vēlēšanu pieejamību, un to iespējams izdarīt, „iesaistot vēlēšanu procesā arī „mazāk aktīvos” vēlētajus, kā arī tos vēlētajus, kuriem dažādu iemeslu dēļ nav iespējas atrasties deklarētajā dzīvesvietā vispārējā vēlēšanu dienā”¹³³ Tātad no koncepcijas dokumentā apskatītās situācijas aspektiem, var izšķirt dažādus problēmsituācijas elementus, kas ir zema vēlētāju aktivitāte, ko pamato ar to, ka tas izriet no tā, ka cilvēki augstu vērtē savu brīvo un darba laiku neatliek laika, lai ierastos personīgi; nepietiekama pieejamība balsošanas procesam, gan Latvijā, gan īpašas problēmas vēlētajiem ar pieejamību vēlēšanu iecirkņiem ārzemēs, iespējams neērta un neefektīva valsts pakalpojumu saņemšana, kas saistāma ar tehnoloģiju attīstību un cilvēku vajadzībām pēc ērta veida, kā saņemt valsts nodrošinātos

¹³⁰ Koncepcija „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi”. (08.03.2012.). Latvijas Republikas Ministru kabineta mājas lapa. Izgūts no <http://www.mk.gov.lv/lv/mk/tap/?pid=40244943>

¹³¹ Saeimas vēlēšanas. Vēlēšanu rezultāti 8., 9., 10., 11..Saeimas vēlēšanās. CVK mājas lapa. Izgūts no <http://web.cvk.lv/pub/public/27427.html>

¹³² Koncepcija „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi”. (08.03.2012.). Latvijas Republikas Ministru kabineta mājas lapa. Izgūts no <http://www.mk.gov.lv/lv/mk/tap/?pid=40244943>

¹³³ Turpat.

pakalpojumus (tas būtu caur internetu). Pēc koncepcijā paustās nostājas vēlēšanu procesa modernizācija, ieviešot i-balsošanu, risinātu šos jautājumus par zemo vēlētāju aktivitāti un pieejamības problēmās balsošanas procesam.

Koncepcijā tiek minēti dažādi ieguvumi no i-balsošanas ieviešanas un tiek uzskaitīti dažādi problēmas simptomi, taču nav īsti netiek skaidri pateikts, kas ir tā galvenā problēma vēlēšanu procesā, kuru plānot risināt, ieviešot i-vēlēšanu sistēmu. Skaidras definētas problēmas neesamība apgrūtina gan mērķu definēšanu, gan atbilstošāko, piemērotāki risinājumu izvēli šo problēmu risināšanā.

Arī eksperti uzsver, ka vispirms ir nepieciešams identificēt problēmas vēlēšanu procesā un nedefinēt to, ko vēlas uzlabot. Tad ir nepieciešams definēt konkrētus mērķus, ko tiek plānots sasniegt. Un no tā izejot, ir nepieciešams meklēt atbilstošākos risinājumus. Risinājumi var ietvert gan interneta vēlēšanas, gan elektronisku vēlētāju reģistrāciju iecirknī, gan elektronisku papīra biļetenu skaitīšanu, bet tajā pat laikā šie risinājumi noteiktu mērķu sasniegšanai un problēmu risināšanai var būt arī nesaistīti ar tehnoloģiju ieviešanu vēlēšanu procesā, bet citām aktivitātēm. Tas viss ir atkarīgs no tā, kas ir galvenā problēma, ko vēlas risināt un kas ir galvenais mērķis, ko vēlas sasniegt.

A.Jaundālders: „No sākuma pirms domāt par to, ar kādiem rīkiem optimizēt vēlēšanu procesu, ir jānedefinē, ko mēs gribam uzlabot vēlēšanu procesā, kas ir problēma vēlēšanu procesā šobrīd”.¹³⁴

A.Cimdars: „Pragmatiski būtu vispirms identificēt problēmas un nonākt pie atziņas, ka mēs lielākais vairākums identificējam vienas un tās pašas problēmas. Tad, kad mēs esam identificējuši problēmas, tad mums vajadzētu vienoties, kāds ir mērķis un pēc tam nospraust ceļu.”¹³⁵

Šeit parādās vēl viens būtisks aspekts. Kad problēmas tiek identificētas, tad ir nepieciešams arī vienoties iesaistītajām pusēm, kuras no identificētajām problēmām būtu primāri risināmas. Resursi vienmēr ir ierobežoti, līdz ar to arī šis apsvērums ir jāņem vērā.

A.Cimdars: „Es esmu vēlēšanu administrators, un mana darba rezultāts ir leģitīmas vēlēšanas, nevis par katru cenu dzīties pēc kādu tehnisku jaunumu ieviešanas. Esmu pragmatisks cilvēks, es vispirms identificēju problēmas vēlēšanu organizēšanā un sarindoju tās pēc prioritātes. Patlaban prioritāte ir laika samazināšana, kas jāpatērē balsošanas rezultātu apkopošanai.”¹³⁶

Domājot par šobrīd identificētajām problēmām saistībā ar vēlēšanām, A.Cimdars akcentē divas grupas. Vēlēšanās ir kā kritēriji ir svarīgs gan rezultātu ātrums, gan drošība, kas ir primārais jautājums, jo datiem ir jābūt korektiem, galarezultātam noteiktam.¹³⁷ Un viena no problēmām vēlēšanu procesā, ko akcentē CVK priekšsēdētājs Arnis Cimdars ir tā, ka ir nepieciešamas ilgs laiks, lai konstatētu gala rezultātus vēlēšanās. Piemēram, Saeimas vēlēšanu gadījuma ir nepieciešamas trīs nedēļas, lai varētu paziņot oficiālos vēlēšanu rezultātus un

¹³⁴ Intervija ar Aigaru Jaundālderu, Latvijas atvērto tehnoloģiju asociācijas (LATA) valdes locekli, DPA biznesa attīstības vadītāju. 26.04.2013. [Ekspertu intervijas].

¹³⁵ Intervija ar Arni Cimdaru, Centrālās vēlēšanu komisijas priekšsēdētāju. 05.04.2013. [Ekspertu intervijas].

¹³⁶ *Interneta balsošanas ieviešana nav CVK prioritāte.* (03.05.2013.). LETA mājas lapa. Izgūts no www.leta.lv

¹³⁷ Diskusija „Interneta vēlēšanas Latvijā: vai un kad?” (24.09.2012.). [Videofails]. Izgūts no <http://www.szf.lu.lv/lat/fakultate/aktualitates/interneta-velesanas-potenciala-veiksme-un-potencialie-riski/>

noteikt, konkrēti kuri cilvēki ir tikuši ievēlēti parlamentā. Datu masīvs ir ļoti liels, ko nepieciešams apstrādāt, līdz ar to šis laika patēriņš ir objektīvi saistīts ar nepieciešamību pārliecināties, ka tikušas novērstas kļūdas, kas var cilvēkiem rasties darba procesā, skaitot balsis. Piemēram, 11.Saeimas vēlēšanās Rīgas vēlēšanu apgabalā bija pieteikti 331 kandidāti, par kuriem vēlēšanu komisijā bija jāskaita gan plusi, gan svītrojumi, gan arī tas, cik biļetenos atzīmes par katru konkrēto kandidātu nav veiktas.¹³⁸ Šis process prasa ilgu laiku, kas pie mehāniskas biļetenu skaitīšanas, neizmantojot tehnoloģijas, ir aptuveni trīs nedēļas.

Savukārt otra problēma ir saistīta ar cilvēkiem, kuri vēlēšanu dienā nevar nobalsot iecirknī, jo papildus nobalsošanas iespēja ir ļoti maza. Tas jo īpaši attiecas uz tiem cilvēkiem, kuri vēlēšanu dienā atrodas ārzemēs. Ja iepriekš cilvēku grupa, kas pastāvīgi vai īslaicīgi uzturējās ārvalstīs, bija salīdzinoši neliela, tad šobrīd situācija ir mainījusies un arvien vairāk cilvēku ilgstoši uzturas ārzemēs vai arī dodas prom no Latvijas īslaicīgi, kas var būt uz vairākām nedēļām.¹³⁹ Cilvēki arvien biežāk īslaicīgi uzturas ārzemēs darba darīšanās, komandējumos, mācību vai personisku apsvērumu dēļ, izklaides un atpūtas braucienos, ciemojoties pie radiem, kā rezultātā nereti vēlēšanu dienā tie neatrodas Latvijā, bet pieejamība balsošanas iecirknim ir ierobežota, atkarība no tā, vai brauciena galamērķa tuvumā ir izvietots kāds vēlēšanu iecirknis.

A.Cimdars: „Problēma, kas ir saasinājusies, par cilvēku iespēju nobalsot ārpus iecirkņa- laikā un telpā- viņš vai nu var būt tajā vietā, bet ne tajā laikā, vai nu viņš var būt tajā laikā, bet ne tajā vietā, bet varbūt viņš nevar ne vienu, ne otru - līdz ar to par laika un telpas nobīdījumu balsošanā.”¹⁴⁰

Piemēram, skatoties šī brīža situācija uz 2013.gada pašvaldību vēlēšanām, tiek paredzēts, ka to cilvēku skaits, kuri no Latvijas būs izbraukuši uz vēlēšanu laiku varētu būt liels. Kopumā tiek prognozēts, ka aptuveni 250 000 iedzīvotājiem, kas nedzīvo deklarētajā dzīvesvietā, varētu būt sarežģījumi ar līdzdalību vēlēšanās. Tāpat šajās vēlēšanās nevarēs piedalīties ārzemēs dzīvojošie balsstiesīgie. Vienīgā iespēja nobalsot būs ierašanās Latvijā, dodoties uz noteikto vēlēšanu iecirkni atbilstoši vēlētajā deklarētajai dzīvesvietai. Tā kā iepriekšējā balsošana būs tikai trīs dienas, tad pastāv visai augsta iespējamība, ka tas nerisinās situāciju ar ārvalstīs dzīvojošajiem vēlētajiem.¹⁴¹ Šis skaitlis ir vērā ņemams, domājot par jaunu risinājumu nepieciešamību, kā nodrošināt pēc iespējas lielāku pieejamību balsošanas procesam tiem vēlētajiem, kas vēlēšanu dienā nevar ierasties iecirknī.

¹³⁸ Intervija ar Arni Cimdaru, Centrālās vēlēšanu komisijas priekšsēdētāju. 05.04.2013. [Ekspertu intervijas]. un Cimdars: Balsošana internetā būs veiksmīga tikai tad, ja to atbalstīs vēlētaji. (24.04.2013.). Izgūts no <http://www.diena.lv/latvija/viedokli/cimdars-balsosana-interneta-bus-veiksmiga-tikai-tad-ja-to-atbalstis-veletaji-14004940>

¹³⁹ Diskusija „Interneta vēlēšanas Latvijā: vai un kad?” (24.09.2012.). [Videofails]. Izgūts no <http://www.szf.lu.lv/lat/fakultate/aktualitates/interneta-velesanas-potenciala-veiksme-un-potencialie-riski/>

¹⁴⁰ Intervija ar Arni Cimdaru, Centrālās vēlēšanu komisijas priekšsēdētāju. 05.04.2013. [Ekspertu intervijas]. un Cimdars: Balsošana internetā būs veiksmīga tikai tad, ja to atbalstīs vēlētaji. (24.04.2013.). Izgūts no <http://www.diena.lv/latvija/viedokli/cimdars-balsosana-interneta-bus-veiksmiga-tikai-tad-ja-to-atbalstis-veletaji-14004940>

¹⁴¹ Cimdars: aktivitāte pašvaldību vēlēšanās būs iepriekšējā līmenī - ārzemēs balsot nedrīkstēs (26.02.2013.). Izgūts no <http://www.delfi.lv/news/national/politics/cimdars-aktivitate-pasvaldibu-velesanas-bus-iepriekseja-limeni-arzemes-balsot-nedrikstes.d?id=43095194>

Kopumā vērojams, ka arvien vairāk cilvēku īslaicīgi uzturas ārzemēs, taču pietiekami liela ir arī tā vēlētāju grupa, kas pastāvīgi uzturas ārzemēs. Pēc PMLP iedzīvotāju reģistra datiem Latvijas iedzīvotāju skaits pašvaldībās uz 2013.gada 1.janvāri kopā ir 2 201 196,¹⁴² no kuriem 1 837 206¹⁴³ ir Latvijas pilsoņi. No tiem 1 486 646 ir vēlētāji.¹⁴⁴ Savukārt ārvalstīs dzīvo kopā 85 775 Latvijas valstspiederīgo, no kuriem 82 262 ir Latvijas pilsoņi.¹⁴⁵ Valstī kopumā ir 1 548 872 vēlētāji, no kuriem 62 227 pastāvīgi dzīvo ārvalstīs. Visvairāk Latvijas valsts vēlētāju dzīvo Lielbritānijā, kur reģistrēti 13 967 Latvijas vēlētāju, Amerikas Savienotajās valstīs- 10 982, Īrijā- 6 285, Vācijā- 6234.¹⁴⁶ Pēc oficiālajiem datiem vairāk kā 60 000 vēlētāju dzīvo ārvalstīs, taču daļa no izbraukušajiem neregistrē savu dzīvesvietu ārvalstīs, un ņemot vērā augstos emigrācijas rādītājus, pastāvīgi ārvalstīs uzturas krietni vairāk balsstiesīgo Latvijas pilsoņu. Liela daļa Latvijas iedzīvotāju, dodoties peļņas meklējumiem vai ģimeņu apvienošanas rezultātā, ir pārcēlušies uz pastāvīgu dzīvi ārpus Latvijas un vadoties pēc Latvijas Universitātes profesora Mihaila Hazana aprēķinātajiem datiem laika posmā no 2000. līdz 2010.gadam no Latvijas emigrējuši aptuveni 141 000 (pēc minimālā dokumentētā novērtējuma), tomēr pēc vidējiem novērtējumiem tie ir bijuši ap 169 000 – 200 000 cilvēku, kas ir ļoti augsts rādītājs. Liela daļa no aizbraucējiem bijuši gados jauni cilvēki vecumā no 25 – 34 gadiem (44,9%) un vecumā no 18-24 gadiem (22,6%). Vēlētāju aktivitāte krasi samazinājās tieši 2006.gada 9.Saeimas vēlēšanās, kad vēlētāju aktivitātes rādītāji nokrita par 10 % iepretim 8.Saeimas vēlēšanām. Kā viens no ietekmējošiem faktoriem varētu tikt saistīts arī ar augstajiem emigrācijas rādītājiem, kad laika posmā no 2000.-2003.gadam no Latvija aizbrauca aptuveni 24 000-40 000 cilvēku; bet no 2004.-2008.gadam aptuveni 68 000- 80 000 cilvēku.¹⁴⁷

Vēlētāju aktivitātes rādītāji starp ārvalstīs dzīvojošajiem vēlētājiem ir krietni zemāki nekā Latvijā dzīvojošajiem vēlētājiem. 11.Saeimas vēlēšanās nobalsojuši 27,34% no ārvalstīs reģistrēto pilsoņu skaita. 2010.gada 10.Saeimas vēlēšanās šis rādītājs bijis 30,46%, 2006.gadā 9.Saeimas vēlēšanās-22,38%, 2002.gadā 8.Saeimas vēlēšanās 25,44 %¹⁴⁸. Tātad 8.Saeimas vēlēšanās tikai aptuveni ceturtdaļa, bet 9.Saeimas vēlēšanās tikai nedaudz vairāk par piekto daļu no ārvalstīs reģistrētajiem vēlētājiem balsojuši. Pieejamības problēmas iecirkņiem, tiek

¹⁴² Iedzīvotāju reģistra statistika: Latvijas iedzīvotāju skaits pašvaldībās. (01.01.2013.). Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes mājas lapa. Izgūts no <http://www.pmlp.gov.lv/lv/statistika/iedzivotaju.html>

¹⁴³ Iedzīvotāju reģistra statistika: Latvijas iedzīvotāju sadalījums pēc valstiskās piederības. (01.01.2013.). Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes mājas lapa. Izgūts no <http://www.pmlp.gov.lv/lv/statistika/iedzivotaju.html>

¹⁴⁴ Iedzīvotāju un vēlētāju skaits Latvija un ārvalstīs (01.01.2013.). CVK mājas lapa. Izgūts no <http://web.cvk.lv/pub/public/30454.html>

¹⁴⁵ Iedzīvotāju reģistra statistika: Latvijas valstspiederīgo personu skaits ārvalstīs. (01.01.2013.). Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes mājas lapa. Izgūts no <http://www.pmlp.gov.lv/lv/statistika/iedzivotaju.html>

¹⁴⁶ Iedzīvotāju un vēlētāju skaits Latvija un ārvalstīs (01.01.2013.). CVK mājas lapa. Izgūts no <http://web.cvk.lv/pub/public/30454.html>

¹⁴⁷ Latvija. Pārskats par tautas attīstību 2010/2011. (2011). Nacionālā identitāte, mobilitāte un rīcībspēja (red.Zepa B., Kļave E.). Rīga : Latvijas Universitātes Sociālo un politisko pētījumu institūts. 74.-77.lpp. un Skrastiņa A. (2012). *Latvijas iedzīvotāju līdzdalība vēlēšanās*. [Referāts].

¹⁴⁸ Saeimas vēlēšanas. Vēlēšanu rezultāti 8., 9., 10., 11. Saeimas vēlēšanās. CVK mājas lapa. Izgūts no <http://web.cvk.lv/pub/public/27427.html> un Skrastiņa A. *Latvijas iedzīvotāju līdzdalība vēlēšanās*. 2012. [Referāts].

minēts kā viens no iemesliem, kādēļ šī aktivitāte ir tik zema. koncepcijas veidotāji atzīmē to, ka vēlētājiem ir nepieciešamība pēc šāda jauna balsošanas veida, jo īpaši ārvalstīs dzīvojošajiem, kur vēlēšanu iecirkņu izvietojums nereti ir tikai lielajās pilsētās, līdz ar to ir tiem vēlētājiem, kas dzīvo attālu no tām ir apgrūtināta piekļuve vēlēšanu iecirknim.

E.Beļskis: „Tā nepieciešamība ir acīmredzama. Un arī intervijas pie iecirkņiem, kad ir reportāžas notiek, tad Latvijas pilsoņi tieši atzīmē, lai viņš nokļūtu līdz iecirknim, dažkārt ir jāvelta gandrīz vesela diena. Cilvēkam ir jātērē divas līdz trīs stundas braucienam ar vilcienu līdz tuvākajam iecirknim, kas maksās, piemēram, 20-50 mārciņas. Papildus tam pie iecirkņiem ir rindas, kur stāv simtiem cilvēku. Ja to visu atvieglotu, tad viņi būtu tikai priecīgi.”¹⁴⁹

Vēlēšanu reformas biedrības pārstāvis : „Priekšrocības visvairāk spēs novērtēt ārpus Latvijas dzīvojošie Latvijas pilsoņi, kuriem ir sarežģīti vai neiespējami nokļūt attiecīgās valsts vēlēšanu iecirknī vēlēšanu dienā vai kuri nevēlas piedalīties iepriekšējā balsošanā, sūtot savus personu apliecinošos dokumentus pa pastu.”¹⁵⁰

Problēmas ar pieejamību vēlēšanu iecirkņiem un iespējām ērti nobalsot, atzīst arī Latvijas vēstniecības ārvalstīs. Latvijas vēstniecības Īrijā padomniece Vija Buša atzīst, ka ārvalstīs esošajiem tautiešiem pieejamības jautājums ir viens no iemesliem, kādēļ aktivitāte ir zema. Vēstniecība arī katrās vēlēšanās akcentē un cenšas vērst uzmanību uz šo problēmu un nepieciešamību to risināt, kā arī atzīst to, ka interneta balsošana būtu ļoti piemērots līdzeklis, kā to risināt. Katram vēlētājam būtu jābūt brīvām iespējām piedalīties vēlēšanās, neatkarīgi no viņu dzīvesvietas, taču ārvalstīs dzīvojošajiem tautiešiem šī problēma tiešām pastāv. Ārvalstīs dzīvojošie tautieši ir teritoriāli izkaisīti, nav koncentrējušies konkrētās pilsētās, savukārt iecirkņi nevar tikt izvietoti katra pilsētā, lai ērta piekļuve būtu katram vēlētājam. Latvijas vēstniecības Īrijā padomniece Vija Buša atzīst, ka ir zināms, kurās pilsētās dzīvo lielākās kopienas, tomēr jebkurā gadījumā tautieši ir izkaisīti pa visu salu. 2012.gada februāra tautas nobalsošanā Īrijā tika izveidoti četri vēlēšanu iecirkņi, lai tiktu sniegtas pēc iespējas lielas iespējas ģeogrāfiski dažādos Īrijas reģionos dzīvojošajiem ērtāk nobalsot, taču jebkurā gadījumā lielai daļai vēlētāju iecirknis nebija tuvu vietai, kur viņi dzīvo. Cilvēkam bija jātērē divas vai vairāk stundas braucienam, jāziedo sava brīvdiena un pēc tam vēl iespējams jāstāv garā rindā.¹⁵¹

V.Buša: „Visi cilvēki, kas ir piedalījušies vēlēšanās, lielas noslodzes gadījumā ir stāvējuši uz ielas rindās pie iecirkņiem. Ir vēlētājam tiešām vajadzīga liela griba piedalīties, lai pieciestu arī virkni neērtību. Ārvalstīs nekad nevarēs izveidot tik daudz iecirkņu kā tas ir Latvijā, ir jāmeklē citi mūsdienīgi veidi, kā to risināt.”¹⁵²

Ārvalstīs vēlēšanu organizēšana ir savā ziņā sarežģītāka nekā Latvijā un ir jāsašķir ar dažādiem aspektiem, kas Latvijā nav tik aktuāli. Piemēram, telpu jautājums, jo iecirkņu izveidošanai ir jāpiemeklē speciālas telpas, kuru izmantošana prasa arī papildus izdevumus. Ja Latvijas teritorijā to nodrošina, izvietojot iecirkņu pašvaldību rīcībā esošajās telpās, skolās, tad

¹⁴⁹ Intervija ar Edmundu Beļski, LR Satiksmes ministrijas Sakaru departamenta direktoru. 02.05.2013. [Ekspertu intervijas].

¹⁵⁰ Intervija ar Vēlēšanu reformas biedrības pārstāvi. 24.04.2013. [Ekspertu intervijas].

¹⁵¹ Intervija ar Viju Bušu, Latvijas vēstniecības Īrijā padomnieci. 17.05.2013. [Ekspertu intervijas].

¹⁵² Turpat.

ārzemēs šis jautājums ir krietni sarežģīts, jo telpas, piemēram, Īrijas gadījumā, kas ir vēstniecības vai diasporu organizāciju rīcībā, ir ļoti mazas un nepiemērotas vēlēšanu organizēšanai. Nākamais jautājums ir problēmas ar policijas klātbūtnes nodrošināšanu. Viens no aspektiem, kas jāņem vērā ir tas, ka cilvēki, kas stāv rindās, lai nobalsotu, ir cilvēki ar dažādiem viedokļiem. Īpaši šis jautājums saasinājās pēdējā tautas nobalsošanā par valsts valodas jautājumu 2012.gada februārī, kad cilvēki, stāvot šajās garajās rindās vairākas stundas pie iecirkņa, apmainījās ar saviem viedokļiem, līdz pat agresijai. Tāpat nākamais jautājums ir par cilvēkresursiem vēlēšanu nodrošināšanai un ārvalstīs lielas atsaucības gadījumā šie resursi vienmēr ir nepietiekami. Ārvalstīs dzīvojošo Latvijas iedzīvotāju kopiena ir krietni liela un ne visi arī reģistrē savu dzīvesvietu ārvalstīs, līdz ar to apkalpojamo vēlētāju skaits ārzemēs fiziski ir lielāks nekā var prognozēt saskaņā ar oficiālo statistiku. Lielas noslodzes gadījumā cilvēkiem ir jāstāv garās rindās, lai nobalsotu.¹⁵³

V.Buša: „Lielas aktivitātes gadījumā ir grūti nodrošināt ērtu un labu balsošanu un stimulēt vēlētāju aktivitāti ārvalstīs, kamēr nav elektroniskās balsošanas. Tas ir telpu jautājums, resursu jautājums, likumdošanas jautājums, u.c., kas liedz nodrošināt desmitiem tūkstošiem vēlētāju balsošanu uz vietas ārvalstu iecirkņos.”¹⁵⁴

Galvenā Konceptijā izvirzītā mērķauditorija ir tie balsstiesīgie vēlētāji, kas balsošanas dienā nevar ierasties iecirknī, jo atrodas ārpus savas deklarētas dzīves vietas (tai skaitā ārpus Latvijas), cilvēki ar kustību traucējumiem un „e-paaudze”, kas tiek definēta kā uz mūsdienu tehnoloģijām orientēta sabiedrības daļa.¹⁵⁵ Kā jau iepriekš tika skatīts tad liels uzsvars tiek likts uz ārzemēs dzīvojošajiem vēlētājiem, bet tāpat arī uz gados jauniem cilvēkiem, kas ir tā vēlētāju grupa, kas ir biežāk kā citas nepiedalās vēlēšanās.¹⁵⁶ Gados jauni cilvēki sastāda lietāko daļu aktīvo interneta lietotāju, tāpēc arī tiek uzskatīts, ka i-balsošana būtu viens no instrumentiem kā celt šīs grupas aktivitāti.

Informāciju un komunikācijas tehnoloģiju lietojums cilvēku ikdienā pieaug gan visā pasaulē, gan arī Latvijā. Interneta izplatība un lietojamība paplašinās. Pēdējo vienpadsmit gadu laikā krietni pieaudzis interneta lietotāju skaits visa pasaulē. No vairāk kā 360 miljoniem 2000.gadā interneta lietotāju skaits pieaudzis līdz vairāk kā 2,2 miljardiem jeb 32,7 % pasaules iedzīvotāju 2011.gada noslēgumā. Latvijā internetu lieto 71,1% sabiedrības jeb gandrīz 1,5 miljoni Latvijas iedzīvotāju. Eiropā tie ir vidēji 63,2 % iedzīvotāju.¹⁵⁷ Arvien vairāk palielinās

¹⁵³ Intervija ar Viju Bušu, Latvijas vēstniecības Īrijā padomnieci. 17.05.2013. [Ekspertu intervijas].

¹⁵⁴ Turpat.

¹⁵⁵ Konceptija „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi”. (08.03.2012.). Latvijas Republikas Ministru kabineta mājas lapa. Izgūts no <http://www.mk.gov.lv/lv/mk/tap/?pid=40244943>

¹⁵⁶ Līdzdalību ietekmējošie faktori. (2009). Latvijas iedzīvotāju aptauja, 2009.gad augusts. Rīga: SKDS. 8.lpp; Vēlētāju attieksmju pētījums 2011. (2011). Latvijas iedzīvotāju aptauja, 2011.gada oktobris. Rīga: SKDS. 8.lpp.; Vēlētāju attieksmju pētījums 2010. (2010). Latvijas iedzīvotāju aptauja, 2010.gada oktobris. Rīga: SKDS. 8.lpp un Skrastiņa A. (2012). *Latvijas iedzīvotāju līdzdalība vēlēšanās*. [Referāts].

¹⁵⁷ World Internet Usage Statistics News and World Population Stats. Retrieved from <http://www.internetworldstats.com/stats.htm>.

aktīvo interneta lietotāju skaits, palielinoties interneta pieejamībai un lietošanai un samazinoties reģionālajām atšķirībām.¹⁵⁸ Pēdējos gados interneta pieejamība ir krietni augusi. Pēc Eurostat 2012.gada datiem interneta pieejamība vidēji Eiropas Savienībā ir 76% mājsaimniecību, bet 72% ir pieejamība platjoslas internetam. Latvijā šie rādītāji ir kopumā zemāki kā vidēji ES. Latvijā pieeja internetam ir 69 % mājsaimniecību, bet 67% ir pieejamība platjoslas internetam, tomēr šie rādītāji ievērojami auguši kopš 2006.gada, kad pieejamība internetam bija tikai 42% mājsaimniecību, bet pieejamība platjoslas internetam -23%.¹⁵⁹ Tāpat aug arī to cilvēku skaits, kas izmanto e-pārvaldes pakalpojumus. Vairāk kā 50 % no visiem Latvijas iedzīvotājiem izmanto interneta banku pakalpojumus, bet joprojām visi interneta lietotāji neizmanto šos pakalpojumus dažādu apsvērumu dēļ. Daudzus valsts pārvaldes sniegtos pakalpojumus mūsdienās var saņemt kā fiziskā vidē attiecīgajā valsts institūcijā, tā arī elektroniskā vidē, piemēram, dzīvesvietas deklarēšana.¹⁶⁰ E-tehnoloģiju izmantošana palīdz meklēt jaunus veidus un sniegt sabiedrībai jaunas iespējas iesaistīties un līdzdarboties. Un interneta balsošana būtu viens no šiem veidiem, kā pilnveidot valsts pārvaldības procesus un piemērot tos jaunam informācijas un komunikācijas tehnoloģiju laikmetam.

Par vēlētāju nepieciešamību pēc jauna balsošanas rīka liecina arī, sabiedrības līdzdalības platformā ManaBalss.lv ierosinātā iniciatīva, kur šobrīd jau vairāk kā 10 000 ir parakstījušies par iniciatīvu par vēlēšanām internetā, kas dotu iespēju piedalīties gan vēlēšanās, gan referendumos, gan parakstu vākšanās. Iniciatīvas ierosinātāja uzskata, ka i-balsošana ļautu „ietaupītu nodokļu maksātāju naudu, turklāt, visās pasaules malās esošie Latvijas pilsoņi varētu piedalīties vēlēšanās, ko daudziem šobrīd liedz attālums, laika vai līdzekļu trūkums,” un, ka „Katra balss ir svarīga - arī tā, kura nevar nokļūt līdz vēlēšanu iecirknim”.¹⁶¹ Kaut arī sabiedrības atbalsts nav viennozīmīgs attiecībā uz interneta vēlēšanu ieviešanu, tomēr tas pamazām pieaug. Par to liecina arī sabiedriskās domas aptaujas. Jaunākās aptaujas dati liecina, ka lielākā daļa ekonomiski aktīvo iedzīvotāju vecumā no 18 līdz 55 gadiem atbalsta elektroniskās balsošanas ieviešanu vēlēšanās. Kopumā tās ir gandrīz divas trešdaļas jeb 70 % aptaujāto (33%- noteikti atbalsta; 37%-drīzāk atbalsta). Elektroniskās balsošanas ieviešanu

¹⁵⁸ Nacionālais Mediju pētījums: Internets, Ziemā 2009, Nacionālais Mediju Pētījums: Internets, Rudens 2011. TNS Latvia. Izgūts no www.tns.lv

¹⁵⁹ Eurostat. (18 December 2012). *Internet access and use in 2012 More than half of internet users post messages to social media...and over 60% read news online*. STAT/12/185. Retrieved from http://europa.eu/rapid/press-release_STAT-12-185_en.htm

¹⁶⁰ Bāliņa S. *Interneta vēlēšanas- izaicinājumi un riski*. Prezentācija diskusijā „Interneta vēlēšanas Latvijā: vai un kad?”. No Diskusija „Interneta vēlēšanas Latvijā: vai un kad?” (24.09.2012.). [Videofails]. Izgūts no <http://www.szf.lu.lv/lat/fakultate/aktualitates/interneta-velesanas-potenciala-veiksme-un-potencialie-riski/>

¹⁶¹ Vēlēšanas internetā. Manabalss.lv mājas lapa. Izgūts no <http://manabalss.lv/v-l-anas-internet-/show>

vēlēšanās neatbalsta apmēram piektā daļa aptaujāto. 9% aptaujāto stingri noliedz atbalstu šādas sistēmas ieviešanai, bet 13% aptaujāto drīzāk neatbalsta.¹⁶²

6.1. Mērķi interneta balsošanas ieviešanai

Attiecībā uz rīcībpolitikas ieviešanu mērķi kopumā būtu jāskata divos līmeņos. Viens no tiem ir virsmērķis, kas ir galvenais, ko vēlas uzlabot, sasniegt vēlēšanu procesā kopumā. Savukārt otrā līmenī jāskatās uz mērķiem, kas ir jau konkrētā tehniskā risinājuma ieviešanai. Svarīgi ir apzināties, ko vēlas uzlabot vēlēšanu procesā kā tādā un kas ir tie konkrētie mērķi interneta vēlēšanu ieviešanā. Taču Konceptijā netiek skaidri nodefinēti un pateikti, kas ir tie mērķi, ko plānots sasniegt ar i-balsošanas ieviešanu Latvijā. Skaidri definēti mērķi ir nepieciešami, lai zinātu, ko plānots sasniegt, kam tiek atrasts konkrēts risinājums, un kas būs tie rezultāti, lai pēc tam varētu pārliecināties par to, vai šī rīcībpolitikas ir izdevusies vai nav, kur svarīgi novērtēt sasniegtos rezultātus iepretim definētajiem mērķiem.

A.Jaundālders: „Lielākā problēma ir tā, ka Konceptijas ietvaros skaidri, konkrēti mērķi nav tikuši nodefinēti nevienā no līmeņiem.”¹⁶³

Sarunās ar ekspertiem kā galvenos mērķus var izšķirt vēlētāju aktivitātes veicināšana, pieejamības palielināšana, fizisko sliekšņu samazināšana dalībai vēlēšanās, ērtu procesu nodrošināšana. Viens no Konceptijas veidotājiem E.Beļskis akcentē, ka „galvenais mērķis ir padarīt vēlēšanu procesu ērtu un pieejamu tam vēlētāju grupām, kam būtu īslaicīga vai ilglaicīga apgrūtināta pieeja, tādējādi arī vairojot politiski aktīvo iedzīvotāju skaitu. Sabiedrības līdzdalības celšana politisko procesu noteikšanā.”¹⁶⁴ Līdzīgi uzskata V.Valtenbergs: „Primārais mērķis būtu samazināt vēlēšanu fiziskos sliekšņus. Ja ir runa par parlamenta un pašvaldību vēlēšanām, tad tas mērķis noteikti ir pieejamība, īpaši domājot par divām grupām. Pirmkārt, tie būtu iedzīvotāji, kas dzīvo ārzemēs tālu prom no balsošanas iespējām vēstniecībās un otra grupa varētu būt gados jauni iedzīvotāji- jaunieši, kuru ikdienas paradumi, lietojot internetu, būtu pietiekami atbilstoši arīdzan interneta balsošanai.”¹⁶⁵ Katrā ziņā i-vēlēšanu sistēmas ieviešana nedrīkstētu būt mērķis pats par sevi, kam vēlāk tiktu mēģināts rast pietiekamus pamatojumus. Diskusijā „Interneta vēlēšanas Latvijā: vai un kad?” S.Dolgopolovs uzsvēra: „Interneta vēlēšanas tas ir instruments, bet nevis mērķis. Tas ir instruments, lai uzlabotu vai

¹⁶² Aptauja par ekonomiski aktīvo iedzīvotāju atbalstu elektroniskās balsošanas ieviešanai vēlēšanās. (02.05.2013.) TNS Latvia mājas lapa. Izgūts no <http://www.tns.lv/?lang=lv&fullarticle=true&category=showuid&id=4203>

¹⁶³ Intervija ar Aigaru Jaundālderu, Latvijas atvērto tehnoloģiju asociācijas (LATA) valdes locekli, DPA biznesa attīstības vadītāju. 26.04.2013.[Ekspertu intervijas].

¹⁶⁴ Intervija ar Edmundu Beļski, LR Satiksmes ministrijas Sakaru departamenta direktoru. 02.05.2013. [Ekspertu intervijas].

¹⁶⁵ Intervija ar Visvaldi Valtenbergu, Vidzemes Augstskolas docentu. 30.04.2013. [Ekspertu intervijas].

neuzlabotu saikni starp iedzīvotāju, vēlētāju un valsti no vienas puses un no otras- uzlabot valsts pārvaldi, jo tā ir galvenā vēlēšanu funkcija.”¹⁶⁶

E.Beļskis: „Mūsu viedoklis ir tāds, ka interneta vēlēšanas ir iespēja un jauns veids, kā var papildus nodrošināt vēlēšanu procesu, Tas nav pašmērķis jebkurā gadījumā. Veismīgs interneta vēlēšanu ieviešana būs tikai tādā gadījumā, ja būs sabiedrības uzticība.”¹⁶⁷

Analizējot problēmsituācijas aprakstā minētos apsvērumus un ekspertu viedokļus par šo jautājumu, darba autore pieņem, ka i-balsošanas ieviešanas virsmērķis ir vēlētāju aktivitātes veicināšana, ko plānots sasniegt, izmantojot šo risinājumu. Savukārt i-balsošanas ieviešanas tiešie mērķi ir divi. Pirmkārt, tas ir vēlēšanu pieejamības veicināšana un maksimāli ērtu valsts sniegtā pakalpojuma saņemšanas nodrošināšana, ko iespējams panākt ar vēlēšanu procesa modernizāciju. Otrs tiešais mērķis interneta balsošanas ieviešanai ir izmantot esošos radītos publiskos pakalpojumus jaunu pakalpojumu radīšanai. Šis jautājums pēc būtības ietver esošo eID karšu izmantojamību un pielietojamību. Tātad raugoties no procesu viedokļa, tas būtu jau radīto procesu un pakalpojumu leģitimizācija. eID karšu leģitimizācija sabiedrības acīs ir svarīgs faktors, lai veicinātu šī rīka plašāku izmantošanu.

E.Beļskis: „Viens no tiem iemesliem, kāpēc mēs virzījām, ir šīs eID kartes lietojamības. Tās lietojamība šobrīd nav tik plaša, jo ļoti daudz kur autorizācija notiek ar internetbankas kodiem.”¹⁶⁸

Centieni meklēt risinājumus, kā celt sabiedrības līdzdalību no labas pārvaldības viedokļa, protams, tiek vērtēts pozitīvi, taču laba pārvaldība nozīmē arī to, ka tiek pieņemti labi un atbilstoši lēmumi identificēto problēmu risināšanai, kas būs sabiedrības interesēs un sniegs efektīvu rezultātu. Tāpat arī viens no labas pārvaldības uzsvāriem ir efektīva līdzekļu izlietošana, kas nav iespējama, ja identificēto problēmu risināšanā netiek pat apsvērti vairāki iespējamie risinājumi, nemaz nedomājot par to, kurš būtu atbilstošāks un dotu lielākus ieguvumus ar mazākām izmaksām. Konceptijā ir problēmas saskatīt cēloņsakarības starp problēmu simptomiem, mērķiem un izvēlētiem alternatīviem risinājumiem, jo patiesībā tiek apskatīts tikai viens risinājums- interneta balsošana.

Attiecībā uz Igaunijas gadījumu un to mērķu sasniegšanu i-balsošanas ieviešanā situācija nav tik veiksmīga. Atsevišķi eksperti atzīst, ka Igaunijas gadījumā interneta vēlēšanu projekts tiek virzīts kā tehnisks jautājums bez tālāka izvērtējuma, kā tas ietekmē kopējos procesus. Analizējot Igaunijas gadījumu, var nodalīt divas lietas. Pirmā- tā ir ārēja komunikācija, kas ir ļoti labs mārketingas, kas veiksmīgi prezentē igauņu izveidotās sistēmas, risinājumus interneta vēlēšanu ieviešanai. Igaunijā ir gatavi dalīties savā pieredzē, zināšanās, piedāvāt šādu sistēmu ieviešanu arī Latvijā. Tomēr atgriežoties pie otras puses attiecība uz Igaunijas gadījumu, ir svarīgi nodalīt ieviestos tehniskos risinājumus no tā, ko tieši igauņi ir

¹⁶⁶ Diskusija „Interneta vēlēšanas Latvijā: vai un kad?” (24.09.2012.). [Videofails]. Izgūts no <http://www.szf.lu.lv/lat/fakultate/aktualitates/interneta-velesanas-potenciala-veiksme-un-potencialie-riski/>

¹⁶⁷ Intervija ar Edmundu Beļski, LR Satiksmes ministrijas Sakaru departamenta direktoru. 02.05.2013. [Ekspertu intervijas].

¹⁶⁸ Turpat.

sasnieguši, ieviešot interneta balsojumu vēlēšanās, kāda ir bijusi ietekme uz nospraustajiem mērķiem. Skatoties uz statistiskajiem datiem, kā arī ņemot vērā ārvalstu ekspertu viedokli, nevar saskatīt būtiskus sasniegumus, piemēram, līdzdalības rādītāju celšanā. Diskusijās par šo tēmu, igauņi izvairās no jautājumiem par konkrētajiem mērķiem, kas tikuši nodefinēti pirms i-balsojuma ieviešanas. Skaidri definētā mērķa neesamība izveido situāciju, kad nav iespējams skaidri pateikt, kas ir un kas nav sasniegts, ir grūti novērtēt. Tomēr pat pieņemot, ka šis mērķis būtu bijis vēlēšanu aktivitātes pieaugums, nevar skaidri redzēt, kā šis mērķis būtu ticis veicināts.

¹⁶⁹ Igaunijas Nacionālās vēlēšanu komitejas sekretariāta pārstāvis intervijā atzīst, ka i-balsošana tiek ietverta pienākumā nodrošināt vispārēju vēlēšanu pamatprincipu. Balsošanas metodēm ir jāsniedz iespēja visiem balsstiesīgajiem vēlētajiem piedalīties vēlēšanās. Un i-balsošana vairo mobilitātes un brīvas balsošanas iespējas, taču ar i-balsošanu nav tikušas atrisinātas kādas specifiskas problēmas vēlēšanu procesā.¹⁷⁰ Līdzīga situācija izveidojas arī Latvijā, kad netiek skaidri nodefinēti mērķi, ko plānots uzlabot vēlēšanu procesā un ko tieši vēlas sasniegt, ieviešot interneta vēlēšanas. Protams, igauņi ir padarījuši ērtāku balsošanas procesu vēlētajiem, dodot iespēju balsot gan ar eID kartēm, gan caur telefonu. Bet Igaunijas gadījumā jāņem vērā arī tas, ka eID kartes ar elektronisko parakstu lielākajai daļai vēlēšanu (ap 90%), kas būtiski nodrošina šī balsošanas kanāla pieejamību un patiesi ērtāka procesa nodrošināšanu. Cik ērts un pieejams būtu šāds balsošanas rīks Latvijas vēlētajiem?

Ja mēs skatāmies pieņemtos mērķus Latvijas gadījumā i-balsošanas ieviešanā divos līmeņos, gan virsmērķi, kas būtu vēlēšanu aktivitātes veicināšana un i-balsojuma risinājuma tiešo mērķi, kas būtu padarīt palielināt pieejamību vēlēšanu procesam un padarīt to ērtu, īpaši domājot par grupām, kam ir apgrūtināta pieeja vēlēšanu iecirknim, kā arī „e-paaudzei”, tad svarīgs ir jautājums par šo mērķu sasniegšanu, potenciālajiem lietotājiem, šāda risinājuma lietojamību, ērtumu, kas tiks analizēts nākamajā nodaļā.

6.2. Sasniedzamie rezultāti -potenciālie pakalpojuma lietotāji

Plānojot kādas rīcībpolitikas ieviešanu ir svarīgi saprast, kas ir tie rezultāti vai tos iespējams sasniegt. Šeit svarīgi analizēt jautājumu, kas ir tā sabiedrības daļa, kas labprātīgi izmantotu šādu depozitāras balsošanas veidu- balsošanu internetā. Un tas ļautu spriest, cik lielu daļu no potenciālās mērķauditorijas skars i-balsojuma ieviešana.

Apsverot iespējamo sabiedrības daļu, kas būtu Latvijā gatava, izmantot interneta radītās iespējas, savas balss nodošanai, orientējoši varētu skatīties, kāda ir šī proporcija, cik liela daļa cilvēku sevi pierēģistrēja internetā tautas skaitīšanas laikā. Tautas skaitīšana tika veikta trīs posmos, no kuriem pirmajā un trešajā posmā iedzīvotājiem bija iespēja aizpildīt tautas

¹⁶⁹ Intervija ar Aigaru Jaundālderu, Latvijas atvērto tehnoloģiju asociācijas (LATA) valdes locekli, DPA biznesa attīstības vadītāju. 26.04.2013.[Ekspertu intervijas].

¹⁷⁰ Intervija ar Igaunijas Nacionālās vēlēšanu komitejas sekretariāta pārstāvi. 24.05.2013. [Ekspertu intervijas].

skaitīšanas anketas tiešsaistes režīmā internetā. Jau pirmajā posmā, kas ilga no 2011.gada 1. marta līdz 12.martam, tikai iegūti dati par 30 % no kopējā iedzīvotāju skaita. Trešajā posmā, kas ilga no 2011.gada 1.jūnija līdz 10.jūnijam, bija vēlreizēja iespēja aizpildīt tautas skaitīšanas anketas internetā tiem, iedzīvotājiem, kuri nebija piedalījušies pirmajā un posmā.¹⁷¹ Pavisam kopumā tautas skaitīšanas procesā tiešsaistes režīmā internetā tika iegūti dati par 32% no kopējā saskaitīto cilvēku skaita.¹⁷² Tautas skaitīšanas laikā cilvēkiem tika dota brīvprātīga izvēle, vai aizpildīt prasītos datus par sevi internetā vai gaidīt tautas skaitītāju vizīti pie viņiem to dzīvesvietās. Un dati liecina, ka trešā daļa bija gatavi sniegt par sevi informāciju caur internetu. No tā iespējams secināt, ka aptuveni trešajai daļai Latvijas iedzīvotāju teorētiski nav šķēršļu veikt šāda veida nozīmīgas darbības ar interneta starpniecību.

2011.gadā veiktā SKDS Latvijas iedzīvotāju aptauja parāda to, ka ja vēlētājiem būtu iespēja izvēlēties balsot internetā vai vēlēšanu iecirknī, tad kopumā 38% aptaujāto atzina, ka labāk balsotu internetā, bet 47% labāk balsotu iecirknī. Vispozitīvāk uz i-balsošanas ieviešanu skatās jaunieši vecumā no 18-24 gadiem, no kuriem 59% atzina, ka izvēlētos balsot internetā, savukārt 22 % labāk balsotu vēlēšanu iecirknī.¹⁷³

Tas, vai cilvēki lielos būs atkarīgi arī no tā, cik ērts viņiem būs šis balsošanas process, kā arī no nepieciešamajiem resursiem, tāpēc „interneta vēlēšanās būtu jānodrošina atbilstoša tehnoloģiju kombinācija, kur būtu reģistrēšanās izmaksas interneta vidē zemākas un cilvēkiem būtu to izdarīt pietiekami vieglāk.”¹⁷⁴ Attiecība par reāliem rezultātiem, reāliem skaitļiem par to, kā tas varētu būt Latvijā, ja tiktu ieviesta i-vēlēšanu sistēma, tad daudzi eksperti atzīst, ka salīdzinošiem datiem var skatīties Igaunijas gadījumu un piemērot to Latvijai, kur situācija varētu būt līdzīga.

A.Cimdars: „Manuprāt, ja mēs ieviestu, tad varētu būt ļoti līdzīgi kā Igaunijā, ka sākotnēji tie varētu būt 1,5-3%, un vēlāk tas augtu.”¹⁷⁵

Anonīma intervija B: „Par to, cik liela vēlētāju daļa izmantos iespēju balsot internetā, ir jāskatās Igaunijas gadījums. Latvijā varētu būt līdzīgi.”¹⁷⁶

Sākotnēji vēlētāju atsaucība interneta balsojuma izmantošanai nebija liela arī Igaunijā. Pirmajā interneta balsošanas reizē 2005.gada Igaunijas pašvaldību vēlēšanās tikai 1,9 % no visiem nobalsojušajiem vēlētājiem izmantoja iespēju nodot savu balsi caur internetu, tas bija 9287 vēlētāji. 2007.gada Parlamenta vēlēšanās i-vēlētāju skaits pieauga līdz 30 243 balsotājiem, sasniedzot 5,5 % no nobalsojušajiem vēlētājiem. Savukārt 2009.gada Eiropas

¹⁷¹ Par 2011.gada tautas skaitīšanu. (26.02.2013.). LR Centrālās statistikas pārvaldes mājas lapa. Izgūts no <http://www.csb.gov.lv/statistikas-temas/par-2011gada-tautas-skaitisanu-33593.html>

¹⁷² Dati iegūti telefoniski sazinoties ar LR Centrālās statistikas pārvaldes atbildīgajiem darbiniekiem. (09.05.2013.).

¹⁷³ SKDS. (2011). *Latvijas iedzīvotāju attieksme pret balsošanu internetā*. Latvijas iedzīvotāju aptauju rezultāti. Izgūts no <http://www.nasdaqomxbaltic.com/lv/csds/e-balsosana-latvija/>

¹⁷⁴ Intervija ar Visvaldi Valtenbergu, Vidzemes Augstskolas docentu. 30.04.2013. [Ekspertu intervijas].

¹⁷⁵ Intervija ar Arni Cimdaru, Centrālās vēlēšanu komisijas priekšsēdētāju. 05.04.2013.[Ekspertu intervijas].

¹⁷⁶ Anonīma intervija B. 24.04.2013.[Ekspertu intervijas].

Parlamenta vēlēšanās i-vēlētāju skaits gandrīz dubultojās salīdzinot ar iepriekšējām vēlēšanām. 2009.gada Eiropas Parlamenta vēlēšanās caur internetu nobalsoja 58 614 vēlētāju, kas sasniedza jau 14,7% no nobalsojušajiem. Nākamajās vēlēšanās šie rādītāji turpina pieaugt un 2009.gada oktobrī Pašvaldību vēlēšanās jau 104 313 vēlētāji jeb 15,8% balsoja internetā. Savukārt pēdējās vēlēšanās -2011.gada Parlamenta vēlēšanās, kad interneta balsošana vēlētājiem tika piedāvāta jau piekto reizi, caur internetu nobalsoja 140 313 vēlētāju, kas atbilst 24,3 % no visiem vēlētājiem, kas piedalījās.¹⁷⁷ Igaunijas vēlēšanu statistika parāda to, ka interneta balsošanas lietojamība pamazām pieaug laika gaitā, sākotnēji atsauce no vēlētāju puses ir visai zema, toties līdz ar piektajām interneta vēlēšanām Igaunijā jau aptuveni viena ceturtdaļa no visām balsīm tiek iegūtas caur interneta balsojumu.

Ir pieejama statistika arī par ārvalstīs nobalsojušajiem vēlētājiem, izmantojot interneta balsošanas iespējas Igaunijas vēlēšanās. Dati pieejami no otrās reizes, kad Igaunijas izmantoja i-balsojumu. 2007.gada pašvaldību vēlēšanās no visām iegūtajām interneta balsīm 2 % bija no ārvalstīm, aptverot 51 valsti, kurās pastāvīgi vai īslaicīgi uzturas Igaunijas vēlētāji. 2009.gada Eiropas Parlamenta vēlēšanās 3 % no visām nodotajām balsīm internetā tika iegūtas no ārvalstīm, aptverot jau 66 valstis. 2009.gada oktobra pašvaldību vēlēšanās tās bija 2,8 % -i balsu, aptverot 82 valstis, bet 2011.gada Parlamenta vēlēšanās 3,9% i-balsu tika savāktas no 105 valstīm, kurās pastāvīgi vai īslaicīgi uzturas Igaunijas vēlētāji.¹⁷⁸

Koncepcijā „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi” Latvijā par potenciālo mērķa grupu tiek akcentētas sekojošas grupas. I-balsošanas risinājums uz vērsts vispirms uz visiem tiem iedzīvotājiem, kam vēlēšanu dienā ir apgrūtinātas iespējas nokļūt vēlēšanu iecirknī, jo īpašu uzsvāru liekot uz ārvalstīs dzīvojošajiem vēlētājiem, kā arī cilvēkiem ar kustību traucējumiem, tāpat arī cilvēkiem, kas labprāt izmantotu e-pakalpojumus- t.i. „e-paaudzi”, jauniešiem, kam tiktu pavērtas augstākas līdzdalības iespējas. Tajā pat laikā šajā dokumentā, balstoties uz SKDS 2001.gada 8.jūnija veiktas aptaujas rezultātiem, tiek atzīts, ka „interneta vēlēšanu sistēmas lietotāju potenciālā auditorijā ir interneta aktīvie lietotāji, īpaši vecuma kategorijā 18 – 24 gadi un 35-44 gadi, cilvēki ar augstāko izglītību un pārsvarā Rīgā dzīvojošie”.¹⁷⁹

Attiecībā uz vecuma sadalījumu starp interneta balsotājiem Igaunijas piemērs skaidri parāda, ka vecuma grupa būtiski nenosaka, vai vēlētājs ir potenciālā mērķauditorija interneta balsojumam. Pēc Igaunijas statistiskajiem datiem un vēlēšanu rezultātiem var redzēt, ka sadalījums pa vecuma grupām ir samērā līdzīgs. Skatoties konkrēti 2011.gada Igaunijas

¹⁷⁷ Statistics about Internet Voting in Estonia: Table 1.General Statistics. Retrieved from <http://www.vvk.ee/voting-methods-in-estonia/engindex/statistics/>

¹⁷⁸ Turpat.

¹⁷⁹ Koncepcija „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi”. (08.03.2012.). Latvijas Republikas Ministru kabineta mājas lapa. Izgūts no <http://www.mk.gov.lv/lv/mk/tap/?pid=40244943>

parlamenta vēlēšanu gadījumu, no visiem internetā nobalsojušajiem vēlētājiem 9% bijuši vecuma grupā no 18- 24 gadiem, 27 % ir bijuši vecuma grupā no 25-34 gadiem, 24% no interneta balsotājiem bija vecumā no 35-44 gadiem, 19% no balsotājiem bija vecuma grupā no 45- 54 gadiem, bet 21% no balsotājiem internetā bija cilvēki vecuma grupā virs 55 gadiem. Šo pēdējo vēlēšanu rezultāti parādā arī kopējo tendenci par visām piecām interneta vēlēšanām kopumā, kas notikušas kopš 2005.gada.¹⁸⁰ Tātad visaktīvākā grupa ir vēlētāji no 25-34 gadiem, kas pēdējo piecu vēlēšanu griezumā bijusi aptuveni 30% no kopējā internetā nobalsojušo skaita. Toties vēlētāji vecuma grupā no 18-24 gadiem bijuši vismazāk aktīvi- ap 10% no kopējā skaita. Vēlētāji grupā no 35-44 gadiem vidēji bijusi aptuveni viena ceturtdaļa jeb 25 % no balsotājiem. Savukārt vēlētāji vecumā no 45-54 gadiem saglabā 20 % robežas. Attiecībā uz vēlētājiem vecuma grupā virs 55 gadiem jāatzīmē, ka pirmajās reizēs 2005.gadā un 2007.gadā aktivitāte bija 15% un 16% no kopējā internetā nobalsojušo skaita. Nākamajās vēlēšanās šīs vecuma grupas aktivitāte ir pieaugusi un sasniedz aptuveni vienu piekto daļu jeb 20% no kopējā internetā nobalsojušo vēlētāju skaita.¹⁸¹ Tas liecina par to, ka interneta tehnoloģijas nav šķērslis un šo tehnoloģiju izmantošana kļūst arvien pieejamāka un pieņemamāka vecākā gadagājuma vēlētāju vidū. Kopumā šie rezultāti skaidri parāda to, ka pieejamība internetam, kā arī balsošanas instrumentiem (eID kartei, lasītajam u.c.) nav šķērslis Igaunijā arī vidēja un vecāka gada gājuma cilvēkiem, kas projekta sākotnējā izstrādāšanas stadijā var netikt uzskatīti par aktīvākajiem interneta lietotājiem līdz ar to galveno mērķa grupu. Tomēr vienlaikus, analizējot Igaunijas gadījumu, ir jāpatur prātā tas, ka Igaunijā eID kartes pielietojamība ir ļoti augsta un vairāk kā 90% balsstiesīgo vēlētāju ir šīs eID kartes ar elektronisko parakstu.

Interneta balsošana ir saskaņota ar eID kartes lietošanu, kas ietver e-autentifikācijas un elektroniskā paraksta sertifikātus. Personas apliecības jeb e-ID Latvijā izsniedz no 2012.gada 1.aprīļa un līdz gada beigām tās tika izsniegtas aptuveni 83 tūkstošiem (82881), Latvijas pilsoņu kā arī trīs tūkstošiem Latvijas nepilsoņu un 19 tūkstošiem ārvalstu pilsoņu. Pēdējā rādītājā tiek ieskaitītas gan Eiropas Savienības pilsoņu personas apliecības, gan uzturēšanās atļaujas trešo valstu pilsoņiem. Kopumā aptuveno 105 tūkstoši eID karšu izsniegtas pirmajos deviņos mēnešos. Aptuveni trīs tūkstoši e-ID kartes 2012.gadā izsniegtas ar Latvijas pārstāvniecību starpniecību ārvalstīs.¹⁸² Ja sākotnēji iedzīvotāju interese par eID kartēm bija krietni neliela, piemēram, 2012.gada aprīlī tika izsniegtas tikai aptuveni četri tūkstoši (3853) eID kartes Latvijas pilsoņiem, savukārt pases šajā pašā mēnesī noformēja vairāk kā 14 tūkstošiem Latvijas pilsoņu. Taču iedzīvotāju interese pakāpeniski pieaug, 2012.gada

¹⁸⁰ Tarvi Martens. (2013). *Internet Voting in Estonia*. [PowerPoint slides]. Retrieved from http://lata.org.lv/wp-content/conf/Drosiba/LATA_EST_iVelesanas_TarviMartens.pdf

¹⁸¹ Statistics about Internet Voting in Estonia: Diagram 2. I-voters by Age. Retrieved from <http://www.vvk.ee/voting-methods-in-estonia/engindex/statistics/>

¹⁸² Statistikas dati iegūti personīgi sazinoties ar PMLP. (14.05.2013).

augustā eID kartes tika izsniegtas jau gandrīz 13 tūkstošiem Latvijas pilsoņu, savukārt pases šajā mēnesī tika izsniegtas 25 272 Latvijas pilsoņu.¹⁸³ Tātad jebkurā gadījumā ne visi pilsoņi izvēlas noformēt šo jauno identifikācijas dokumentu. Tomēr izsniegto karšu apjoms pakāpeniski pieaug un par to liecina arī 2013.gada dati, kad kopumā pirmajos četros mēnešos tikušas izsniegtas jau aptuveni 88 tūkstoši eID karšu. 2013. gada pirmajos četros mēnešos periodā līdz 1.maija eID kartes izsniegtas 76 tūkstošiem (75 559) Latvijas pilsoņu, kā arī trīs tūkstošiem Latvijas nepilsoņu un deviņiem tūkstošiem ārvalstu pilsoņu (tajā skaitā gan Eiropas Savienības pilsoņu personas apliecības, gan uzturēšanās atļaujas trešo valstu pilsoņiem).¹⁸⁴ Tātad kopumā 2013.gada 1.maiju Latvijā bija izsniegtas aptuveni (noapaļojot tūkstošos) 193 000 eID kartes, no kurām ap 159 tūkstošiem (158 440) tikušas izsniegtas Latvijas pilsoņiem. Nav publiski pieejamas statistikas, cik liela daļa no tiem, kas izņēmusi eID kartes ir balsstiesīgie Latvijas pilsoņi, tomēr vairāk par 159 tūkstošiem to nav un tā būtu aptuveni viena desmitā daļa (ap 11%) no kopējā valstī reģistrēto vēlētāju skaita uz 2013.gada 1.janvāri.

Tomēr jāņem vērā arī tas, ka ar eID karti i-balsošanai nepietiek. Latvijas gadījumā eID kartē ietvertie e-autentifikācijas un elektroniskā sertifikāti netiek aktivizēti automātiski, personai saņemto eID karti. Tomēr sertifikātu aktivizēšana ir atkarīga no katra indivīda. I-balsošanā šis rīks būs primārs, līdz ar to galvenā mērķa grupa, kas varētu potenciāli izmantot šo i-balsošanas pakalpojumu, ir tie vēlētāji, kuru rīcībā ir eID karte ar aktivizētu kvalificēto elektroniskā paraksta sertifikātu. Pēc Latvijas Valsts radio un televīzijas centra sniegtajiem datiem uz 2012.gada 18.septembri aktivizēta e-paraksta funkcija bija 42% no noformētajām eID kartēm, bet pieejama e-paraksta funkcija bija 86%, kas ir tās personām, kurām ir tiesiski iespējams aktivizēt eParakstu eID kartē- tie ir pilngadīgie Latvijas pilsoņi un citu valstu pilsoņi, kuriem ir tiesības dzīvot Latvijā. Līdz ar to var secināt, ka aptuveni puse iedzīvotāji izmanto šo iespēju aktivizēt sertifikātu eID kartē. Tomēr cilvēki pakāpeniski arvien vairāk aktivizē eID kartēs iestrādātos sertifikātus un pēc LVRTC datiem uz 2013.gada aprīli ir tikuši izveidoti 133 102 sertifikāti, no kuriem 67 022 ir aktivizētas eID kartes, līdz ar to tas ir 50,35% no kopējā eID karšu skaita, kam pieejama e-paraksta funkcija. Lai iegūtu aptuvenu priekšstatu par to, cik lielai daļai balsstiesīgo pilsoņu rīcībā ir eID kartes ar aktivizētiem sertifikātiem, var orientējoši skatīties datus par periodu no 01.04.2012. līdz 18.09.2012., kad aktivizēta e-paraksta funkcija bija 51% eID kartēm, kas ir Latvijas pilngadīgo pilsoņu lietošanā.¹⁸⁵ Pieņemot, ka uz doto brīdi statistika varētu būt līdzīga, kad aptuveni puse no eID lietotājiem pilsoņiem būtu aktivizējuši sertifikātu, tas būtu aptuveni 80 000 pilsoņu. Salīdzinot šo skaitli pret kopējo vēlētāju skaitu uz 2013.gada 1.janvāri (1 548 872), tad tie būtu aptuveni 5% no

¹⁸³ Statistika: pasu izsniegšana. PMLP mājas lapa. Izgūts no <http://www.pmlp.gov.lv/lv/statistika/pases.html>

¹⁸⁴ Statistikas dati iegūti personīgi sazinoties ar PMLP. (14.05.2013).

¹⁸⁵ Statistikas dati iegūti personīgi sazinoties ar LVRTC atbildīgajām personām. (21.05.2013.).

vēlētājiem, kuru rīcībā ir šis instruments. Analizējot šos datus, tomēr jāņem vērā arī fakts, ka Latvijā eID kartes uzsākts izsniegt tikai kopš 2012.gada 1.aprīļa, līdz ar to situāciju par aktivitāti eID karšu pieprasīšanā un izmantošanā un šī instrumenta pieejamību Latvijas gadījumā objektīvāk varēs izvērtēt ievērojami vēlāk.

6.3. I-balsojuma pieejamība un ērtums

Attiecībā uz vēlēšanu procesa pieejamību un ērtumu cilvēkiem var būt dažādi viedokļi. Un daļa noteikti uzskata, ka šī brīža pieejamība balsošanas procesam nav pietiekama un interneta balsojums būtu ērtāks veids, kā piedalīties šajās vēlēšanās. Taču jāņem vērā arī tas, ka nav teikts, ka veicot nepieciešamās izmaiņas vēlēšanu procesā un nodrošinot papildus depozitāras balsošanas iespējas vēlētājiem, viņi to patiešām izmantos.

Balsošanas pieejamības paaugstināšana vēlētājiem kā mērķis paredz vienkāršu un viegli realizējamu procedūru nodrošināšanu vēlētājiem, neradot tiem papildus grūtības vai problēmas piedalīties vēlēšanās. Interneta vēlēšanu sistēma ir šis risinājums, kas tiek prezentēts kā maksimāli ērts veids balsošanai, kas būtiski palielinās pieejamību vēlēšanu procesam. Tomēr ir jāņem vērā arī tas, kā potenciālos interneta balsotājus ietekmēs nepieciešamie resursi un līdzekļi, kas būs nepieciešami no paša vēlētāja, lai varētu savu balsi nodot internetā.

Pirmkārt, kas būs nepieciešams no vēlētāja ir eID karte, kurā ir aktivizēti sertifikāti. Šo personu apliecinošo dokumentu persona var izmantot arī citiem mērķiem, piemēram, ceļošanai, līdz šim pamata ceļošanas dokuments vienmēr ir bijis pase, ko cilvēkiem būs nepieciešams iegādāties jebkurā gadījumā. eID karte ir papildus identifikācijas līdzeklis, kura saņemšanai nepieciešams ieguldīt jau visupirms finansiālus līdzekļus. Valsts nodeva par personas apliecības izsniegšanu uz piecu gadu termiņu ir 10 LVL, bet ja tā tiek pieteikta reizē ar pasi, tad summa ir mazāka.¹⁸⁶

Ja interneta balsojums ir paredzēts tam, lai atvieglotu vēlētājam pieejamību balsošanas procesam, tad šo pieejamību apgrūtina visupirms eID kartei noteiktais derīguma termiņš, kas ir noteikts - pieci gadi. Lai to izdarītu personai neatkarīgi no tās deklarētās dzīvesvietas adreses ir jādodas uz jebkuru no Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes teritoriālajām nodaļām. Pirmo reizi, lai iesniegtu dokumentus personas apliecības izsniegšanai, bet otro reizi, lai gatavo personas apliecību izņemtu.¹⁸⁷ Papildus tam vēlētājam ik pēc diviem gadiem nepieciešams atjaunot eID kartē iekļautos autentifikācijas un elektroniskā paraksta sertifikātus, jo aktivizētu sertifikātu derīguma termiņš šobrīd ir tikai divi gadi. Protams, pirmo reizi sertifikātus iespējams aktivizēt vienlaicīgi ar gatavās personas apliecības izņemšanu, tomēr pēc diviem

¹⁸⁶ Valsts nodeva par pases un personas apliecības izsniegšanu. PMLP mājas lapa. Izgūts no http://www.pmlp.gov.lv/lv/pakalpojumi/cenradis/pases_nod.html

¹⁸⁷ Personas apliecība (eID). Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes mājas lapa. Izgūts no <http://www.pmlp.gov.lv/lv/pakalpojumi/pases/eid.html>

gadiem personai atkārtoti jāierodas attiecīgajā iestādē, lai atjaunotu aktīvo sertifikātu darbību. Bez aktīviem sertifikātiem nebūtu iespējams eID karti izmantot balsošanas procesā caur internetu.

Taču nepieciešamība iegādāties eID karti un veikt tajā iekļauto sertifikātu aktivizēšanu nevar uzskatīt par būtisku šķērslī, jo jebkurā gadījumā vēlētājam, lai piedalītos vēlēšanās, ir nepieciešams personu apliecinošs dokuments. Līdz šim vienīgais šāds dokuments bija pase. Taču arī pasei ir noteikts derīguma termiņš un to nepieciešams atjaunot, personīgi ierodoties kādā no Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes teritoriālajām nodaļām, ja persona uzturas Latvijas teritorijā, tomēr tiem, kas atrodas ārvalstīs, to iespējams izdarīt Latvijas Republikas konsulārajā vai diplomātiskajā pārstāvniecībā.¹⁸⁸ Pases derīguma termiņš tiek noteikts pēc attiecīgiem LR Ministru kabineta noteikumiem. Saskaņā ar LR MK noteikumiem nr.775 "Pasu noteikumi", kas bija spēkā līdz 2012.gada 31.martam, pases derīguma termiņš bija līdzīgs kā eID kartei. Personām no piecu līdz 60 gadu vecumam pases tika izsniegtas uz pieciem gadiem, savukārt personām no 60 gadu vecuma uz desmit gadiem.¹⁸⁹ Sākot ar 2012.gada 1.aprīli spēkā stājās Ministru kabineta noteikumi Nr.134 "Personu apliecinošu dokumentu noteikumi", kuri nosaka personām no piecu līdz 20 gadu vecumam pasi izsniegt uz pieciem gadiem, bet personām no 20 gadu vecuma – uz desmit gadiem.¹⁹⁰ Līdz ar to nākotnē lielākajai daļai vēlētāju pases derīguma termiņš būs divas reizes ilgāks nekā eID kartes derīguma termiņš. Lielākie iebildumi attiecībā uz eID karšu lietošanas ērtumu skar eID kartē iekļauto aktivizēto sertifikātu īsto derīguma termiņu, kas saistīts ar drošības pasākumiem, kuru dēļ nav iespējams piešķirt tik ilgu derīguma termiņu kā pasei.

Kopumā jāatzīst, ka šobrīd, lai nodrošinātu to, ka eID karti būtu iespējams izmantot interneta balsojumā, vēlētājam atbildīgajās institūcijās klātienē būtu jāierodas biežāk nekā tad, ja persona vēlēšanās gribētu izvēlēties lietot pasi. Tomēr jāatzīmē, ka vēlētājs attiecīgajā institūcijā savas eID kartes sertifikātu atjaunošanu, kā arī jaunas eID kartes pasūtīšanu pēc derīguma termiņa beigām varētu veikt sev izvēlētajā ērtā laikā, protams, ņemot vērā šīs iestādes darba laiku. Svarīgi ir tas, ka katrs indivīds varētu izvēlēties sev ērtāko dienu, kad doties atjaunot savu eID karti vai atjaunot sertifikātu darbību. Attiecībā uz vēlētājiem ārvalstīs ir tieši šāda pati situācija. Katrs varētu izvēlēties sev atbilstošu dienu, kad aizbraukt uz, piemēram, Londonu vai Dublinu, lai nokārtotu visu nepieciešamo dokumentāciju jaunas eID kartes iegūšanai vai atjaunotu sertifikātu aktivizēšanu. Savukārt vēlēšanu un referendumu gadījumā tā ir viena noteikta konkrēta diena, kuras laikā vēlētājam ir jāierodas balsošanas iecirknī. Līdz

¹⁸⁸ *Jautājumi par pasēm.* Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes mājas lapa. Izgūts no <http://www.pmlp.gov.lv/pakalpojumi/pases/jautajumi.html>

¹⁸⁹ Ministru kabineta noteikumi Nr.775. Pasu noteikumi. Izgūts no <http://www.likumi.lv/doc.php?id=166435>

¹⁹⁰ Ministru kabineta noteikumi Nr.134. Personu apliecinošu dokumentu noteikumi. Izgūts no <http://www.likumi.lv/doc.php?id=244720>

ar to vēlētājam, esot piesaistītam šai konkrētajai dienai, tiek samazināta pieejamība balsošanas procesam, ja dažādu apsvērumu dēļ tas nevar ierasties noteiktajā vēlēšanu iecirknī. Un ārvalstīs dzīvojošajiem vēlētājiem tas ir jo īpaši būtiski, jo lielākoties vienīgais vēlēšanu iecirknis izvietots vienīgajā Latvijas Republikas konsulārajā vai diplomātiskajā pārstāvniecībā, kas parasti atrodas valsts galvaspilsētā.

Raugoties uz prognozēm par nākotni, pastāv iespējas vēlētājam eID kartes un tajā iekļauto aktivizēto sertifikātu lietošanu atvieglot. Kaut arī eID kartē iekļauto autentifikācijas un parakstīšanas sertifikātu derīguma termiņš ir šobrīd noteikts divi gadi, tomēr nākotnē to plānots pagarināt uz pieciem gadiem. Tāpat arī nākotnē tiek plānots nodrošināt sertifikātu atkārtotu aktivizēšanu tiešsaistē,¹⁹¹ ko katrs indivīds varēs izdarīt no savām mājām, personīgi neierodoties atbilstīgajā institūcijā. Tas atvieglos katram indivīdam šo procesu, kā arī neradīs papildus izmaksas un neērtības kā iepriekš ik pēc diviem gadiem dodoties personīgi uz atbildīgajām institūcijām. Iespējams līdz brīdim, kad Latvijā tiktu ieviesta interneta balsošana, būtu jau pagarināts aktivizēto sertifikātu derīguma termiņš, kā arī ieviesta iespēja katram indivīdam to izdarīt elektroniski.

Lai lietotu personas apliecību (eID karti) interneta vēlēšanās būs nepieciešams arī viedkaršu lasītājs. Kā tiek paskaidrots Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes mājas lapā, tad tā ir elektroniska ierīce, kas paredzēta, lai savienotu personas „datoru ar personas apliecības kontakta mikroshēmu, autentifikācijas un elektroniskā paraksta funkciju lietošanai”.¹⁹² Shematisku zīmējumu skatīt 2.pielikumā. Viedkartes lasītājs ir nepieciešams, lai varētu piekļūt un strādāt ar personas eID kartē iekļautajiem autentifikācijas un parakstīšanas sertifikātiem.¹⁹³ Tāpat tiek uzsvērts, ka Latvijas personas apliecību lietošanai ir derīgs jebkurš viedkaršu lasītājs, kas atbalsta PC/SC saskarnes standartu, līdz ar to šo lasītāju iespējams iegādāties parastos veikalos, tirdzniecības vietās vai centros, kur tiek tirgoti datorpiederumi vai arī, piemēram, interneta veikalos. Nav nepieciešami kādi speciāli viedkaršu lasītāji. Pēc Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes datiem lētākais šādas kartes lasītājs maksā aptuveni piecus latus.¹⁹⁴ Tāpat arī mājas lapā www.eparaksts.lv pieejama skaidra informācija par to, kā eID karte lietojama, kā arī atsevišķā sadaļā uzskaitīti par veikali un to adreses, kur iespējams iegādāties viedkartes lasītāju. Salīdzinot cenas interneta veikalos, kā, piemēram, portālā www.salidzini.lv, viedkaršu lasītāja cenas ir sākot no 6,12 LVL, papildus maksājot 3,00 LVL

¹⁹¹ Intervija ar Jāni Boktu, Valsts akciju sabiedrības Latvijas Valsts radio un televīzijas centra valdes priekšsēdētāju. 23.04.2013.

¹⁹² *Personas apliecības (eID)*. Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes mājas lapa. Izgūts no http://www.pmlp.gov.lv/lv/pakalpojumi/passes/eid_lasitaji.html

¹⁹³ *Nepieciešamais darbam ar eID karti*. Mājas lapa www.eparaksts.lv. Izgūts no <https://www.eparaksts.lv/lv/eid/kas-jazina-lietojot-eparakstu-eid-karte/>

¹⁹⁴ *Personas apliecības (eID)*. Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes mājas lapa. Izgūts no http://www.pmlp.gov.lv/lv/pakalpojumi/passes/eid_lasitaji.html

par piegādi Rīgā līdz 11,34 LVL par lasītāju, tāpat papildus maksājot 3,00 LVL par piegādi.¹⁹⁵ Līdz ar to reālās cenas var būt augstākas.

Jautājums ir tāds, vai vēlētājs būs ieguldīt šos vajadzīgos resursus, būs ieinteresēts maksāt, lai visupirms iegādātos šo eID karti, katrus piecus gadus divas reizes ierasties valsts atbildīgajās institūcijās, lai to atjaunot, kas no jauna prasīs gan finansu, gan laika resursus, kā arī regulāri rūpēties par eID kartē iekļauto sertifikātu aktivizāciju. Papildus tam arī iegādāties eID kartes lasītāju, tas gan būtu jādara tikai vienu reizi, un parūpēties arī par to, lai, izbraucot no valsts, tas vienmēr būtu līdzī, ja šajā laikā notiktu kādas vēlēšanas vai referendums. Ja ir nepieciešamība izmantot elektronisko parakstu ikdienā, tad šī rīka izmantošana vēlēšanās papildus izmaksas nerada. Tomēr cilvēkiem, kas ikdienā nelieto elektronisko parakstu, situācija ir atšķirīga.

Arī ekspertu vidū pastāv šaubas par to, vai cilvēki būs ieinteresēti to darīt, ja viņi ikdienā nelieto eID karti un nelieto elektronisko parakstu.

E.Pastars: „Ja cilvēkam ikdienā nevajag e-parakstu, tad viņš to visticamāk neizmantos.”¹⁹⁶

Vēlēšanu reformas biedrības pārstāvis: „Vēlētāji speciālus autentifikācijas līdzekļus tikai vēlēšanu vajadzībām nebūs gatavi iegādāties. Savukārt, ja tos varēs izmantot arī citiem mērķiem, tad iedzīvotāju interese būtu lielāka. Tikai nelielai sabiedrības daļai, kurai piedalīšanās vēlēšanās ir ļoti būtiska un kura to nevarēs izdarīt tradicionālā veidā, varētu būt interese veikt papildus izdevumus tieši un tikai dalībai i-vēlēšanās.”¹⁹⁷

Ja skatās kopskatā ar tradicionālo papīra balsošanu, tad var sacīt arī to, ka jebkurā gadījumā vēlētājam ir nepieciešams ieguldīt savus resursu, lai viņš varētu nobalsot. Tie vienmēr būs kaut vai laika resurss, ja ne viennozīmīgi finansu resursi.

Anonīma intervija B: „Vēlētājam rodas izmaksas arī, ja ir nepieciešams ierasties vēlēšanu iecirknī un nodot savu balsi klātienē, iemetot papīra biļetenu balsošanas kastē. Vēlētājam tas var izmaksāt sabiedriskā transporta (tramvaja, trolejbusa, autobusa biļeti), ja uz iecirkni jādodas Rīgas robežās, savukārt attālākās vietās laukos iespējams nepieciešams autotransports un nepieciešams maksāt par degvielu, lai varētu ierasties iecirknī un nobalsot. Ir jāreķinās, ka no vēlētāja vienmēr tiks prasīti zināmi resursi, lai nobalsotu.”¹⁹⁸

Viedoklis par to, cik ērta būs balsošana vēlētājam internetā un vai vēlētājs būs gatavs ieguldīt vajadzīgos resursus un veikt nepieciešamos pasākumus, kā arī, kas ir šie ieguldāmie resursi, ir atšķirīgs. Konceptijas virzītāju viedoklis ir tāds, ka šī eID karte nav līdzeklis tikai balsošanai, tas ir instruments, kam būtībā būtu jābūt katram Latvijas iedzīvotājam un tā lietošana ir ļoti plaša katra pilsoņa ikdienā.

Izmantojot elektronisko parakstu iespējams kārtot dažādus juridiskus jautājumus, komunikāciju ar valsts pārvaldes iestādēm, iesniegt iesniegumus caur internetu, tos parakstot ar

¹⁹⁵ Viedkaršu lasītāja cenu salīdzinājums. (01.05.2013.). Salidzini.lv mājas lapa. Izgūts no <http://www.solidzini.lv/search.php?q=viedkar%C5%A1u+las%C4%ABt%C4%81js>

¹⁹⁶ Intervija ar Edgaru Pastaru, Valsts prezidenta Konstitucionālo tiesību komisijas atbildīgo sekretāru. 25.04.2013. [Ekspertu intervijas].

¹⁹⁷ Intervija ar Vēlēšanu reformas biedrības pārstāvi. 24.04.2013. [Ekspertu intervijas].

¹⁹⁸ Anonīma intervija B. 24.04.2013.[Ekspertu intervijas].

elektronisko parakstu, kas ekonomētu cilvēkiem gan laiku, gan līdzekļus, kas nepieciešami, lai ierastos konkrētas iestādēs personīgi un apkalpošanas maksas, kā arī tas sniedz iespēju cilvēkam parakstīt dokumentus, atrodoties komandējumā ārzemēs. E.Beļskis uzsver arī to, ka par eID kartē iekļautajiem sertifikātiem papildus nav jāpiemaksā, jo kartē jau iekļauts noteikts skaits elektronisko parakstu, ar ko cilvēkam pēc būtības vajadzētu pietikt divu gadu lietošanas termiņa laikā, ja eID kartes izmantošanas nepieciešamība nav katru dienu.¹⁹⁹ Taču ir nepieciešams šo sistēmu sakārtot, lai veidotu šo sabiedrības izpratni un viņi izprastu ieguvumus, ko sniedz šī karte un to izmantotu regulāri ikdienā.

E.Beļskis: „Mūsu resorā ir šī elektroniskā paraksta sistēma. Līdz ar to mēs gribam, lai tā sistēma sakārtojas tā, ka ir viena pase, tā arī viena ID karte, kas kalpo par ceļvedi virtuālajā pasaulē. Mēs šobrīd strādājam pie tā, lai maksimāli samazinātu visus tos ierobežojumus, kur eID karti nevar izmantot. Principā šie virtuālie instrumenti ir tieši domāti cilvēkiem, kas ir ārpus Latvijas, jo Latvijā esošajiem ir lielākas iespējas aizbraukt uz pašvaldību vai valsts iestādi un iesniegt dokumentu.”²⁰⁰

Tiem Latvijas vēlētajiem, kas pastāvīgi uzturas ārzemēs, eID karte būtu ērts risinājums, kā kārtot dažādas administratīvas lietas ar Latvijas valsts institūcijām, lai nebūtu speciāli jādodas uz Latviju, ir iespējams izmantot elektronisko parakstu un visus jautājumus kārtot no attāluma, netērējot papildus lielus laika un finansu resursus.²⁰¹ Un tā kā Latvijas vēlētaji ārvalstīs ir viena no galvenajām mērķa grupām, kurai tiktu sniegta jauns ērts balsošanas kanāls un atvieglota pieeja vēlēšanu procesam, līdz ar i-balsojuma ieviešanu, tad tas nav maznozīmīgi. Arī Latvijas vēstniecības Īrijā padomniece V.Buša uzskata, ka kopumā koncepcija bijusi pareizi virzīta, ka balsošanai internetā nebūs nepieciešams iegādāties jaunu atsevišķu dokumentu, bet būs iespējams izmantot eID karti, kas ir gan personu apliecinošs, gan ceļošanas dokuments Eiropas Savienības teritorijā, gan to var izmantot citiem nolūkiem, kas būs noderīgs ikdienas lietošanā. Latvijas vēlētaji ārvalstīs varētu noteikti būt ieinteresēti par iespēju balsoti internetā. Kopumā šis dokuments nav tik dārgs pēc izmaksas,²⁰² iepretim ieguvumiem, ko tas sniegtu vēlētajam ārvalstīs, kuram ir apgrūtinātas iespējas vēlēšanu dienā ierasties iecirknī. Tomēr vēl viens aspekts, kas jāņem vērā ir šie sertifikāti, ko nepieciešams aktivizēt un jāapzinās, cik lielai daļai ārvalstīs dzīvojošo balsstiesīgo Latvijas pilsoņu ir šīs eID kartes ar aktivizētiem autentifikācijas sertifikātiem, lai viņiem būtu iespējams piedalīties i-vēlēšanās, ja tās tiktu ieviestas.

Tiek minēts Igaunijas veiksmīgais piemērs ar eID karšu plašo lietojamību. Tomēr ir jāņem vērā, ka Igaunijā šis gadījums tomēr ir atšķirīgs. LATA organizētajā konferencē „Drošība un atvērtība” 2013.gada janvārī uzstājās arī Igaunijas interneta vēlēšanu komitejas priekšsēdētājs Tarvi Martens, kas iepazīstināja ar Igaunijas pieredzi un risinājumiem. Tarvi

¹⁹⁹ Intervija ar Edmundu Beļski, LR Satiksmes ministrijas Sakaru departamenta direktoru. 02.05.2013. [Ekspertu intervijas].

²⁰⁰ Turpat.

²⁰¹ Turpat.

²⁰² Intervija ar Viju Bušu, Latvijas vēstniecības Īrijā padomnieci. 17.05.2013. [Ekspertu intervijas].

Martens uzsvēra, ka Igaunijas gadījumā personas identifikācijas karte ir nozīmīgākais identifikācijas dokumentus, jo tas ir aizstājis gan transporta braukšanas kartes, gan bibliotēkas kartes, veselības apdrošināšanas kartes, braukšanas apliecības, kā arī citus dokumentus, ka arī šī karte pilnvaro personu autentificēties elektroniski, izmantojot visus galvenos elektroniskos pakalpojumus, tāpat arī tas ir elektroniskā paraksta rīks.²⁰³ Igaunijā eID kartes, pirmkārt, tiek izsniegtas jau kopš 2002.gada un ir kļuvusi par jaunās paaudzes primāro identifikācijas instrumentu ar diviem pielietojumiem: pirmkārt, tas ir fizisks personas identifikācijas dokuments, otrkārt, tas funkcionē kā elektroniskā identifikācijas karte. Ļoti būtiski ir ņemt vērā arī to, ka eID kartes ir vairāk kā 90% no balsošanas vecuma sasniegušajiem.²⁰⁴

Tātad Igaunijas gadījumā jāņem vērā, ka šī karte ir daudzfunkcionāla līdz ar to tā lietojamība ir stipri augsta. Lielākajai daļai Igaunijas iedzīvotāju ir šāda identifikācijas karte un tā tiek efektīvi izmantota ikdienā. Latvijas gadījumā attiecībā uz eID kartes funkcionalitāti un izmantojamību ir atšķirīga situācija. Salīdzinoši ar Igauniju Latvijā nav iespējas šo eID karti izmantot tik plaši kā Igaunijā. Tā, protams, var kalpot kā rīks personai, lai tā varētu apliecināt savu identitāti internetā, kā arī lai lietotu elektronisko parakstu, lai parakstītu dažādus iesniegumus, dokumentus un tos iesniegtu valsts iestādēm, tomēr tas nav noteicoši.

Latvijas reālītātē eID kartes lietošanas izplatība nav ļoti plaša: „Cilvēki, kas ikdienā lieto e-parakstu salīdzinoši nav daudz. Divu gadu laikā, kopš man ir e-paraksts, es to esmu izmantojis divas reizes. Vai Latvijas vidējam cilvēkam to vajag vairāk? Es domāju, ka nē.”²⁰⁵

Tas, ka šobrīd eID kartes pielietojums nav ļoti liels, tiek skaidrots, pirmkārt ar to, ka daudzi pakalpojumi tiek nodrošināti caur internetbankas autentifikācijas sistēmu, kas tomēr netiek atzīta par to drošāko. Tāpat arī fakts, ka cilvēkiem izpratne vēl tikai veidojas par iespējām, kā šo eID karti un elektronisko parakstu ikdienā var izmantot, atvieglojot sev dažādus administratīvus procesus, kārtojot juridiskus dokumentus, izmantojot komunikācijā ar valsts iestādēm.²⁰⁶ Tiek paredzēts, ka nākotnē pakāpeniski eID karšu lietotāju skaits pieaugs. Tomēr nav skaidrs, kā tas tiks īstenots. Lielu daļu jautājumu cilvēkiem ir iespēja risināt bez elektroniskā paraksta, tāpat arī daudzi e-pakalpojumi pieejami, izmantojot internetbanku autentifikācijas sistēmu, pie kuras cilvēki ir pieraduši un kuras lietojamība ikdienā arvien palielinās. Nav skaidrs, kā šī jaunā autentifikācijas sistēma iekļausies jau esošajās.

Kaut arī tiek plānots, ka nākotnē cilvēkiem varētu veidoties lielāka izpratne par to, kādus ieguvumi viņiem būtu un eID karšu pielietojums palielinātos, tomēr ņemot vērā

²⁰³ Tarvi Martens. (2013). *Internet Voting in Estonia*. [PowerPoint slides]. Retrieved from http://lata.org.lv/wp-content/conf/Drosiba/LATA_EST_iVelesanas_TarviMartens.pdf

²⁰⁴ Internet voting in Estonia. Webpage of Estonian National Electoral Committee. Retrieved from <http://www.vvk.ee/voting-methods-in-estonia/engindex/reports-about-internet-voting-in-estonia/>

²⁰⁵ Intervija ar Edgaru Pastaru, Valsts prezidenta Konstitucionālo tiesību komisijas atbildīgo sekretāru. 25.04.2013. [Ekspertu intervijas].

²⁰⁶ Intervija ar Edmundu Beļski, LR Satiksmes ministrijas Sakaru departamenta direktoru. 02.05.2013. [Ekspertu intervijas].

pašreizējos rādītājus, tā nav visai augsta. Līdz ar to reālā potenciālie i-balsošanas lietotāji varētu būt tie balsstiesīgie vēlētāji, kuriem ir šīs eID kartes, kuriem ir potenciāla interese lietot elektronisko parakstu ikdienā, kā rezultātā viņi ir aktivizējuši tajās iestrādātos sertifikātus, kas būtu nepieciešami arī balsošanai internetā.

6.4. Vēlētāju aktivitātes celšana

Kā jau tika uzsvērts iepriekš, vēlēšanu sistēmas modernizācija, kā rezultātā tiktu paaugstināta balsošanas pieejamība vēlētājiem, paredzot vienkāršu un viegli realizējamu balsošanas procedūru, kas neradītu papildus grūtības vēlētājam nodot savu balsi, tiek uzskatīta par vienu no iespējām kā veicināt politisko līdzdalību arī Latvijā.²⁰⁷ Interneta tehnoloģijas piedāvā ievērojama apjoma izpausmes un viedokļa sniegšanas iespējas, tomēr cerības, ka interneta izmantošana varētu palielināt veicināt demokrātijas procesus, palielinot iedzīvotāju ietekmi, varētu būt pārāk optimistiskas.²⁰⁸ Tiek arī izteiktas šaubas par interneta tehnoloģiju ietekmi uz politiskās līdzdalības paaugstināšanu, kas varētu izpausties lielākoties uz kādu konkrētu sabiedrības grupu, kas izmanto internetu kā pilsoniskās iesaistes instrumentu, ne tikai kā savstarpējās saziņas līdzekli.²⁰⁹ Tas liek domāt, vai tiešām iespēja nobalsot no jebkuras vietas pasaulē, izmantojot internetu, motivēs vēlētājus piedalīties balsošanā un vai tiešām tehniskie apsvērumi saistībā ar ērtu vēlēšanu pieejamību vēlētājiem un ērtam balsošanas iespējām, brīvā laika augstā novērtēšana, nevēlēšanās doties uz vēlēšanu iecirkni ir galvenie iemesli, kādēļ noteikts skaits indivīdu nepiedalās vēlēšanās.

Galvenā i-balsošanas mērķa grupa ir tie cilvēki, kas dažādu apsvērumu dēļ netiek līdz vēlēšanu iecirknim vēlēšanu dienā. Kā virsmērķis i-balsojuma ieviešanai Latvijā tiek izšķirts vēlētāju līdzdalības celšana, kas būtu panākams ar to, ka tiktu sasniegti tie cilvēki, kuriem nav iespējas ierasties klātienē vēlēšanu iecirknī. Liels uzsvars tiek likts uz ārvalstīs dzīvojošajiem vēlētājiem un mērķis ir nodrošināt iespējas šiem cilvēkiem pēc iespējas ērtākā veidā nobalsot.²¹⁰ Lai varētu izvērtēt to, cik viens vai cits risinājums būtu atbilstošs vēlētāju aktivitātes samazināšanās problēmas risināšanai, vispirms ir jāizprot tie iemesli, kādēļ vēlētāju aktivitāte samazinās un kas ir tie galvenie iemesli, kādēļ cilvēki nebalso vēlēšanās.

2012.gadā referātā „Latvijas iedzīvotāju līdzdalība vēlēšanās” darba autore analizēja galvenos vēlētāju līdzdalības ietekmējošos faktorus, apskatīja Latvijas iedzīvotāju līdzdalību

²⁰⁷ *Internet Voting. Technology and Administration in Election Procedure, Final Report from the Election Technique 2000 Commission, Stockholm, Swedish Government Official Report, SOU 2000:125. Ministry of Justice. 2.p. un Skrstina A. (2012). Latvijas iedzīvotāju līdzdalība vēlēšanās. [Referāts].*

²⁰⁸ Graham G. (1999). *The Internet: a philosophical inquiry*. London: Routledge. 79.-83.p.

²⁰⁹ Scheufele, D.A., Nisbet, M. C. (2002). *Being a Citizen Online: New Opportunities and Dead Ends*. The Harvard Journal of Press/Politics. Vol.7, 3. 55-75.p.

²¹⁰ Anonīma intervija B. 24.04.2013.[Ekspertu intervijas].

vēlēšanās un galvenos iemeslus, kādēļ daļa vēlētāju nepiedalās vēlēšanās.²¹¹ Iegūtie secinājumi sniedz priekšstatu par noteicošajiem apsvērumiem, kas ir ietekmējuši vēlētāju izvēli balsot vai nebalsot un sniedz ieguldījumu problēmas analizē, domājot par interneta vēlēšanu ieviešanu. Tie ļauj spriest par šādas sistēmas atbilstību identificētās problēmas risināšanā un virsmērķu sasniegšanā, kas būtu līdzdalības celšana.

Kopumā darba autore secināja, ka Latvijas sabiedrības ieinteresētība politiskajos procesos nav visai liela. TNS veiktā aptauja liecina par to, ka politiskajos procesos ieinteresēti Latvijā ir tikai ap 36% Latvijas iedzīvotāju, vidēja interese ir aptuveni ceturtajai daļai jeb 26%, savukārt apmēram divas piektdaļas jeb 38% Latvijas iedzīvotāju nav ieinteresēti politikā un politiskajos procesos valstī. Jāatzīmē, ka 8% no šī rādītāja politiski politika un politiski jautājumi neinteresē nemaz.²¹² Līdzās tam jāakcentē vēl zemā apmierinātība ar demokrātijas režīma funkcionēšanu Latvijā, augstā neapmierinātība ar politiskajām partijām Latvijā un zemā uzticība valsts institūcijām, kā Saeima un Ministru kabinets. Kopumā Latvijas sabiedrība ir vīlusies valdošajos pārstāvjos un to realizētajā politikā, kā rezultāta tas veicina sabiedrības atsvešināšanos no valsts, kas būtiski ietekmē arī sabiedrības politiskās līdzdalības rādītājus un vēlētāju aktivitāti. Aģentūras „TNS Latvia” 2012.gada rudenī veiktā aptauja liecina, ka LR Saeimai uzticas tikai 14% iedzīvotāju, bet neuzticas 80%, savukārt LR Ministru kabinetam uzticas 18 % aptaujāto, bet neuzticas 75%. Tāpat zema uzticība ir arī politiskajām partijām Latvijā, kurām uzticas vien 10% iedzīvotāju un neuzticas 84%.²¹³

Līdzdalība vēlēšanās vairāk ir saistīta ar tādiem faktoriem, kā iedzīvotāju uzskatiem pret valsti, pret vēlēšanās, pret politisko izvēli, tāpat arī ar sociālekonomiskiem, gan politiskās kultūras skaidrojumiem. Tehnoloģiskie risinājumi un pieejamība ir svarīgs jautājums, taču tas nebūs noteicošais faktors.²¹⁴ Arī Arnis Cimdars atzīst, ka viņaprāt, vēlētāju aktivitāte nav atkarīga tik daudz no iespējas, kā no motivācijas piedalīties valsts pārvaldībā.²¹⁵ SKDS 2009.gadā veiktās iedzīvotāju aptaujas dati liecina, ka kopumā 80% iedzīvotāju uzskata, ka noteicošais faktors, „lai piedalītos vēlēšanās ir tas, vai ir tādi deputātu kandidāti, par ko cilvēks vēlas balsot” un krietni mazāk cilvēku uzskata, ka nosacījums, ka jābalso noteiktā vēlēšanu iecirknī atbilstoši dzīvesvietai, varētu būt noteicošais faktors, lai nepiedalītos.²¹⁶

²¹¹ Skrastiņa A. (2012). *Latvijas iedzīvotāju līdzdalība vēlēšanās*. [Referāts].

²¹² Latvijas iedzīvotāju interese par politiku un attieksme pret vēlēšanām "piecas minūtes" pirms 2. oktobrī gaidāmajām 10. Saeimas vēlēšanām. Dati: TNS Latvia. Izgūts no http://www.tns.lv/newsletters/2010/26/?category=tns26&id=social_velesanas (TNS mājas lapa; aplūkots 20.04.2012.) un Skrastiņa A. (2012). *Latvijas iedzīvotāju līdzdalība vēlēšanās*. [Referāts].

²¹³ Uzticēšanās valsts un sabiedriskajām institūcijām. TNS Latvia Mājas lapa. Izgūts no <http://www.tns.lv/?lang=lv&fullarticle=true&category=showuid&id=4065>

²¹⁴ Intervija ar Visvaldi Valtensbergu, Vidzemes Augstskolas docentu. 30.04.2013. [Ekspertu intervijas].

²¹⁵ Intervija ar Arni Cimdaru, Centrālās vēlēšanu komisijas priekšsēdētāju. 05.04.2013.[Ekspertu intervijas].

²¹⁶ Līdzdalību vēlēšanās ietekmējošie faktori. (2009). Latvijas iedzīvotāju aptauja, 2009.gad augusts. Rīga: SKDS. 11.-16.lpp. un Skrastiņa A. (2012). *Latvijas iedzīvotāju līdzdalība vēlēšanās*. [Referāts].

R.Dāla izvirzītie pamata iemesliem, kādēļ cilvēki visticamāk neiesaistīsies politikā ir sekojoši: cilvēki zemu vērtē ieguvumus, kas sagaidāmi no politiskās līdzdalības, cilvēku ticības trūkums, ka varētu būt kādas pārmaiņas, uzskats, ka dalībai nav nekādas jēgas, jo gala iznākumā tāpat nebūs iespēju būtiski ietekmēt rezultātu, kas atspoguļotos valsts politiskajā dzīvē vai arī, ka gala iznākums būs viņiem pietiekami apmierinošs arī bez iesaistīšanās, tāpat cilvēku uzskats, ka viņu zināšanas nav pietiekamas, lai efektīvi darbotos, kā arī šķēršļu esamība un jo vairāk būs šo šķēršļu, jo mazāka būs cilvēku vēlēšanās līdzdalībai.²¹⁷ Un analizējot Latvijas iedzīvotāju aptauju datus, tad biežāk minētie iemesli ir līdzīgi šiem iezīmētajiem.

Pēc Latvijas iedzīvotāju aptauju datiem, kā trīs visbiežāk minētie iemesli, kādēļ daļā balsstiesīgo Latvijas iedzīvotāji nav piedalījušies vēlēšanās ir sekojoši - viņi neredz tam jēgu, tāpat viņi atzīst, ka nav zinājuši, par ko balsot vai nav bijis, par ko balsot, kā arī nav bijis ticības un neuzticas nekam. Saeimas vēlēšanās 2006.gada 9.Saeimas vēlēšanās kā galvenie iemesli tika izšķirti sekojoši: lielākā daļa cilvēku netic un neuzticas nevienam (šādu atbildi snieguši 41%), savukārt 18% aptaujāto uzskatīja, ka nekas nebūs labāk. ²¹⁸ 2010.gada 10.Saeimas vēlēšanās visbiežākā atbilde bija, ka nezināja par ko balsot vai arī nebija par ko balsot (19,5%), kā arī 17,7% atzina, ka neredzēja jēgu. ²¹⁹ 2011.gada Saeimas vēlēšanās visbiežākā atbilde bija, ka neredzēja jēgu dalībai vēlēšanās (23,3%), bet otra biežākā atbilde, ka nezināja, par ko balsot vai nebija, par ko balsot (10,8%)²²⁰ Arī 2009.gada pašvaldību vēlēšanās divas biežāk minētās atbildes ir jau iepriekš minētās – nav ticības neuzticas nekam (18,5%) un neredz jēgu (11,7%), nezināja vai nebija par ko balsot (9,9%). Tomēr papildus tam 2009.gada vēlēšanās starp pirmajām trim visbiežāk sniegtajām atbildēm parādās arī tāds iemesls, kā – vēlētais nebija dzīvesvietā (10,3%).²²¹ Krietni reti parādās iemesls, ka vēlētais nepiedalījās, jo nevarēja aizbraukt līdz iecirknim (2%- 2010.gadā un 2,3%-2011.gadā) vai arī vēlēšanu iecirknis atradās tālu (0,6%-2010.gadā un 2,1%-2011.gadā),²²² līdz ar to šie apsvērumi bijuši maznozīmīgi.

Tomēr jāatzīst, ka arvien nozīmīgāks iemesls, kādēļ cilvēki nepiedalās vēlēšanās, ir kļūst atrašanās ārpus Latvijas. Kaut arī tas nav noteicošais faktors, tomēr līdz pat desmitajai daļai tas ir nozīmīgs, ko vajadzētu ņemt vērā. 2010.gadā starp iemesliem, kādēļ vēlētajī

²¹⁷ Dahl R.A. (1991). *Moderns Political Analysis*. New Jersey: Prentice Hall.98.-102.p. un Skrastiņa A. (2012). *Latvijas iedzīvotāju līdzdalība vēlēšanās*. [Referāts].

²¹⁸ Vēlētāju attieksmju pētījums. (2006). Latvijas iedzīvotāju aptauja. 2006.gada jūlijs. Rīga: SKDS. 11.-16.lpp. un Skrastiņa A. (2012). *Latvijas iedzīvotāju līdzdalība vēlēšanās*. [Referāts].

²¹⁹ Vēlētāju attieksmju pētījums 2010. Latvijas iedzīvotāju aptauja. 2010.gada oktobris. Rīga: SKDS. 9.lpp. un Skrastiņa A. (2012). *Latvijas iedzīvotāju līdzdalība vēlēšanās* [Referāts].

²²⁰ Vēlētāju attieksmju pētījums 2011. Latvijas iedzīvotāju aptauja. 2011.gada oktobris. Rīga: SKDS. 11.lpp. un Skrastiņa A. (2012). *Latvijas iedzīvotāju līdzdalība vēlēšanās*. [Referāts].

²²¹ Līdzdalību vēlēšanās ietekmējošie faktori. (2009). Latvijas iedzīvotāju aptauja, 2009.gad augusts. Rīga: SKDS.11.-12.lpp. un Skrastiņa A. (2012). *Latvijas iedzīvotāju līdzdalība vēlēšanās*. [Referāts].

²²² Vēlētāju attieksmju pētījums 2011. Latvijas iedzīvotāju aptauja. 2011.gada oktobris. Rīga: SKDS, 2011. pp.11. un Skrastiņa A. (2012). *Latvijas iedzīvotāju līdzdalība vēlēšanās* [Referāts].

nepiedalījās vēlēšanās, indivīda atrašanās ārzemēs ierindojas tikai ka septītais izplatītākais iemesls, šī faktora nozīmību atzina vien 6% respondentu, turpretī 2011.gadā jau aptuveni desmitā daļa (9%) respondentu atzīst, ka nepiedalījās vēlēšanās, jo atradās ārpus Latvijas, tādējādi, tas bijis ceturtais izplatītākais iemesls, kādēļ cilvēki nav piedalījušies vēlēšanās.²²³ Arī 2009.gada pašvaldību vēlēšanās šis iemesls tiek minēts salīdzinoši bieži, sasniedzot 9% no respondentiem.²²⁴ Attiecībā uz iemesliem kā aizņemtība, darbs, brīvā laika augstā novērtēšana šis nav noteicošais iemesls, tomēr pēdējās vēlēšanās aizņemtība un darbs ticis minēts kā salīdzinoši biežāks iemesls. Piemēram, 2009.gada pašvaldību vēlēšanās aizņemtība, nepieciešamība strādāt vēlēšanu laikā bijuši daudz maznozīmīgāki apsvērumi un tikai 3,9% respondentu atzīst, ka nepiedalījās vēlēšanās, jo nebija laika, bet 3%, jo bija aizņemti un strādāja.²²⁵ Arī 10. un 11.Saeimas vēlēšanās laika neesamība kā iemesls ir bijis visai maznozīmīgs, to atzīst tikai 3% respondentu 2010.gadā un 4,1% -2011.gadā. Taču 10. un 11.Saeimas vēlēšanās atbilde, ka vēlētajš bijis aizņemts vai strādāja, minēts salīdzinoši daudz biežāk. 2010.gadā šādu atbildi min 10,1%, savukārt 2011.gadā 7,9%.²²⁶

Ja mēs pieņemam, ka interneta vēlēšanu ieviešanas virsmērķis ir vēlētāju aktivitātes paaugstināšana, tad var ņemt Igauniju par piemēru, lai vilku analogijas ar to, kā tas varētu izskatīties Latvijā un vai interneta balsojums ir pareizais rīks, lai paaugstinātu vēlētāju līdzdalību vēlēšanās. Analizējot statistiskos datus par Igaunijas pieredzi, tie parāda, ka i-balsojuma ieviešana vēlēšanās statistiski nozīmīgu pieaugumu nedod. Tie ir bijuši 3 % salīdzinot 2009.gada un 2011.gada vēlēšanas, savukārt salīdzinot abas pēdējās Parlamenta vēlēšanas, tad pieaugums bijis par 1,6 %.²²⁷ Vēlēšanu aktivitāte netiek būtiski paaugstināta, kā arī internetu kā iespēju balsot lielākoties izvēlētas tie cilvēki, kuri būtu balsojuši iecirknī jebkura gadījumā. Tomēr tā kā balsošana internetā ir vēlētajam iespējami ērtāks process, nav nepieciešamības doties uz kādu iecirkni, tad daļa no vēlētajiem izvēlas šo ērtāko veidu, balsot no mājām caur internetu.

Vēlēšanu reformas biedrības pārstāvis: „Taču kopējo vēlētāju aktivitāti i-vēlēšanu ieviešana Igaunijā nav ietekmējusi un tā ir saglabājusies līdzīga kāda tā ir Latvijā. Tādējādi var secināt, ka i-vēlēšanās piedalās tie paši vēlētaji, kas tradicionālajās vēlēšanās tikai izvēloties sev ērtāku balsošanas veidu.”²²⁸

²²³ Vēlētāju attieksmju pētījums 2011. Latvijas iedzīvotāju aptauja. 2011.gada oktobris. Rīga: SKDS. 11.lpp.un Skrastiņa A. (2012). *Latvijas iedzīvotāju līdzdalība vēlēšanās*. [Referāts].

²²⁴ Līdzdalību vēlēšanās ietekmējošie faktori. Latvijas iedzīvotāju aptauja, 2009.gad augusts. Rīga: SKDS, 2009. pp.11.-12.

²²⁵ Līdzdalību vēlēšanās ietekmējošie faktori. (2009). Latvijas iedzīvotāju aptauja, 2009.gad augusts. Rīga: SKDS. 11.-16.lpp.un Skrastiņa A. (2012). *Latvijas iedzīvotāju līdzdalība vēlēšanās*. [Referāts].

²²⁶ Vēlētāju attieksmju pētījums 2011. Latvijas iedzīvotāju aptauja. 2011.gada oktobris. Rīga: SKDS.11.-12.lpp. un Skrastiņa A. (2012). *Latvijas iedzīvotāju līdzdalība vēlēšanās*. [Referāts].

²²⁷ Statistics about Internet Voting in Estonia: Table 1.General Statistics. Retrieved from <http://www.vvk.ee/voting-methods-in-estonia/engindex/statistics/>

²²⁸ Intervija ar Vēlēšanu reformas biedrības pārstāvi. 24.04.2013. [Ekspertu intervijas].

Interneta vēlēšanas ir labs veids, kā padarīt ērtāku balsošanas procesu vēlētājiem, jo balsošanas ērtums noteikti var tikt atzīts kā priekšrocība. Bet attiecībā uz cilvēkiem, kas nav politiski aktīvi, kas nevēlas piedalīties vēlēšanu procesā, uz viņiem balsojums internetā neatstās būtisku ietekmi, jo interneta balsojums neveicina motivāciju piedalīties vēlēšanās. Arī Latvijas Valsts radio un televīzijas centra pārstāvji starpinstitūciju sanāksmē, kas notika 2013.gada sākumā, atzinuši, ka piekrīt tam, ka Igaunijas dati parāda to, ka vēlētāju aktivitāte būtiski netiek uzlabota, ieviešot interneta vēlēšanas un ka nevar tikt vilktas cēloņsakarības starp i-balsojuma ieviešanu un nelielu aktivitātes pieaugumu.²²⁹ Tādēļ jo īpaši rodas jautājumi par atbilstošu instrumentu izvēli, lai celtu līdzdalību.

Tomēr situācija, kad arvien vairāk cilvēku vēlēšanu dienā atrodas ārvalstīs kā rezultātā nevar nobalsot arvien pieaug, kaut arī tas nav noteicošais faktors, tomēr ilgtermiņā būtu nepieciešams domāt par šī jautājuma risināšanu. Papildus tam jāņem vērā, ka ārvalstīs dzīvojošo Latvijas tautiešu īpatsvars ir salīdzinoši liels un būtu svarīgi veikt arī iedzīvotāju aptauju ārvalstīs pastāvīgi dzīvojošo vēlētāju vidū. Ārvalstīs pieejamība iecirkņiem tiek identificēta kā viena no problēmām, jo tur patiešām pastāv šie fiziskie šķēršļi dalībai vēlēšanās. Cilvēkiem būtu jābūt iespējām atbilstoši to dzīvesvietai brīvi nobalsot, taču ārvalstīs izvietoto iecirkņu nav pietiekami daudz, tie ir tikai daži, tāpat tie izvietoti atsevišķās pilsētās, kā rezultātā lielai daļai vēlētāju nav ērta piekļuve. Balsošanai pa pastu arī ir nepieciešamība ierasties Latvijas vēstniecībā, kas apgrūtina šo procesu. Interneta vēlēšanas tiek redzēts, kā veids līdzdalības veicināšanai.

V.Valtenbergs: „Es domāju, ka fiziski rādītāji tiešām dēļ fiziskās pieejamības pieaugtu iedzīvotājiem, kuri dzīvo ārzemēs attālināti no vēlēšanu iecirkņiem. Taču kopumā līdzdalības rādītāji, domājams, ka strauji nepieaug.”²³⁰

V.Buša: „Ja runā par tautiešiem Īrijā, tad viņiem vēlēšanu aktivitātes uzlabošanai viens no būtiskiem faktoriem būs tas, ka nebūs personīgi jāierodas. Mūsu novērojumi un pēc sarunām ar biedrībām, es domāju, ka viennozīmīgi interneta vēlēšanas varētu būt veids kā paaugstināt līdzdalības rādītājus Īrijā.”²³¹

Augstāk apskatītie apsvērumi ļauj vērtēt to, cik piemērots vai nepiemērots būtu i-balsošanas instruments, lai paaugstinātu vēlētāju aktivitāti. Vēlētāja piesaiste konkrētam iecirknim atbilstoši tā dzīvesvietai tomēr var apgrūtināt vēlētāja līdzdalību, ja vēlēšanu dienā tas neatrodas savā dzīvesvietā, tomēr Saeimas vēlēšanās, kad vēlētājs var balsot jebkurā iecirknī, problēmas ar pieejamību iecirknim nav aktuāls jautājums. Pastāv šaubas, vai interneta vēlēšanu sistēma varētu efektīvi veicināt vēlētāju līdzdalību, jo tomēr galvenokārt iemesli, kādēļ cilvēki nepiedalās vēlēšanās, saistāmi ar iedzīvotāju vilšanos politikā, nevis saistībā ar

²²⁹ Intervija ar Aigaru Jaundālderu, Latvijas atvērto tehnoloģiju asociācijas (LATA) valdes locekli, DPA biznesa attīstības vadītāju. 26.04.2013.[Ekspertu intervijas].

²³⁰ Intervija ar Visvaldi Valtenbergu, Vidzemes Augstskolas docentu. 30.04.2013. [Ekspertu intervijas].

²³¹ Intervija ar Viju Bušu, Latvijas vēstniecības Īrijā padomnieci. 17.05.2013. [Ekspertu intervijas].

tehniskiem jautājumiem vēlēšanu organizēšanā. Šie trīs dominējošie iemesli, kādēļ cilvēki nav piedalījušies ir tas, ka viņi nav redzējuši tam jēgu, ka nav zinājuši, par ko balsot vai neesot bijis, par ko balsot, kā arī nav bijis ticības un neuzticējušies nekam. Arī Igaunijas statistika būtisku pieaugumu vēlētāju līdzdalībai neapstiprina līdz ar interneta balsošanas pieaugumu. Tomēr apsvērums, kad cilvēki arvien vairāk atrodas ārzemēs, kas kļūst arī par arvien biežāk minētu iemeslu, kādēļ nav piedalījušies vēlēšanās, kļūst arvien aktuālāks, kā rezultātā ilgtermiņā būtu jādomā par papildus balsošanas iespējām arī šai vēlētāju daļai. Kā arī ļoti būtiski ir domāt par tiem vēlētajiem, kas pastāvīgi uzturas ārzemēs, kā atvieglot balsošanas iespējas viņiem.

6.5. Atbilstība nacionāla līmeņa dokumentiem un alternatīvi risinājumi

Koncepcija „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi” tikusi sagatavota, balstoties uz Valdības rīcības plāna Deklarācijas par Valda Dombrovskā vadītā Ministru kabineta iecerēto darbību īstenošanai, kur 76.6. punktā definēts rīcības plāna pasākums- „sadarbībā ar TM, IeM un VARAM izstrādāt elektronisko vēlēšanu koncepciju, balstoties uz uzticama sertifikācijas pakalpojumu sniedzēja (USPS) iestrādnēm un pieredzi.”²³² Šis uzdevums ticis saskaņots arī ar Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģijā līdz 2030.gadam iezīmētajiem mērķiem. Stratēģijā paredz, ka politikas veidošanā maksimāli ir jāiesaista sabiedrība, lai pieņemtu kvalitatīvākus lēmumus un atvieglotu to ieviešanu. Stratēģijā tiek atzīmēts, ka „E-pārvaldības ieviešana būtu jāizmanto, lai strukturāli reformētu līdzšinējo valsts pārvaldi, veidojot to efektīvāku. Lai atvieglotu pilsoņu iespēju piedalīties referendumos un parakstu vākšanā gan vietējā, gan nacionālā līmenī, būtu jānodrošina iespēja piedalīties referendumā un iesniegt peticijas, izmantojot e-tehnoloģijas.”²³³ Papildus tiek atzīmēts, ka iespēja balsot internetā līdz šim jau veiksmīgi īstenota vairākās Eiropas valstīs.

Latvijas informācijas un komunikācijas tehnoloģiju asociācijas viedoklī (LIKTA) paustajā viedoklī LR Satiksmes ministrijai uzsver, ka Valdības rīcības plāna Deklarācijas par Valda Dombrovskā vadītā Ministru kabineta iecerēto darbību īstenošanai 76.6.punktā definētais uzdevums „neparedz tieši balsošanas internetā ieviešanu, bet gan palšu e-tehnoloģiju pielietošanu un e-tehnoloģijas nav saprotamas šauri, ka tikai globālā tīmekļa izmantošana”.²³⁴ Tāpat arī Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģijā līdz 2030.gadam galvenais uzsvars ir likts uz e-tehnoloģiju izmantošanu, kas paredz dažādus tehniskus risinājumus.

²³² Valdības rīcības plāns Deklarācijas par Valda Dombrovskā vadītā Ministru kabineta iecerēto darbību īstenošanai.

Apstiprināts ar MK 2012.gada 16.februāra rīkojumu Nr.84. Izgūts no <http://www.likumi.lv/doc.php?id=244182>

²³³ Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija līdz 2030.gadam. Apstiprināta LR Saeimā 10.06.2010. Izgūts no http://www.latvija2030.lv/upload/latvija2030_lv.pdf 87.lpp.

²³⁴ Par elektronisko vēlēšanu virzību. (22.01.2013.). Biedrības „Latvijas informācijas un komunikācijas tehnoloģiju asociācija” viedoklis.

Nemot vērā to, ka valdības uzdevums bija elektronisko vēlēšanu sistēmas izveidošana, tad rodas jautājumi, kādēļ tālākos dokumentos šis koncepts tiek sašaurināts uz tikai vienu no elektronisko vēlēšanu tehniskajiem risinājumiem- interneta vēlēšanām. Elektroniskās vēlēšanas ir šis plašākais iezīmētais konteksts, zem kura iespējams rast vairākus tehniskus risinājumus, kam ir gan atšķirīgi mērķi, gan izmaksas, gan arī atšķirīgu tehnoloģisku risinājumu izvēles gadījumā riski ir būtiski atšķirīgi, tāpat arī iespējas atrisināt jautājumus par drošības riskiem.

Vēlēšanu procesa ietvaros ir svarīgi apzināties, ka interneta balsojums ir tikai viens no tehnoloģiju risinājumiem, kā risināt iespējamās problēmas. Esošajā koncepcijas projektā „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi” nav tikušas apskatītas iespējamās alternatīvas konkrētu problēmu risināšanai vēlēšanu procesā un mērķu sasniegšanai. Koncepcijas projektā tiek runāts tikai par vienu tehnoloģisko risinājumu- attālināto balsojumu jeb interneta vēlēšanām.

Anonīma intervija B: Alternatīvas nav tikušas apspriestas, ir tikai viens risinājums. Ministru kabinets lems par to, vai tas tiks tālāk virzīts vai arī netiks ieviests”.²³⁵

Uz to norādījušas arī nozaru asociācijas- gan LIKTA, gan LATA. Un koncepcijā nav iespējams saskatīt cēloņsakarības starp konkrētiem mērķiem un tiem piemērotiem iespējamiem alternatīviem risinājumiem.²³⁶ Attiecībā uz ieteicamajām alternatīvām nozares ekspertu viedoklis ir nepieciešamība nevis koncentrēties tikai uz vienu elektronisko vēlēšanu tehnisko risinājumu- attālināto balsojumu internetā, bet apskatīties arī citus elektronisko vēlēšanu tehniskos risinājumus.

Kā tiek minēts Latvijas informācijas un komunikācijas tehnoloģiju asociācijas viedoklī (LIKTA) par elektronisko vēlēšanu virzību un par koncepcijas projektu „Par internetu vēlēšanu sistēmas izveidi”, kas 2013.gada 22.janvārī ticis nosūtīts LR Satiksmes ministrijai, LIKTA konceptuāli atbalsta virzību uz elektronisko vēlēšanu ieviešanu Latvijā, taču uzsver, ka pirms kāda konkrēta risinājuma izvēles ir nepieciešamas izvērtēt visus iespējamus risinājumus un katra šī risinājuma iespējamus riskus, šī procesa realizēšanā iesaistot kā nozares speciālistus, tā arī akadēmisko vidi. Attiecībā uz Koncepcijas projektu „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi”, LIKTA uzsver, ka „nav atbalstāma tikai viena no scenārijiem- interneta vēlēšanu jeb attālināta balsojuma- izskatīšana Koncepcijā”.²³⁷

LIKTA pauž viedokli, ka Koncepcijas projektā būtu

„jāapskata vismaz četri balsošanas procesa elektronizācijas scenāriji: (a) Elektronizēta reģistrācija klātienē, (b) Elektronizēta vēlēšanu aizpildīto papīra vēlēšanu zīmju apstrāde (Latvijā jau tiek izmantots), (c) Elektronizēta balsošana klātienē, (d) Attālinātais balsojums. Pirms turpmākas kāda (viena vai vairāku) scenārija virzīšanas katram no tiem ir nepieciešams identificēt mērķauditoriju, veikt SVID analīzi (ietverot tiesiskos un tehnoloģiskos riskus un nepieciešamās investīcijas) un

²³⁵ Anonīma intervija B. 24.04.2013.[Ekspertu intervijas].

²³⁶ Intervija ar Aigaru Jaundālderu, Latvijas atvērto tehnoloģiju asociācijas (LATA) valdes locekli, DPA biznesa attīstības vadītāju. 26.04.2013. [Ekspertu intervijas].

²³⁷ Par elektronisko vēlēšanu virzību. (22.01.2013.). Biedrības „Latvijas informācijas un komunikācijas tehnoloģiju asociācija” viedoklis.

pamatot viedokli par katra scenārija turpmākās realizācijas lietderību. Vienīgi pēc šādas analīzes veikšanas un atbilstoša lēmuma pieņemšanas būtu lietderīgi veikt detalizētu, ar programmatūras izstrādi saistītu dokumentu – programmatūras prasību specifikācijas un programmatūras projektējuma apraksta – izstrādi.”²³⁸

Lai arī LIKTA viedoklī kā viens no tehniskajiem elektronisko vēlēšanu risinājumiem tiek minētas elektroniskās balsošanas mašīnas iecirkņos, tomēr uzreiz jāatzīmē, ka gan ASV, gan citas valstis šobrīd dažādu iemeslu dēļ atsakās no šīs sistēmas un pāriet uz papīra biļetenu elektronisku skaitīšanu.²³⁹ Līdz ar to rodas šaubas par šāda scenārija īstenošanas nepieciešamību arī Latvijā.

Viens no scenārijiem attiecībā uz iespējām balsot elektroniski būtu - dalītā balsošana, kas paredz to, ka vēlēšanās vēlētajš var reģistrēties internetā, kur iespējams noteikt savu piederību konkrētam vēlēšanu apgabalam, saņemt sev atbilstošās balsošanas zīmes, tās aizpildīt, izdrukāt, bet pēc tam nosūtīt pa pastu.²⁴⁰ Šis risinājums var tikt uzskatīts, kā viens no variantiem, lai atvieglotu balsošanas procedūru tiem vēlētajiem, kas nevar ierasties vēlēšanu dienā iecirknī. Šis būtu viens no risinājumiem arī ārvalstīs dzīvojošajiem vēlētajiem. Vēlētajam tiek atvieglots reģistrēšanās process, viņam nav jābrauc uz konkrētu iecirkni, jo biļetenu var izdrukāt arī mājās, bet pēc tam to nosūtīt pa pastu. Un šī risinājuma īstenošanā samazinās daudz drošības risku, kas pastāv gadījumā, ja vēlētajš savu balsi sūta caur internetu. Tas katrā ziņā būtu viens no alternatīviem risinājumiem, kas piedāvā iespējas cilvēkiem nobalsot ārpus iecirkņa un tas ir risinājums, ko izvērtēt, domājot par vēlēšanu pieejamības nodrošināšanu.

Šobrīd Latvijā, kā tika apskatīts jau iepriekš, kā vienu no problēmām vēlēšanu procesā A.Cimdars akcentē ilgo laiku, kas nepieciešams, lai konstatētu vēlēšanu gala rezultātus. Viens no scenārijiem, kā to risināt ir elektronizēta vēlētāja aizpildīto papīra vēlēšanu zīmju apstrāde, tātad to iespējams risināt, ieviešot elektronisku papīra biļetenu skaitīšanu.

Šis tehnoloģiskais risinājums palīdz ļoti ātri noteikti vēlēšanu rezultātus. Ja visi vēlēšanu iecirkņi izmanto šo sistēmu, tad tas ļauj vēlēšanu amatpersonām oficiālos rezultātus iegūt jau nākamajā dienā pēc vēlēšanām, savukārt tos formāli paziņot pēc trīs dienām. Tāpat elektronizēta vēlētāja aizpildīto papīra vēlēšanu zīmju apstrāde palīdz risināt ne tikai ātrāku oficiālo vēlēšanu rezultātu iegūšanu, bet atrisināt arī citas problēmas, kas saistītas ar cilvēka pieļautajām kļūdām un vēlētāja veikto atzīmju interpretāciju. Būtiski ir tas, ka šādā sistēmā balsu pārskaitīšana notiek ne tikai likuma noteiktajā kārtībā, kas ir divas reizes, bet attiecīgi tik

²³⁸ Par elektronisko vēlēšanu virzību. (22.01.2013.). Biedrības „Latvijas informācijas un komunikācijas tehnoloģiju asociācija” viedoklis.

²³⁹ Intervija ar Aigaru Jaundālderu, Latvijas atvērto tehnoloģiju asociācijas (LATA) valdes locekli, DPA biznesa attīstības vadītāju. 26.04.2013. [Ekspertu intervijas].

²⁴⁰ Intervija ar Arni Cimdaru, Centrālās vēlēšanu komisijas priekšsēdētāju. 05.04.2013. [Ekspertu intervijas]. un *Cimdars: aktivitāte pašvaldību vēlēšanās būs iepriekšējā līmenī - ārzemēs balsot nedrīkstēs* (26.02.2013.). Izgūts no <http://www.delfi.lv/news/national/politics/cimdars-aktivitate-pasvaldibu-velesanas-bus-iepriekseja-limeni-arzemes-balsot-nedrikstes.d?id=43095194>

reižu, cik balsu skaitīšanas telpā ir klāt cilvēku- gan vēlēšanas komisijas locekļu, gan novērotāju, jo visi var sekot līdzi skenera darbībai uz ekrāna, vai tiek pareizi interpretētas vēlēšanu atzīmes. Tāpat arī strīdus gadījumus kļūst krietni vienkāršāk izšķirt. Tātad šī sistēma palīdz izvairīties no cilvēka pieļautām kļūdām, skaitot balsis, kā arī sniegt pilnīgu pārlicību, ka visi plusi un svītrojumi ir tikuši pareizi interpretēti un saskaitīti. Šis projekts tika ieviesta jau uz 11.Saeimas vēlēšanām, kur piedalījās 314 vēlēšanu iecirkņu, bet 2013.gada pašvaldību vēlēšanās šis projekts tiks turpināts, elektronisku vēlēšanu aizpildīto biļetenu apstrādāšanu nodrošinot jau krietni vairāk iecirkņos. Ar laiku tiek plānots šo sistēmu ieviest visos vēlēšanu iecirkņos Latvijā.²⁴¹

Tātad papīra biļetenu elektroniska skaitīšana ir viens no tehnoloģiskajiem risinājumiem elektronisko vēlēšanu ieviešanā. Tas ir arī viens no tehnoloģiskajiem risinājumiem, kas ASV ir viens no atzītākajiem risinājumiem tehnoloģiju izmantošanā vēlēšanu procesā.²⁴² Arī Latvijā šo tehnoloģisko risinājumu pamazām ievieš. Balsošanas process notiek uz papīra biļeteniem, taču tehnoloģijas tiek izmantotas, lai nodotās balsis saskaitītu un noteikti vēlēšanu rezultātus. Pēc Arņa Cimbara teiktā, šāds variants, kad IT risinājumi tiek izmantoti, lai noteikti rezultātus balsošanai, kas notikusi ar papīra biļeteniem, tiek uzskatīts par pietiekami drošu.²⁴³ Papīra biļetenu apstrāde ar tehnoloģiju palīdzību ir pārbaudāma, jo vienmēr to iespējams fiziski pārskaitīt. Šajā procesā ir paredzēta atgriezeniskā saite un kontrole, jo vēlēšanu iecirkņu komisijas locekļi un klātesošie novērotāji saskaitītos rezultātus var vienmēr salīdzināt ar nosūtīto rezultātu un vēlāk arī ar publicēto rezultātu.²⁴⁴

Centrālā vēlēšanu komisija jau iepriekšējās Saeimas vēlēšanās 2011.gadā pārbaudīja šo tehnisko risinājumu pilotprojekta veidā, kā arī šogad 2013.gada pašvaldību vēlēšanās to turpinās darīt.²⁴⁵ Balstoties uz valdības rīcības plānā definēto uzdevumu „izstrādāt elektronisko vēlēšanu koncepciju”, var secināt, ka pēc būtības šis uzdevums jau tiek izpildīts līdz ar to mirkli, kad vēlēšanu procesā tiek ieviesta papīra biļetenu elektroniska skaitīšana. Valdības dokumentos nav ticis atrunāts, ka uzdevums būtu ieviest interneta vēlēšanas.

6.6. Pakāpeniska i-balsošanas ieviešana

Interneta vēlēšanu jautājums ir ļoti nozīmīgs un pretrunīgs, tas ietver gan zināmus ieguvumus, gan raisa bažas arī par zināmiem drošības riskiem, tādēļ šādas rīcībpolitikas

²⁴¹ Intervija ar Arni Cimbaru, Centrālās vēlēšanu komisijas priekšsēdētāju. 05.04.2013. [Ekspertu intervijas]. un *Cimdars: Balsošana internetā būs veiksmīga tikai tad, ja to atbalstīs vēletāji*. (24.04.2013.). Diena.lv. Izgūts no <http://www.diena.lv/latvija/viedokli/cimdars-balsosana-interneta-bus-veiksmiga-tikai-tad-ja-to-atbalstis-veletaji-14004940>

²⁴² Intervija ar Aigaru Jaundālderu, Latvijas atvērto tehnoloģiju asociācijas (LATA) valdes locekli, DPA biznesa attīstības vadītāju. 26.04.2013.[Ekspertu intervijas].

²⁴³ *Cimdars: aktivitāte pašvaldību vēlēšanās būs iepriekšējā līmenī - ārzemēs balsot nedrīkstēs* (26.02.2013.). Izgūts no <http://www.delfi.lv/news/national/politics/cimdars-aktivitate-pasvaldibu-velesanas-bus-iepriekseja-limeni-arzemes-balsot-nedrikstes.d?id=43095194>

²⁴⁴ Intervija ar Jāni Bičevski, Latvijas Universitātes profesoru. 25.04.2013. [Ekspertu intervijas].

²⁴⁵ Intervija ar Arni Cimbaru, Centrālās vēlēšanu komisijas priekšsēdētāju. 05.04.2013. [Ekspertu intervijas].

virzīšanai jo īpaši svarīgi ir pieņemt pārdomātus lēmumus un izvirzīt arī saprātīgus mērķus. Katrā ziņā šādas sistēmas ieviešana nacionāla līmeņa vēlēšanās, kur iespēja balsot internetā tiktu dota visiem vēlētājiem, var tikt uzskatīts par pārāk ambiciozu mērķi. Kaut arī ilgtermiņā būtu nepieciešams virzīties uz jaunu tehnoloģiju izmantošu vēlēšanu procesa nodrošināšanu, kas dotu iespēju sniegt pēc iespējas efektīvā veidā sniegt ērtu pakalpojuma nodrošinājumu, tomēr virzībai vajadzētu būt pakāpeniskai. Attālinātais balsojums internetā kā risinājums elektronisko vēlēšanu īstenošanā ir viens no vispretrunīgākajiem jautājumiem, kam nepieciešama jo īpaši rūpīga analīze, drošības risku apzināšanās un ieviešanas iespējamības izvērtējums.

Arī LIKTA pastāv uz to, ka ir nepieciešama pakāpeniska elektronisko tehnoloģiju ieviešana vēlēšanu procesā, raugoties no šī brīža sabiedrības un varas attiecībām, kā arī sabiedrības neuzticēšanos tās pārstāvjiem parlamentā vai valdībā. LIKTA akcentē nepieciešamību ņemt vērā ne tikai tehniskos ar informācijas un komunikācijas tehnoloģiju resursiem realizējamiem balsošanas aspektiem, bet lielāku nozīmi piešķirt „sabiedrības uzskatu, vēlēšanu tiesiskuma un vēlēšanu pamatprincipu ievērošanas jautājumiem”, veicot vēlēšanu procesa elektronizāciju.²⁴⁶

Ja Latvijā tiek lemts par to, ka nākotnē ir nepieciešama virzība uz interneta balsojuma ieviešanu, tad kā mērķis – ieviest šādu risinājumu arī nacionāla līmeņa vēlēšanās, kad tiktu dota iespēja visiem vēlētājiem balsot caur internetu, nevar tikt uzskatīts par pārdomātu lēmumu un labas pārvaldības principu īstenošanu. Interneta vēlēšanu sistēma paredz ļoti daudz dažādu risku, kas lielākoties tiek saistīti ar drošības riskiem. Un katrā ziņā ceļš uz šādas sistēmas ieviešanu būtu veicams ļoti lēnām un pamazām, to sākotnēji izmantojot ierobežotas lietojamības apstākļos. Šāda ir arī pasaules valstu prakse, kas i-balsošanu izmēģina lēnām un pakāpeniski, piemēram, sniedzot iespēju balsot internetā tikai noteiktos vēlēšanu apgabalos vai noteiktam vēlētāju grupām, piemēram, ārvalstīs dzīvojošajiem, militārajām personām vai kādām citām. Tas ir veids, kā mazināt tos riskus, kas var rasties gadījumos, ja i-balsošanā tiek identificētas kādas kļūdas, problēmas, rezultātu manipulācijas iespējas, sniedz iespēju iegūt vēlētāju vērtējumu, pārbaudīt sistēmas stabilitāti, uzticamību, kā arī veikt nepieciešamos uzlabojumus atkārtota izmēģinājuma īstenošanai. Ja šī grupa ir procentuāli neliela no kopējā vēlētāju skaita, kas būs balsojusi caur internetu, tad, piemēram, rezultātu anulēšanas gadījumā, tas neatstās tik būtisku ietekmi uz kopējiem vēlēšanu rezultātiem, kādas varētu būt sekas, ja visiem vēlētājiem tiek dotas iespējas balsot caur internetu. Šādā gadījumā var tikt apšaubīta pašu vēlēšanu leģitimitāte.

²⁴⁶ Par elektronisko vēlēšanu virzību. (22.01.2013.). Biedrības „Latvijas informācijas un komunikācijas tehnoloģiju asociācija” viedoklis.

Arī Norvēģija visu dara pamazām. Norvēģija 2011.gadā īstenoja i-balsošanas pilotprojektu, kurā piedalījās tikai desmit pašvaldības. Un pat pēc veiksmīgas pieredzes izmēģinot interneta balsošanu 2011.gadā, Norvēģijā netiek paredzēts uzreiz ieviest interneta balsošanu visiem tās balsstiesīgajiem pilsoņiem. Norvēģijas parlaments plāno turpināt izmēģinājumus, jo ir nepieciešams turpināt izpētīt šo balsošanas veidu pirms šāda nopietna lēmuma pieņemšanas. Pateicoties pozitīvajai pieredzei pēc 2011.gada izmēģinājuma, Norvēģijā ticis nolemts, ka arī 2013.gada parlamenta vēlēšanās tiks īstenots jauns interneta balsošanas pilotprojekts, kurā uzaicinātas piedalīties gan pašvaldības, kas jau piedalījās iepriekšējā reizē, gan divas jaunas pašvaldības,²⁴⁷ tādejādi paplašinot pilotprojekta dalībnieku loku.

Ja ir uzstādījums, ka i-balsošanu ir nepieciešams ieviest, lai modernizētu vēlēšanu procesu un nodrošinātu efektīvu un ērtu valsts pakalpojumu saņemšanu, tad vispirms varētu šādi risinājumi tikt izmantoti vietēja mēroga nobalsošanās, kur nobalsošanas rezultāti neatstāj ietekmi uz visu valsti kopumā un kur pastāv daudz vienkāršāki mehānismi, kā risināt iestājušās sekas noteiktu problēmu gadījumā. Katra ziņā kā pirmais ieviešanas mēģinājums pavisam noteikti nedrīkstētu būt parlamenta vēlēšanās. Iespējamais risinājums būtu šādu sistēmu izmēģināt pašvaldību vēlēšanās, taču vienlaikus nedodot iespēju visiem vēlētajiem balsot caur internetu, bet noteikti konkrētas grupas, piemēram, izvēlēties noteiktus apgabalus un dot iespēju balsot internetā tikai šī noteikta skaita vēlēšanu apgabala vēlētajiem. Kādu problēmu gadījumā tad sekas būtu krietni vieglāk labojamas, nekā sekas, kas iestātos, ja i-balsošanas tiktu izmantota parlamenta vēlēšanās. Piemēram, Igaunija vispirms izmēģināja i-balsošanu 2005.gada pašvaldību vēlēšanās un tikai pēc veiksmīgas prakses, lēma par i-balsošanas ieviešanu arī parlamenta vēlēšanās. Tāpat arī pilotprojekts ir ļoti nozīmīgs instruments, kā pārliecināties par šādas sistēmas drošību.

A.Cimdars: „Vēlēšanu jaunievedumu ugunskrītībām tieši pašvaldību vēlēšanas ir vispiemērotākās. Šajās vēlēšanās katrs no 119 pašvaldībām ir atsevišķs vēlēšanu apgabals, kas nozīmē, ka iespējamās tehniskās kļūdas radītu tikai lokālas un samērā viegli labojamas sekas, nevis valstiska mēroga galvassāpes.”²⁴⁸

Vēlēšanu reformas biedrības pārstāvis: „I-balsošanu būtu nepieciešams ieviest, to sākotnēji izmēģinot pašvaldību vēlēšanās atsevišķos novados, līdzīgi kā to darīja Igaunija. Ja i-vēlēšanu rezultāti tiktu atzīti par nederīgiem, atkārtotu vēlēšanu sarīkošana noteiktā pašvaldībā ir vienkāršāka un lētāka kā visā valstī.”²⁴⁹

V.Valtenbergs: „Interneta balsošana vispirms ir jāpalaiž pilotprojekta veidā, lai redzētu, cik šī sistēma ir uzņēmīga pret aizsardzību. Tādā veidā varam uzzināt, kas ir tie drošības caurumi un uzlabot sistēmas, lai oficiālās vēlēšanās ir ļoti mazas iespējas sistēmu uzlauzt.”²⁵⁰

²⁴⁷ *Internet voting pilots announced for 2013.* (17.12.2012.). [Press release]. Webpage of Ministry of Local Government and Regional Development. Retrieved from <http://www.regjeringen.no/en/dep/krd/press/press-releases/2012/nye-forsok-med-internetstemming-i-2013.htFml?id=710138>

²⁴⁸ Cimdars A. (23.03.2012). *Balsošana internetā- brīva, aizklāta un droša*. CVK mājas lapa. Izgūts no <http://web.cvk.lv/pub/public/30371.html>

²⁴⁹ Intervija ar Vēlēšanu reformas biedrības pārstāvi. 24.04.2013. [Ekspertu intervijas].

²⁵⁰ Intervija ar Visvaldi Valtenbergu, Vidzemes Augstskolas docentu. 30.04.2013. [Ekspertu intervijas].

Lielas bažas ir par sabiedrības uzticību interneta vēlēšanu rezultātiem. Viena no iespējām, kā pamazām virzīties uz i-vēlēšanu ieviešanu būtu pakāpeniska depozitāras balsošanas iespēju piedāvāšana vēlētājiem. Aizklāta balsošana iecirknī ir balsošana ar papīra biļetenu, kas notiek kontrolētā vidē- vēlēšanu iecirknī. Savukārt interneta balsošana ir elektronisks balsojums, kas notiek nekontrolētā vidē- privātā vidē. Informāciju un komunikācijas tehnoloģijas sniedz iespējas paātrināt noteiktus procesus, taču būtu nepieciešami šādu procesu sakārtošana arī fiziskajā vidē pirms to elektronizē. Lai būtu skaidrs, kā šāda sistēma strādātu, kāds būtu sabiedrības atbalsts, lai pamazām virzītos uz jaunievedumu ieviešanu vēlēšanu procesā, būtu nepieciešams iespēju balsot nekontrolētā vidē vispirms vēlētājiem piedāvāt arī papīra formātā kā depozīta balsošanu. Tas sniegtu iespēju tiem cilvēkiem piedalīties vēlēšanās, kas noteiktajās vēlēšanu dienās plāno izbraukt no valsts, piemēram, uz divām nedēļām. Un ar laiku varētu domāt šo depozitāro balsošanas veidu ieviest arī elektroniskā vidē:

S.Bāliņa: „IT elektronizē un padara ātrākus procesus. Vispirms procesiem ir jābūt sakārtotiem fiziskā vidē un tad varam to pārnest uz elektronisko vidi.”²⁵¹

Pēc labas pārvaldības principiem rīcībpolitikas izvirzītajiem mērķiem būtu jābūt saskanīgiem ar identificētajām problēmām, kā rezultātā definēto mērķu sasniegšana novestu pie problēmu risināšanas. Un paredz atbilstošu risinājumu izvēli identificēto procedūru risināšanā. Lai izvēlētos atbilstošāko risinājumu ir nepieciešams apskatīt iespējamās alternatīvos risinājumus, taču šobrīd Konceptijas ietvaros ir apskatīts tikai viens risinājums- interneta vēlēšanu ieviešana. Pēc autores domām, vispirms iesaistītajām pusēm būtu jāvienojas par prioritāri risināmajām problēmām vēlēšanu organizēšanā un oficiāli jānosprauž konkrēti mērķi, ko plānots sasniegt. Ja būtiska problēma ir balsošanas nepieejamība ārvalstīs dzīvojošajiem, tad var tikt meklēts konkrēts risinājums tieši šai problēmai. Kā arī tādu rīcībpolitikas dokumentu ietvaros kā Konceptija būtu jāapskata vairāki alternatīvi risinājumi un jāizvērtē katra varianta ieguvumi, šķēršļi, riski, rezultāti un mērķu sasniedzamība. Jebkurā gadījumā, ja tiek nolemts virzīt i-balsošanas ieviešanu, tad šim procesam ir jānotiek pakāpeniski un vispirms būtu nepieciešams īstenot pilotprojektu, kā arī ierobežot to, kuras vēlētāju grupas var nodot savu balsi internetā, piemēram, ārvalstīs dzīvojošie vai arī kāda konkrēta vēlēšanu apgabala robežās vai arī pirmie 10%, kas izvēlas šo balsošanas veidu.

²⁵¹ Bāliņa S. *Interneta vēlēšanas- izaicinājumi un riski*. Prezentācija diskusijā „Interneta vēlēšanas Latvijā: vai un kad?”. No Diskusija „Interneta vēlēšanas Latvijā: vai un kad?” (24.09.2012.). [Videofails]. Izgūts no <http://www.szf.lu.lv/lat/fakultate/aktualitates/interneta-velesanas-potenciala-veiksme-un-potencialie-riski/>

7. PRIEKŠNOSACĪJUMI UN ŠĶĒRŠĻI I-BALSOŠANAS IEVIEŠANĀ

Jebkuras rīcībpolitikas ieviešanā ir noteikti priekšnosacījumi, kas jāizpilda, lai sistēma varētu veiksmīgi funkcionēt. Jo svarīgi tas ir attiecībā uz vēlēšanu procesa organizēšanu, kas ir viens no demokrātijas stūrakmeņiem. Jaunu tehnoloģiju izmantošana vēlēšanu procesa organizācijā, paredz jaunus izaicinājumus, ar ko rīcībpolitikas īstenotājiem būtu jāērēķinās. Kā jau tika apskatīts iepriekš, tad interneta balsošana ir viens no elektronisko vēlēšanu tehniskajiem risinājumiem, tādēļ priekšnosacījumi, kas attiecas uz elektroniskajām vēlēšanām, vistiešākajā mērā attiecas uz interneta balsošanas ieviešanu.

Lai i-vēlēšanu sistēma varētu veiksmīgi strādāt, ir jāparedz noteiktu svarīgu nosacījumu izpilde. V.Valtenbergs 2012.gada septembrī diskusijā „Interneta vēlēšanas Latvijā: vai un kad?” izsvēra tādus nosacījumus kā labi funkcionējošs vienots vēlēšanu reģistrs ar plašām funkcionalitātes iespējām; visaptverošs tiesiskais ietvars; pareizi ieviesta vienotās stiprās autentifikācijas sistēma ar ID karti; spēcīga vēlēšanu administrēšanas kultūra, valdības un ekspertu atbalsts i-vēlēšanu ieviešanai; sabiedrības uzticība vēlēšanu procesam.²⁵² Sabiedrības uzticība kā viens no elektronisko vēlēšanu priekšnosacījumiem tiek izšķirts arī Eiropas Padomes rekomendācijās, ko var veidot tikai ar drošu, uzticamu, efektīvu, tehniski viengabalainu, atvērtu ārējai pārbaudei, kā arī viegli pieejamu vēlētajiem sistēmu esamību. Eiropas Padome uzsver, ka jebkurai valstij, kas jau izmanto vai plāno izmantot elektronisko vēlēšanu sistēmu, kurā viens no scenārijiem ir tieši interneta balsojums, ir jādomā par šādas sistēmas atbilstību un saskanību starp tiesiskajiem, organizatoriskajiem un tehniskajiem i-balsošanas aspektiem. Un viens no galvenajiem priekšnosacījumiem ir, ka e-balsošanai ir jāatbilst demokrātisku vēlēšanu un referendumu pamatprincipiem un tai ir jābūt tikpat drošai, kā demokrātiskām vēlēšanām un referendumiem, kuros netiek izmantoti elektroniski līdzekļi.²⁵³

Eiropas Padome uzsver sekojošas tiesiskās normas, kuru ievērošana ir absolūti nepieciešama vēlēšanu nodrošināšanā. Tās ir vispārējas vēlēšanu tiesības, vienlīdzīgas balsstiesības, brīvas balsstiesības un aizklātas balsošanas tiesības.²⁵⁴ I-vēlēšanās nedrīkst tikt ignorēti šīs tradicionālās sistēmas pamatprincipi.²⁵⁵ Šo nosacījuma izpildei, kā labu piemēru var minēt piecus pamata kritērijus, kas tika definēti, Zviedrijai izstrādājot koncepciju par i-

²⁵² Valtenbergs V. *Interneta balsošanas globālā perspektīva: svarīgākās atziņas*. Prezentācija diskusijā „Interneta vēlēšanas Latvijā: vai un kad?”. No Diskusija „Interneta vēlēšanas Latvijā: vai un kad?” (24.09.2012.). [Videofails]. Izgūts no <http://www.szf.lu.lv/lat/fakultate/aktualitates/interneta-velesanas-potenciala-veiksme-un-potencialie-riski/>

²⁵³ Council of Europe, Committee of Ministers(30 September 2004) Recommendation Rec(2004)11 of the Committee of Ministers to memberstates on legal, operational and technical standards for e-voting. Retrieved from: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=778189>

²⁵⁴ Turpat.

²⁵⁵ *Internet Voting*. Technology and Administration in Election Procedure, Final Report from the Election Technique 2000 Commission, Stockholm, Swedish Government Official Report, SOU 2000:125. Ministry of Justice. 2.p.

balsojuma ieviešanu. Šo kritēriju izpilde būtu jānodrošina, ja tiktu ieviesta interneta vēlēšanu sistēma. Pirmkārt, svarīgi ir tas, ka var nobalsot tikai tie cilvēki, kas ir tiesīgi balsot. Otrkārt, ir jānodrošina tas, ka katru balsi var izmantot tikai vienu reizi. Treškārt, balsošanai internetā ir jābūt pilnībā aizklātai un tai jānodrošina aizklātu vēlēšanu principa īstenošana. Ceturtkārt, nedrīkst rasties iespējas, ka balsojumu kāds cits var izmainīt. Piektkārt, interneta vēlēšanu sistēmai ir jānodrošina pareiza balsu skaitīšana visos tās līmeņos.²⁵⁶ Jebkurā valstī izstrādājot šāda veida sistēmas, ir jāparedz noteikti priekšnosacījumi sistēmas ieviešanai, kas ir jāsasniedz, lai sistēma varētu likumiski, procedurāli darboties. Tomēr pastāv zināmi riski iepriekš apskatīto priekšnosacījumu un kritēriju nodrošināšanai.

Attiecībā uz procedurāliem jautājumiem Eiropas Padome izšķir sekojošus: caurspīdīgums, pierādāmība un atbildīgums, uzticamība un drošība.²⁵⁷ I-vēlēšanu ieviešana cieši saistīti ar drošības jautājumiem un drošības riskiem, kas ir viens no šķēršļiem i-vēlēšanu sistēmas ieviešanā. Viens no riskiem, ko var izšķirt ir cilvēku attieksme pret elektronisko identitāti un sabiedrības uzticība interneta vēlēšanu rezultātiem. Kā piemērs var tikt minēts cilvēku nepiesardzība attiecībā uz parolēm identitātes apliecināšanai elektroniskā vidē, kuras cilvēki dažādu apsvērumu dēļ nereti iedot saviem draugiem vai ģimenes locekļiem. Cilvēki ir nepiesardzīgi attiecībā uz elektronisko identitāti un Latvijā nav attālinātas balsošanas pieredzes,²⁵⁸ kā rezultātā šeit pastāv risks tam, kā i-balsojums varētu tikt īstenots, kāda būtu vēlētāju attieksme pret šo instrumentu.

Koncepcijā „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi” i-vēlēšanu sistēmas ieviešanai kā primārs priekšnosacījums tiek izšķirts „informācijas sistēmas tehniskās spējas nodrošināt vēlēšanu aizklātuma principu, jo tieši sistēmas tehnoloģiskā risinājuma izvēle noteiks iespēju nodrošināt aizklātumu elektroniskā balsojumā, kam, salīdzinājumā ar balsošanas pa pastu kārtību, pievēršama īpaša uzmanība.”²⁵⁹ Ekspertu vidū pastāv dažādi uzskati par to, cik droša vai nedroša būtu i-balsošanas sistēma. Jautājums par drošības riskiem ir ļoti komplicēts un tas tiks tuvāk apskatīts tālākajā nodaļā par drošības riskiem.

Arī caurspīdīguma nodrošināšana i-balsošanas gadījumā paredz zināmas problēmas. Demokrātiskās vēlēšanās ir jābūt caurskatāmam procesam, lai būtu iespējams pārliecināties par to godīgumu, datu integritāti, ka katram vēlētajam ir tikai viena balss, ka katra balss tiek pareizi

²⁵⁶ *Internet Voting. Technology and Administration in Election Procedure*, Final Report from the Election Technique 2000 Commission, Stockholm, Swedish Government Official Report, SOU 2000:125. Ministry of Justice. 2.p.

²⁵⁷ *Council of Europe, Committee of Ministers (30 September 2004) Recommendation Rec(2004)11 of the Committee of Ministers to member states on legal, operational and technical standards for e-voting*. Retrieved from: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=778189>

²⁵⁸ Bāliņa S. *Interneta vēlēšanas- izaicinājumi un riski*. Prezentācija diskusijā „Interneta vēlēšanas Latvijā: vai un kad?”. No Diskusija „Interneta vēlēšanas Latvijā: vai un kad?”. (24.09.2012.). [Videofails]. Izgūts no <http://www.szf.lu.lv/lat/fakultate/aktualitates/interneta-velesanas-potenciala-veiksme-un-potencialie-riski/>

²⁵⁹ Koncepcija „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi”. (08.03.2012.). Latvijas Republikas Ministru kabineta mājas lapa. Izgūts no <http://www.mk.gov.lv/lv/mk/tap/?pid=40244943>

pieskaitīta, u.c. jautājumi, kas ļautu pārliecināties par noteiktu procesu atbilstību demokrātisku vēlēšanu pamatprincipiem.

A.Cimdars: „Vēlēšanās no vienas puses ir jābūt aizklājumam balsošanā un no otras puses procesa caurskatāmībai.”²⁶⁰

Caurspīdīguma nodrošināšana ir vēl viens no i-balsošanas sistēmas trūkumiem. M.Alberts uzsver to, ka līdz galam nav skaidrs, kā neatkarīgiem pilsoniskās sabiedrības novērotājiem būs iespējams pārliecināties par i-vēlēšanu norises godīgumu bez speciālām zināšanām, kā tas ir tradicionālajā vēlēšanu kārtībā.²⁶¹ Konceptijas izstrādātāji pamatojas uz to, ka caurskatāmību plānots nodrošināt ar ekspertu iesaisti līdzīgi kā tas ir fiziskajā balsošanā ar neatkarīgajiem novērotājiem. Katrs novērotājs varēs pārliecināties par procesa atbilstību.

E.Beļskis: „Var jebkurš pilsonis piedalīties. Un šos novērotājus parasti deleģē un tie, kas deleģē, vienmēr var meklēt ekspertus ar lielāku kompetenci jomā.”²⁶²

Tomēr kaut arī ir iespējas kā novērotājus iesaistīt ekspertus, tomēr i-balsošanas procesa novērošanā nebūs iespējams piedalīties neatkarīgajiem novērotājiem bez iepriekšējām specifiskām zināšanām par IKT sistēmu darbību, matemātiskiem algoritmiem, programmēšanu u.c.

V.Valtenbergs: „Procesam ir jābūt caurspīdīgam, kur cilvēki saprot, kas tiek darīts, kāda informācija tiek novadīta, kāda netiek novadīta. Tas ir jautājums par mūsu pašu tehnoloģisko kompetenci, kā tas tiek izskaidrots”²⁶³

B.Blumbergs: „Vēlēšanām jābūt pietiekami vienkāršām, lai vēlētais varētu novērot to, ka process ir drošs. Ja aizeju uz iecirkni, varu sekot visam līdz. Kā to nodrošināt interneta vidē?”²⁶⁴

Starptautiskā Vēlēšanu sistēmu fonda izdotā pētījumā tiek aprakstīti nozīmīgi elementi, kas būtu attiecināmi uz šiem procedurāliem un organizatoriskiem priekšnosacījumiem interneta vēlēšanu ieviešanā. Tiek atzīmēts, ka interneta balsošanas sistēmu ieviešanā būtiski ir izpildīt noteiktus vēlēšanu un šajā gadījumā arī elektronisku vēlēšanu standartus-nepieciešamība pēc drošas vēlētāja autentifikācijas tiešsaistes sistēmā, pēc nodoto balsu aizklātuma aizsardzības, atbilstoši mehānismi, kas nodrošina caurspīdīgumu, ka arī pārbaudes un sertificēšanas režīmi. No visiem minētajiem standartiem kā viens no lielākajiem šķēršļiem interneta balsojuma ieviešanai šajā pētījumā tiek uzskatīts drošs vēlētāja autentifikācijas mehānisms tiešsaistē.²⁶⁵ Eiropas Padome rekomendācijās runā ne tikai par tiesiskajām normām, procedurālajiem jautājumiem, bet arī par šiem organizatoriskiem standartiem, kas ietver

²⁶⁰ Interneta vēlēšanas – potenciālā veiksmē un potenciālie riski. (27.09.2012.). LU SZF mājas lapa. Izgūts no <http://www.szf.lu.lv/lat/fakultate/aktualitates/interneta-velesanas-potenciala-veiksme-un-potencialie-riski/>

²⁶¹ Alberts M. Interneta vēlēšanas – quo vadis? (28.03.2012.). Izgūts no <http://www.ir.lv/2012/3/28/interneta-velesanas-quo-vadis>

²⁶² Intervija ar Edmundu Beļski, LR Satiksmes ministrijas Sakaru departamenta direktoru. 02.05.2013. [Ekspertu intervijas].

²⁶³ Intervija ar Visvaldi Valtenbergu, Vidzemes Augstskolas docentu. 30.04.2013. [Ekspertu intervijas].

²⁶⁴ Intervija ar Bernhardu Blumbergu, CERT.LV Informācijas sistēmu drošības auditoru. 29.04.2013. [Ekspertu intervijas].

²⁶⁵ Esteve J.B., Goldsmith B., Turner J. (2012). *International Experience with E-Voting*. Washington: International Foundation for Electoral Systems. Izgūts no http://www.ifes.org/Content/Publications/News-in-Brief/2012/June/~media/Files/Publications/Reports/2012/EVote_International_Experience_2012.pdf 1.-2.p.

jautājumus, kas attiecas uz paziņojumiem par jaunas balsošanas sistēmas izmantošanu, vēlētāju savlaicīgu informēšanu, saprotamā un vienkāršā valodā, par šādas sistēmas organizēšanas aspektiem un nepieciešamajiem soļiem, kas jāveic pašam vēlētājam, ja tas izvēlas izmantot i-balsojuma piedāvātās iespējas. Attiecībā uz vēlēšanu organizēšanu Eiropas Padome paredz nepieciešamību ieviest vēlētāju reģistru, kas tiek pastāvīgi atjaunots. Tiek runāts arī par iespējām ieviest mehānismus, kā nodrošināt elektroniska vēlēšanu reģistra izveidošanu. Attiecīgi uz pašu balsošanas procesu svarīgi ir nodrošināt, lai katra balss tiktu tikai vienreiz pieskaitīta, lai balsošana internetā netiktu atļauta vēl pēc iecirkņu slēgšanas. Attiecībā uz rezultātu skaitīšanu, jebkādas nepieciešamās atšifrēšanas aktivitātes var tikt veiktas tiklīdz balsošanas periods ir noslēdzies. Tāpat ir jāparedz, ka balsu skaitīšanā ir jābūt iespējām piedalīties novērotājiem. Jebkurai sistēmai ir jābūt auditējamai un rezultāti ir jāizmanto tālāko vēlēšanu un referendumu organizēšanā.²⁶⁶

Domājot par i-balsojuma ieviešanu Latvija, A.Cimdars atzīmē, ka interneta vēlēšanu ieviešanai no tehniskās puses ir nepieciešams nodrošināt trīs tehniskus pamatelementus. Tie ir – vēlētāju reģistrs, drošs elektroniskais paraksts un e-vēlēšanu vide. Pirmie divi Latvijā šobrīd ir jau pieejami. Attiecībā uz vēlētāju reģistru tas tiek izmantots gan pašvaldību, gan Eiropas Parlamenta vēlēšanās. Attiecība uz drošu elektronisko parakstu, tas šobrīd Latvijā tiek nodrošināts un ikvienam Latvijas iedzīvotājam ir iespējas no 2012.gada 1.aprīļa saņemt personas apliecību – eID karti, kas būtu nepieciešama interneta vēlēšanās. Savukārt attiecībā uz trešo priekšnoteikumu- e-vēlēšanu vidi, tur nepieciešams ietvert vairākus komponentus-

„e-vēlēšanu portālu, kurā vēlētājs var reģistrēties balsošanai, aizpildīt balsošanas zīmi un nobalsot, gan vēlēšanu rezultātu šifrēšanas serveri, ko izmanto interneta balsojuma apkopošanai. Lai nodrošinātu balsošanas aizklātumu e-vēlēšanu portālam un vēlēšanu rezultātu šifrēšanas serverim jādarbojas autonomi dažādu institūciju pārraudzībā. Konceptija paredz e-vēlēšanu portāla uzturēšanā iesaistīt uzticamu sertifikācijas pakalpojumu sniedzēju. Savukārt interneta balsošanas rezultātu apkopšana būs Centrālās vēlēšanu komisijas pienākums.”²⁶⁷

Tā kā viens no mērķiem ir balsošanas pieejamības paaugstināšana vēlētājiem, padarīt balsošanas procesu maksimāli ērtu, tad tas nozīmē arī atbilstošu procedūru nodrošināšanu, kas ir vienkāršas un nerada papildus grūtības. Šeit būtiski ir jau V.Valtenberga iezīmētie nosacījumi un nepieciešamība pēc pareizi ieviestas vienotās stiprās autentifikācijas sistēmas ar eID karti, kam būtu jāgūst atbalsts sabiedrībā un kam būtu jābūt plašam pielietojumam. Attiecībā uz jautājumu par izpildāmajiem priekšnosacījumiem interneta balsojuma ieviešanai, īgaunī atzīmē to, ka viņiem ir nepieciešamie faktori, lai būtu izdevušies e-pakalpojumi uz iedzīvotājiem orientētā valstī. Igaunijai ir sabiedrība ir ar augstu e-gatavību, modernu

²⁶⁶ Council of Europe, Committee of Ministers(30 September 2004) Recommendation Rec(2004)11 of the Committee of Ministers to memberstates on legal, operational and technical standards for e-voting. Retrieved from: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=778189>

²⁶⁷ Cimdars A. (23.03.2012). Balsošana internetā- brīva, aizklāta un droša. CVK mājas lapa. Izgūts no <http://web.cvk.lv/pub/public/30371.html>

infrastruktūra, efektīvas valdības informāciju tehnoloģiju programmas un veiksmīgi sadarbība starp privāto un publisko sektoru. Darbs pie i-balsošanas sistēmas sagatavošanas un izstrādāšanas bija ilgstošs. Jau 2002.gadā Igaunijas parlaments izveidoja atbilstošu likumdošanas bāzi interneta balsošanas ieviešanai. Kopš 2002.gada sāka izdot arī elektroniskās eID kartes, kuru plašā izmantošana bija vitāla jaunā balsošanas kanāla ieviešanā, kas pirmo reizi notika trīs gadus vēlāk -2005.gadā. To, ka Igaunijas sabiedrība ir ar augstu e-gatavību liecina sekojoši fakti. Pēc Igaunijas 2011.gada statistikas datiem 76,5% no Igaunijas iedzīvotājiem vecumā no 16-74 gadiem lieto internetu un 76,8% lieto datoru. 70,8% no mājsaimniecībām ir pieeja internetam mājās un 93,5% no tām ir platjoslas internets, kas nodrošina ātru un ērti lietojamu internetu. 2010.gadā 92,4% no Igaunijas nodokļu maksātājiem deklarēja ienākuma nodokli ar interneta starpniecību. Savukārt 89 % no interneta lietotājiem Igaunijā veic ikdienas bankas darbības ar internetbankas starpniecību. Tāpat arī visās Igaunijas skolās ir interneta pieeja. Pēc Igaunijas 2010.gada statistikas datiem mobilo telefonu abonēšanas rādītājs ir 125 uz 100 iedzīvotājiem. Un vairāk kā 90% no balsošanas vecuma sasniegušajiem ir eID kartes.²⁶⁸ Šie fakti liecina par Igaunijas sabiedrības augstu gatavību izmantot informācijas un komunikāciju tehnoloģiju pakalpojumus, kā arī augstu pieejamību valsts piedāvātajiem publiskajiem pakalpojumiem. Tie ir nozīmīgi apsvērumi interneta balsošanas veiksmīgai īstenošanai.

Koncepcija „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi” paredz iestrādāt noteiktas izmaiņas tiesību aktos. Viens no tiem būtu grozījumi Vēlētāju reģistra likumā, kas paredzētu arī „nosacījumus par vēlētāju reģistra vešanu Saeimas vēlēšanās un tautas nobalsošanā”.²⁶⁹ Atbilstoši Vēlētāju reģistra likumam vēlētāju „reģistrs nodrošina to personu uzskaiti, kurām saskaņā ar Eiropas Parlamenta vēlēšanu likumu vai Republikas pilsētas domes un novada domes vēlēšanu likumu ir tiesības vēlē Latvijas Republikā”.²⁷⁰ Saskaņā ar vēlētāju reģistrā esošo informāciju tiek izgatavoti vēlētāju saraksti, kurus lieto vēlēšanu iecirkņos Eiropas Parlamenta un pašvaldību vēlēšanās.²⁷¹ Ieviešot eID kartes, iedzīvotājiem tiek piedāvāts elektronisks identifikācijas līdzeklis, kura izmantošana šobrīd nebūtu iespējama, piemēram, Saeimas vēlēšanās, jo uz eID kartes nav iespējams veikt atzīmes (pasu spiedogs), kā tas ticis darīts iepriekš. Līdz ar to šobrīd tiek domāts par papīra sarakstu ieviešanu Saeimas vēlēšanās, lai vēlēšanu procesā varētu tikt izmantots elektroniskais līdzeklis. Tieši šajā apstākļī parādās pretrunas, kādēļ ir nepieciešams ieviest elektronisku identifikācijas līdzekli un tā

²⁶⁸ Internet voting in Estonia. Webpage of Estonian National Electoral Committee. Retrieved from <http://www.vvk.ee/voting-methods-in-estonia/engindex/reports-about-internet-voting-in-estonia/>

²⁶⁹ Koncepcija „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi”. (08.03.2012.). Latvijas Republikas Ministru kabineta mājas lapa. Izgūts no <http://www.mk.gov.lv/lv/mk/tap/?pid=40244943>

²⁷⁰ Vēlētāju reģistra likums. Izgūts no <http://www.likumi.lv/doc.php?id=83681>

²⁷¹ Vēlētāju reģistrs. Centrālās vēlēšanu komisijas mājas lapa. Izgūts no <http://web.cvk.lv/pub/public/29287.html>

izmantošanai realizēt procesu papīra formātā. Ja mērķis tiek uzstādīts - dot cilvēkiem iespēju izmantot jauno identifikācijas līdzekli eID karti vēlēšanu procesā, tad pēc nozaru asociāciju uzskatiem pareizais veids, kā to sasniegt, būtu ieviest vēlēšanu elektronisku reģistrāciju vēlēšanās.²⁷² I-balsošanas nodrošināšanai būtu nepieciešams vēlēšanu reģistrs un to noteikti atbalstītu Vēlēšanu reformas biedrība, kas saskata to kā ceļu, kā risināt vēl citas problēmas attiecībā uz Saeimas vēlēšanām:

„Būtu nepieciešams ieviest Saeimas vēlēšanās vēlēšanu reģistra izmantošanu, kas novērstu vēlēšanu ‘migrāciju’ starp dažādiem vēlēšanu apgabaliem, jo tādējādi tiek izjaukts Satversmē nostiprinātais proporcionalitātes princips un iespēju kādam no kandidātiem, aizvedot noteiktu skaitu vēlēšanu uz kādu no mazākajiem vēlēšanu apgabaliem, praktiski sev nodrošināt vietu Saeimā.”²⁷³

Tomēr līdz šim Saeimā kopš 9.Saeimas vēlēšanām partijas nav spējušas vienoties par vēlēšanu reģistra ieviešanu arī Saeimas vēlēšanās un var paredzēt, ka šis apstāklis varētu raisīt krasas diskusijas, kad attiecīgais jautājums nonāks līdz tā izskatīšanai Saeimā.²⁷⁴ Līdz ar to nepieciešamība ieviest vēlēšanu reģistru arī parlamenta vēlēšanās i-vēlēšanu sistēmas ieviešanā rada potenciālus papildus šķēršļus šīs rīcībpolitikas tālākā virzīšanā.

Papildus atsevišķi jautājumi, ko būs nepieciešams risināt, lemjot par i-vēlēšanu sistēmas ieviešanu Latvijā, izrietēs no pilsonības likuma, kas paredz dubulto pilsonību. S.Dolgopolovs uzsver to, ka būs nepieciešams atrisināt to, kurā valstī balsos Eiropā dzīvojošs vēlētais ar dubulto pilsonību, par kādiem kandidātiem viņš balsos. Tālāk attiecīgi, kurā valstī balsos nacionālo parlamentu vēlēšanās, un jāapsver jautājums, vai šai personai būs dubultas iespējas balsot vai iespēja balsot tikai vienā valstī. Tāpat raugoties no emigrācijas procesu attīstības, kā rezultātā daļa no Latvijas balsstiesīgajiem vēlētajiem pastāvīgi dzīvo ārvalstīs, rodas jautājums, kāda ir šo cilvēku sasaiste ar pašvaldībām, kas risina ikdienas jautājumus, kur ir tieši skarti tie iedzīvotāji, kas dzīvo šajā pašvaldībā.²⁷⁵

7.1. Sabiedrības uzticība

Viens no nozīmīgiem apsvērumiem interneta balsošanas ieviešanai ir sabiedrības **uzticība** šādai balsošanas metodei. Jebkurai veiksmīgai demokrātiskai sistēmai ir nepieciešama uzticība vēlēšanu procesam. Ja ir problēmas ar uzticību vēlēšanu procesam, tas var izraisīt jautājumus par vēlēšanu godīgumu, kas savukārt var graut ievēlēto institūciju leģitimitāti un ievēlēto amatpersonu autoritāti. Attiecībā uz interneta vēlēšanām šī uzticība no sabiedrības puses nav viennozīmīga, jo interneta balsojums ir ļoti sarežģīts fenomens, kura izprašanai

²⁷² Intervija ar Aigaru Jaundālderu, Latvijas atvērto tehnoloģiju asociācijas (LATA) valdes locekli, DPA biznesa attīstības vadītāju. 26.04.2013. [Ekspertu intervijas].

²⁷³ Intervija ar Vēlēšanu reformas biedrības pārstāvi. 24.04.2013. [Ekspertu intervijas].

²⁷⁴ Intervija ar Edgaru Pastaru, Valsts prezidenta Konstitucionālo tiesību komisijas atbildīgo sekretāru. 25.04.2013. [Ekspertu intervijas].

²⁷⁵ Diskusija „Interneta vēlēšanas Latvijā: vai un kad?” (24.09.2012.). [Videofails]. Izgūts no <http://www.szf.lu.lv/lat/fakultate/aktualitates/interneta-velesanas-potenciala-veiksme-un-potencialie-riski/>

nepieciešamas tehniskas zināšanas, kuru lielākajai daļai var nebūt. Šajā situācijā lielu lomu ieņem neatkarīgas institūcijas un eksperti, kas nodrošina sistēmas godīgumu, tādējādi arī vairojot sabiedrības uzticību šim vēlēšanu veidam. Viens no veidiem kā nodrošināt un uzturēt uzticību interneta balsošanas sistēmām ir pierādīt šīs sistēmas uzticamību, drošumu. To iespējams panākt caur testēšanas, sertifikēšanas un audita mehānismiem. Sakarā ar to, ka interneta balsošanas sistēmām trūkst iespējas nodrošināt pilnīgu caurskatāmību, veids kā to risināt, ir atbildību sadalīšana attiecībā uz dažādiem interneta balsojuma procesa posmiem. Tas ir veids, kā nodrošināt to, ka ir daudz grūtāk veikt jebkādas manipulācijas ar šādām sistēmām. Nākamais mehānisms kā vairojot cilvēku uzticību interneta balsošanai ir nodrošināt iespēju vēlētājiem nodot savu balsi atkārtoti. Tālāk ir svarīgi interneta balsojuma sistēmu padarīt pārbaudāmu, kā rezultātā būtu iespējams neatkarīgi pārbaudīt saņemtas balsis, tomēr tas jānodrošina veidā, kas nepārkāpj balsu aizklātuma principu. Vēl viens veids, kā celt sabiedrības uzticību interneta balsošanas sistēmām ir ieviest dažādus novērtējuma mehānismus.²⁷⁶

Atbalsts no Latvijas vēlētāju puses ir viens no priekšnosacījumiem interneta balsojuma veiksmīgai ieviešanai vēlēšanās. Konceptijā „Par interneta vēlēšanu sistēmas izstrādi” tiek iezīmēts, ka sabiedrības uzticības vairošanai i-vēlēšanu rezultātiem, ir nepieciešams ieviest atbilstošu regulējumu, kas nodrošinātu kopīgu vēlēšanu rezultātu tiesiskumu. Tas paredz, ka būtu iespējas „atsaukt i-vēlēšanas vai atcelt to rezultātus (piemēram, kiberuzbrukuma gadījumā) vai lūgt veikt interneta rezultātu atkārtotu pārskaitīšanu”.²⁷⁷

I-vēlēšanu sistēmas ieviešanai atbalsts no sabiedrības puses ir ļoti būtisks. To atzina arī Saeimā pārstāvēto partiju pārstāvji, kas piedalījās diskusijā „Interneta vēlēšanas Latvijā: vai un kad?”. S.Dolgopolovs: „Ir vajadzīgs pilns atbalsts no sabiedrības puses. Ir jābūt pietiekamam atbalstam no sabiedrības puses, lai runātu par i-vēlēšanu ieviešanu.”²⁷⁸

Vēlēšanu reformas biedrības pārstāvis: „Ņemot vērā, ka lielākā daļa darbību notiek attālināti, uzticamības faktors ir vēl būtiskāks kā tradicionālajās vēlēšanās. Latvijas sabiedrībā uzticība politiskajām partijām, kā arī citām valsts institūcijām ir ļoti zema un tas varētu ietekmēt arī uzticību i-vēlēšanu rezultātiem.”²⁷⁹

Bez šī atbalsts nav iespējams veiksmīgi īstenot interneta balsojumu. A.Cimdars arī atzīst, ka interneta vēlēšanas Latvijā būs iespējams ieviest tad, kad šis risinājums gūs politisku atbalstu gan valdībā, gan parlamentā. Nozares eksperti ir izteikuši bažas par drošības

²⁷⁶ Esteve J.B., Goldsmith B., Turner J. (2012). *International Experience with E-Voting*. Washington, DC: International Foundation for Electoral Systems. Retrieved from http://www.ifes.org/Content/Publications/News-in-Brief/2012/June/~/_media/Files/Publications/Reports/2012/EVote_International_Experience_2012.pdf 2.p.

²⁷⁷ Konceptija „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi”. (08.03.2012.). Latvijas Republikas Ministru kabineta mājas lapa. Izgūts no <http://www.mk.gov.lv/lv/mk/tap/?pid=40244943>

²⁷⁸ Diskusija „Interneta vēlēšanas Latvijā: vai un kad?” (24.09.2012.). [Videofails]. Izgūts no <http://www.szf.lu.lv/lat/fakultate/aktualitates/interneta-velesanas-potenciala-veiksme-un-potencialie-riski/>

²⁷⁹ Intervija ar Vēlēšanu reformas biedrības pārstāvi. 24.04.2013. [Ekspertu intervijas].

apsvērumiem. Sabiedrība vēl nav iesaistījusies diskusijā par atbalstu interneta vēlēšanu ieviešanai Latvijā.²⁸⁰ Un šobrīd šis jautājums vēl nav ticis skatīts arī Saeimā.

Igaunijā šobrīd politiski interneta vēlēšanu projekts tiek uzskatīts par veiksmīgu. Un tas varētu tikt saistīts ar kopējo Igaunijas attīstību e-pārvaldes jomā un lielāku uzticību valsts institūcijām. Taču, ņemot vērā, ka Latvijā šī uzticība ir zemā līmenī un arī e-pārvaldes risinājumi ir to sākotnējā attīstības stadijā, Vēlēšanu reformas biedrība uzskata, ka sākotnējā uzticība i-vēlēšanu rezultātiem Latvijā varētu būt zema.²⁸¹ Latvijā cilvēkiem ir zema uzticība valstij kopumā, ir liela neapmierinātība par daudzām lietām valstī un tas var tikt saistīts ar kopējo uzticību valstij, valsts pārvaldei, valstī notiekošajiem procesiem un tas ir arī jautājums par iedzīvotāju uzticību vēlēšanu procesam kā tādām, vēlēšanu procesa caurspīdīgumam, rezultātiem. Ja kopējā politiskā kultūra ir ar zemu uzticības kredītu, tad cilvēkiem var būt grūti pieņemt arī jaunus tehnoloģiskus risinājumus.²⁸²

Tomēr tajā pat laikā, izvērtējot to, ko šobrīd cilvēki ir gatavi darīt internetā, izmantojot gan banku iespējas, gan citas, tas liek domāt, ka sabiedrība varētu ar laiku arī uzticēties interneta vēlēšanu rezultātiem. Intervija ar V.Valtenbergu: „Ja cilvēki ir gatavi uzticēt visas savas finanses interneta bankai, tad kāpēc viņi nevarētu uzticēt savu balsi?”²⁸³ Šajā aspektā ļoti būtiski ir tas, ka šis process tiek ieviests caurspīdīgi, jo tas veidos sabiedrības uzticību šādām vēlēšanām:

„Šo procesu varam ieviest dažādi -gan caurspīdīgi, gan necaurspīdīgi. Un ja tas sabiedrībai nav saprotams tas joprojām ir necaurspīdīgs, tad uzticības kredīts šādai sistēmai būs vislielākais trūkums ieviešanas ilgtspējā.”²⁸⁴

2011.gadā veiktais SKDS sabiedriskās domas pētījums parāda neviennozīmīgu sabiedrības nostāju šajā jautājumā. 47% aptaujāto atzīst, ka neuzticētos vai drīzāk neuzticētos vēlēšanu rezultātiem gadījumā, ja balsošana notiktu internetā, savukārt 37% atzīst, ka uzticētos vai drīzāk uzticētos. Tomēr aptauja parāda arī īpaši lielu atbalstu jaunās sistēmas ieviešanai interneta aktīvo lietotāju vidū. 54% no interneta aptaujas dalībniekiem atzina, ka uzticētos vai drīzāk uzticētos šādu vēlēšanu rezultātiem.²⁸⁵

Attiecībā uz pieredzi un atziņām, ko Igaunija ir ieguvusi ieviešot interneta vēlēšanu sistēmu, Igaunijas interneta vēlēšanu komitejas priekšsēdētājs Tarvi Martens saka to, ka interneta balsošana - tas ir tikai vēl viens veids kā cilvēkiem sniegt iespēju nobalsot līdzās tradicionālajai sistēmai. Un viņš uzsver to, ka cilvēku attieksme un uzmanība mainās gadu

²⁸⁰ Cimdars: Balsošana internetā būs veiksmīga tikai tad, ja to atbalstīs vēlētāji. (24.04.2013.). Diena.lv. Izgūts no <http://www.diena.lv/latvija/viedokli/cimdars-balsosana-interneta-bus-veiksmiga-tikai-tad-ja-to-atbalstis-veletaji-14004940>

²⁸¹ Intervija ar Vēlēšanu reformas biedrības pārstāvi. 24.04.2013. [Ekspertu intervijas].

²⁸² Intervija ar Visvaldi Valtenbergu, Vidzemes Augstskolas docentu. 30.04.2013. [Ekspertu intervijas].

²⁸³ Turpat.

²⁸⁴ Turpat.

²⁸⁵ SKDS. *Latvijas iedzīvotāju attieksme pret balsošanu internetā. (2011).* Latvijas iedzīvotāju aptauju rezultāti. Izgūts no <http://www.nasdaqomxbaltic.com/lv/csds/e-balsosana-latvija/>

desmitos un paaudzēs, bet tas nevar mainīties vienā mirklī. Tomēr viņš izsaka vēl vienu atziņu, ka interneta balsošana ir tikpat dabiska kā darījumu veikšana internetbankā, taču tā ir vēl drošāka. Un Igaunija turpinās šo praksi izmantot arī nākotnē.²⁸⁶

Sabiedrības uzticības veidošanā nozīmīgu lomu ieņems valsts komunikācija ar vēlētājiem, tas, kā tiks izskaidroti šādas jaunas sistēmas ieguvumi, darbības process, tehnoloģiskie risinājumi un drošības aspekti, kā arī nozīmīgu lomu ieņems diskusijas publiskajā telpā un ekspertu paustais viedoklis publiskajā telpā, kas ietekmē arī sabiedrisko domu.

Anonīma intervija B: „Nozīmīgu lomu ieņems pilotprojekts, kur tiks detalizēti aprakstīts katrs i-balsošanas procesa posms, ar ko paredzēts iepazīstināt sabiedrību, lai mazinātu bažas par drošības jautājumiem.”²⁸⁷

E.Beļskis: „Uzticamības kredīts ir ļoti svarīgs jautājums, jo uzticamības kredīts tiek veidots no ticamības sistēmā. Liela sabiedrības daļa var spriest par to procesu tikai no atsevišķu ekspertu publiskajiem izteikumiem un svarīgākais ir tas, vai šie uzticības cilvēki paudīs atbalstu, vai tieši otrādi- skepsi”.²⁸⁸

Lemšanas procesā par interneta balsojuma ieviešanu ir nopietna uzmanība jāpievērš visām ieinteresētajām pusēm. Ir būtiski ņemt vērā arī to grupu viedokli, kuru nostāja ir pret šādas vēlēšanu sistēmas ieviešanu. Pat nelielas grupas radītās bažas par jaunu tehnoloģiju izmantojumu var atstāt nozīmīgu ietekmi, rezonējot šo viedokli plašākā sabiedrībā, kas var novest pat pie liktenīgas situācijas šādas jaunas sistēmas ieviešanai. Vēlēšanu administrējošām institūcijām ir jāspēj atbilstoši reaģēt, lai novērstu šo oponentu bažu rezonansi sabiedrībā. Ir nepieciešams iesaistīt interneta vēlēšanu pretiniekus un censties rast veidus, kā mazināt viņu bažas. Tāpat dialoga veidošana palīdzēs radīt pārliecību, ka par šāda jauna projekta ieviešanu nav dalītu viedokļu valsts politiskajā diskursā.²⁸⁹

Sabiedrības uzticības palielināšanai Konceptija paredz nepieciešamību atbildīgajām institūcijām, norādot uz Centrālo vēlēšanu komisiju, „veikt sabiedrisko apspriešanu un iepazīstināt plašāku sabiedrību ar interneta vēlēšanu sistēmas darbību.”²⁹⁰ Protams, šobrīd netiek plānots, cik plašas būtu šādas aktivitātes, taču skaidrs ir tas, ka sabiedrības uzticības veidošanai pavisam noteikti būs nepieciešams kas vairāk par sabiedrisko apspriešanu. Rūpīgi jādomā par darbu ar mēdijiem, kā arī vienota kopsaucēja meklēšanu ar ekspertiem, kas šobrīd stingri iebilst pret i-vēlēšanu sistēmas ieviešanu, pamatojoties uz lielajiem drošības riskiem.

²⁸⁶ Tarvi Martens. (2013). *Internet Voting in Estonia*. [Power Point slides]. Retrieved from http://lata.org.lv/wp-content/conf/Drosiba/LATA_EST_iVelesanas_TarviMartens.pdf

²⁸⁷ Anonīma intervija B. 24.04.2013.[Ekspertu intervijas].

²⁸⁸ Intervija ar Edmundu Beļski, LR Satiksmes ministrijas Sakaru departamenta direktoru. 02.05.2013. [Ekspertu intervijas].

²⁸⁹ Esteve J.B., Goldsmith B., Turner J. (2012). *International Experience with E-Voting*. Washington, DC: International Foundation for Electoral Systems. Retrieved from http://www.ifes.org/Content/Publications/News-in-Brief/2012/June/~media/Files/Publications/Reports/2012/EVote_International_Experience_2012.pdf 3.-4.p.

²⁹⁰ Konceptija „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi”. (08.03.2012.). Latvijas Republikas Ministru kabineta mājas lapa. Izgūts no <http://www.mk.gov.lv/lv/mk/tap/?pid=40244943>

J. Bičevskis: „Ja speciālisti klusētu, tad varētu apmānīt tautu uz kādu brītiņu, bet šobrīd mēs neklusēsim- mēs teiksim tā nedrīkst šobrīd darīt. Jānāk jaunām tehnoloģijām, jānāk jauniem paņēmieniem.”²⁹¹

Diskusijā „Interneta vēlēšanas Latvijā: vai un kad?” piedalījās Saeimā piecu pārstāvēto partiju pārstāvji, kuru viedoklis i-balsošanas ieviešanas jautājumā bija visai atturīgs un piesardzīgs. Jautājums par i-balsojuma ieviešanu nav ticis skatīts Saeimā. Un jāreķinās, ka papildus tam, kādi tiks piedāvāti risinājumi iespējamiem drošības riskiem un tehnoloģiskajiem risinājumiem, deputātu viedoklis šajā jautājumā būs lielā mērā saistīts arī ar to, kāds būs lielākās daļas sabiedrības viedoklis. Diskusijā S.Dolgopolovs atzina, ka „runājot par partiju pozīciju, jebkuras partijas pozīcija – jebkura politiskā spēka pozīcija ir tāda, kas saskan ar lielākās daļas vēlētāju pozīciju. Ja tas ir ērti, izdevīgi un taisnīgi priekš vēlētāja, tas ir izdevīgi, ērti un taisnīgi priekš politiskā spēka.”²⁹² Tātad jebkurā gadījumā ir jāskatās uz to, kādas ir vēlētāju intereses un kāds ir to atbalsts šādas sistēmas ieviešanai.

7.2. Drošības riski

Pastāv dalīts viedoklis par to, vai i-vēlēšanu sistēmu ir iespējams izveidot drošu vai nav. Eksperti izšķir krietni daudz drošības risku, kas saistīti ar i-vēlēšanu sistēmas ieviešanu. Drošības jautājums galvenokārt skatāms no trīs sadaļu viedokļa, kas ir konfidencialitāte, pieejamība un integritāte. Ar integritāti saprotot to, ka dati ir patiesi, nemainīti, uzticami. Un papildus trīs tehniskajām drošības pazīmēm i-vēlēšanu gadījumā, papildus jāņem vērā prasība pēc aizklātuma, kas nostiprināts Satversmē.

Attiecībā uz pieejamības nodrošināšanu eksperti atzīst, ka šis ir vadāms risks. Pieejamība nozīmē to, ka sistēma darbojas tā, kā tai ir paredzēts darboties un tā ir pieejama noteiktā laikā jebkuram vēlētajam, kurš grib balsot internetā. Bet tas lielākoties ir ieguldāmo līdzekļu jautājums un risku vadības jautājums, lai izveidotu pēc iespējas efektīvu sistēmu un samazinātu iespējas, ka kādā brīdī tā var nebūt pieejama.²⁹³ Bet attiecībā uz divām pārējām drošības komponentēm, kas ir integritāte un konfidencialitāte, kas ietver aizklātuma principa nodrošināšanu, rodas vērā ņemami riski, kurus vadīt ir ļoti grūti.

Pastāv visai daudz tehnoloģisko risku un attiecībā uz datu integritāti, kā vienu no riskiem var izsvērt programmatūras kļūdu. Jebkurā tehniskā risinājumā var būt kļūdas, līdz ar to šīs sistēmas ir jāpārbauda, jāsertificē, jāauditē.²⁹⁴ Ieguldot zināmus resursus, šo risku ir

²⁹¹ Intervija ar Jāni Bičevski, Latvijas Universitātes profesoru. 25.04.2013. [Ekspertu intervijas].

²⁹² Diskusija „Interneta vēlēšanas Latvijā: vai un kad?” (24.09.2012.). [Videofails]. Izgūts no <http://www.szf.lu.lv/lat/fakultate/aktualitates/interneta-velesanas-potenciala-veiksme-un-potencialie-riski/>

²⁹³ Intervija ar Aigaru Jaundālderu, Latvijas atvērto tehnoloģiju asociācijas (LATA) valdes locekli, DPA biznesa attīstības vadītāju. 26.04.2013.[Ekspertu intervijas].

²⁹⁴ Bāliņa S. *Interneta vēlēšanas- izaicinājumi un riski*. Prezentācija diskusijā „Interneta vēlēšanas Latvijā: vai un kad?”. No Diskusija „Interneta vēlēšanas Latvijā: vai un kad?” (24.09.2012.). [Videofails]. Izgūts no <http://www.szf.lu.lv/lat/fakultate/aktualitates/interneta-velesanas-potenciala-veiksme-un-potencialie-riski/>

iespējams samazināt līdz minimumam, tomēr jebkurā gadījumā nevar būt drošs, ka visas kļūdas tiek simtprocentīgi novērstas.

Viens no uzskatiem, kas bieži izskan ir tāds, ka ja cilvēki var lietot internetbanku un tai uzticēties, tad kāpēc lai nevarētu balsot internetā. Barbara Simone atzīst to, ka arī i-bankas lietošana nav droša, tomēr attiecībā uz jautājumu par i-vēlēšanām tas ir jāskata kā nacionālās drošības jautājumus, nolemjot to, kurš un kā var to var darīt, un vai netiek lietota sistēma, kas ir ievainojama. Vēlētāja nodotās balss sūtīšana caur internetu nav droša nevienā no tās formām- ne balsošana mājas lapā, ne balss nosūtīšana kā e-pasta pielikums, ne balsošana caur telefonu, ne faksu vai kā citādi. To, kas tiek uzskatīts par nosacīti drošu sistēmu, tā ir tukša biļetena lejupielādēšana internetā,²⁹⁵ taču pēcāk to nepieciešams izdrukāt un sūtīt pa pastu, nevis iesniegt, sūtot elektroniski caur internetu.

Interneta sistēmu lietošanā pastāv ļoti daudz drošības risku. 2013.gada 17.janvārī Latvijas atvērto tehnoloģiju asociācija (LATA) Rīgā organizēja konferenci „Drošība un atvērtība”, kurā tika diskutēts arī par interneta vēlēšanām un to iespējamo drošību, kas ir viens no šobrīd aktuālajiem jautājumiem informācijas tehnoloģiju nozarē Latvijā. Šajā konferencē par interneta vēlēšanu drošību uzstājās Latvijas Universitātes Datorikas fakultātes profesori Andris Ambainis un Jānis Bičevskis, kas uzsvēra daudzus aspektus, kādēļ balsošana internetā nav droša.²⁹⁶ Vispirms tā ir balsošana uz vēlētāja datora, jo vēlētājam nav iespējas redzēt, vai viņa nošifrētais balsojums, kas tiek gala rezultātā nosūtīts uz Centrālo vēlēšanu komisiju, sakrīt ar viņa patieso balsojumu. Datorvīruss var „inficēt” un modificēt balsošanas programmu, kas var nomainīt vēlētāja balsojumu pirms tā nosūtīšanas uz CVK, un vēlētājs to nepamanīs.²⁹⁷ Tāpat nav droša balsu apkopošana uz i-vēlēšanu sistēmas servera, jo var pastāvēt uzbrukumi gan no iekšpuses, ko var realizēt gan personāls, kas iesaistīts sistēmas apkalpošanā, gan no ārpuses, kā rezultātā var tikt pieskaitīti nenotikuši balsojumi vai mainīti jau notikušie balsojumi. Un vislielākais risks ir tas, ka šādas ielaušanās sistēmā var tikt nepamanītas pat no auditoru puses.²⁹⁸

Tātad pastāv iespējamais risks, ka katrs individuālais balsojums netiek pareizi pieskaitīts kopīgajam balsojumam, tāpat arī pastāv risks, ka individuāls balsojums, kurš patiesībā nav noticis, var tikt pieskaitīts kopīgajam balsojumam.²⁹⁹ Barbara Simone uzskata, ka šādā sistēmā ir neiespējami auditēt vai pārskaitīt balsis, kā to iespējams ar papīra biļeteniem.

²⁹⁵ Simons B. *I can bank online, why can't we vote online?* (2012). [Video]. Retrieved from <http://www.youtube.com/watch?v=Wv3VuGZzdK8>

²⁹⁶ Notiks konference „Drošība un atvērtība”. (2013). LATA mājas lapa. Izgūts no <http://lata.org.lv/?p=889>

²⁹⁷ Ambainis A., Bičevskis J. (2013). *Zinātnieka pārdomas par i-vēlēšanu drošību*. [PowerPoint prezentācija]. Izgūts no http://lata.org.lv/wp-content/conf/Drosiba/LATA_iVelesanu_drosiba_JanisBicevskis.pdf

²⁹⁸ Turpat.

²⁹⁹ Alberts M. *Interneta vēlēšanas – quo vadis?* (28.03.2012.). Izgūts no <http://www.ir.lv/2012/3/28/interneta-velesanas-quo-vadis>

Balsošana internetā nav droša, jo var tik īstenoti uzbrukumi datoriem- vai nu tas var būt vēlētāja dators vai arī vēlēšanu amatpersonu serveri.³⁰⁰ M.Alberts savā rakstā „Interneta vēlēšanas- quo vadis” raksta, ka pastāv risks, ka to varētu veikt „apzināti kaitnieciski noskaņoti subjekti - hakeri no visas pasaules, Latvijai naidīgi noskaņotas citu valstu valdības, banku apmūļoti, izputināti un bezizejā novesti Latvijas kredītņēmēji ar labām IT zināšanām, ar vēlēšanu rezultātiem neapmierinātu politisku partiju iniciēti tiesu lēmumi utt.”³⁰¹ Ir potenciāls risks, ka var tikt veiktas manipulācijas ar balsojumiem vai to rezultātiem. Tā kā pastāv gan iekšējie, gan ārējie riski un šādas darbības varētu veikt gan vēlēšanu procesa organizatori, gan programmas piegādātāji, gan hakeri, tad risks ir krietni augsts.³⁰² Ja pirmie divi, kā riska faktori varētu tikt gandrīz izslēgti vai maksimāli mazināti, ļaujoties uz šo personu godaprātu, profesionalitāti, lojalitāti valstij un demokrātiskai sistēmai, tad hakeru iejaukšanās ir risks, ko ir daudzkārt grūtāk kontrolēt.

S.Bāliņa: „Tās (i-vēlēšanas) ir interesantas hakeriem, kur ir bijuši gadījumi gan ASV, gan citās valstīs.”³⁰³

M.Alberts: „Reāls Latvijas potenciālais scenārijs ir 2010.gadā ASV galvaspilsētas interneta vēlēšanu sistēmas tests divas nedēļas pirms pašvaldības vēlēšanām. [...] Profesors ar saviem studentiem 36 stundu laikā pilnībā pārņēma vēlēšanu sistēmu savā kontrolē un demonstrēja vēlēšanu rezultātu viltošanas iespējas.”³⁰⁴

Lielākoties izmēģinājuma testi i-balsošana sistēmām parasti tiek veikti bez tā pakļaušanas publiskai testēšanai. 2010.gada novembra vēlēšanās Vašingtonā tika plānots piedāvāt iespēju ārpus valsts esošajiem vēlētajiem balsot internetā. Taču pirms šīs sistēmas īstenošanas dzīvē, tika organizēts sistēmas izmēģinājums, kur amatpersonas aicināja iesaistīties sabiedrību šīs sistēmas testēšanā.³⁰⁵

Mičiganas universitātes komanda, kuru vadīja profesors Alekss Haldermans (Alex Halderman) 48 stundu laikā kopš publiskās testēšanas sākuma, izmantojot sistēmas nepilnības, ieguva gandrīz pilnu kontroli pār atbildīgās institūcijas (BOEE) serveri un kontroli saglabāja divas darba dienas, līdz publiskais tests tika apturēts. Viņi spēja noteikt gan katra vēlētāja balsojumu, gan arī mainīt vēlētāju balsojumus, ieskaitot pat tos balsojumus, kas bija izdarīti vēl

³⁰⁰ Simons B. *I can bank online, why can't we vote online?* (2012). [Video]. Retrieved from <http://www.youtube.com/watch?v=Wv3VuGZzdK8>

³⁰¹ Alberts M. *Interneta vēlēšanas – quo vadis?* (28.03.2012.). Izgūts no <http://www.ir.lv/2012/3/28/interneta-velesanas-quo-vadis>

³⁰² Bāliņa S. *Interneta vēlēšanas- izaicinājumi un riski*. Prezentācija diskusijā „Interneta vēlēšanas Latvijā: vai un kad?”. No Diskusija „Interneta vēlēšanas Latvijā: vai un kad?” (24.09.2012.). [Videofails]. Izgūts no <http://www.szf.lu.lv/lat/fakultate/aktualitates/interneta-velesanas-potenciala-veiksme-un-potencialie-riski/>

³⁰³ Turpat.

³⁰⁴ Alberts M. *Interneta vēlēšanas – quo vadis?* (28.03.2012.). Izgūts no <http://www.ir.lv/2012/3/28/interneta-velesanas-quo-vadis>

³⁰⁵ Wolchok S., Wustrow E., Dawn J., Halderman J.A. (2012). *Attacking the Washington, D.C. Internet Voting System*. Proc. 16th Intl. Conference on Financial Cryptography and Data Security FC '12, Bonaire. Retrieved from <https://jhalderm.com/pub/papers/dcvoting-fc12.pdf>

pirms ielaušanās brīža.³⁰⁶ Profesors Haldermans atrada arī failu, kas tika izmantots sistēmas testēšanai, un sastāvēja no visām 937 īstiem vēlētājiem nosūtītām vēstuļu kopijām, kas ietvēra datus par vēlētāju vārdiem, ID un 16 zīmju PIN kodiem, kurus būtu nepieciešams izmantot, lai autentificētos īstām interneta vēlēšanām. Paralēli tam Haldermana vadītā komanda atrada pēdas no citiem uzlaušanas mēģinājumiem, kas iespējams bija no Ķīnas un Irānas. Nav zināms, vai šie uzbrukumi bijuši ar nodomu raidīti, tomēr tas viennozīmīgi liecina par to, cik bīstams internets var būt ar zinošiem ienaidniekiem no visas pasaules, kas mēģina ielauzties sistēmā. Papildus tam Mičiganas universitātes veiktajām darbībām BOEE serverī, komanda izmantoja noklusējuma paroles no ražotāju pamācībām, kas nebija nomainītas, lai piekļūtu maršrutētājiem un citām tīkla ierīcēm, līdz ar to panākot kontroli pār infrastruktūru un alternatīvu veidu, kā zagt balsis īstās vēlēšanās. Kontrole pār tīklu arī ļāva viņiem vērot kā tīkla operatori konfigurē un testē iekārtas. Kad viņi atklāja, ka atsevišķas video novērošanas kameras BOEE datu centrā bija sasaistītas ar izmēģinājuma sistēmu un neaizsargātas, viņi tās izmantoja, lai vērotu sistēmas operatorus. Komandas īstenotais uzbrukums sistēmai tika atklāts lielākoties pateicoties atstātajai muzikālai vizītkartei, kas bija Mičiganas universitātes cīņas dziesma, kas skanēja ar 15 sekunžu pauzi pēc balsojuma iesniegšanas.³⁰⁷

Šis gadījums parāda to, kā interneta balsošanai var tikt uzbrukts no jebkuras vietas uz pasaules un kā var tikt ievainota i-vēlēšanu sistēma. Tiklīdz Mičiganas universitātes komanda bija samainījusi balsis, atbildīgajām amatpersonām vairs nebija iespējams atjaunot oriģinālos interneta biļetenus. Neskatoties uz atstāto muzikālo vizītkarti, kopumā pagāja vairāk kā diena, kamēr tika atklāts, ka sistēmai ir veiksmīgi uzbrukts. Īsts vēlēšanu uzbrucējs nebūt atstājis tik pamanāmu vizītkarti. Šī eksperimenta rezultātā vēlēšanu amatpersonas atcēla iespēju vēlētājiem nosūtīt savu balsi caur internetu un tā vietā vēlētāji varēja elektroniski autentificēties sistēmā, izdrukāt tukšu biļetenu, to aizpildīt un nosūtīt caur pastu. Ja nebūtu bijusi īstenota šāda publiskā testēšana, tad militārais personāls un ārzemēs dzīvojošie, kas balso Vašingtonā, būtu balsojuši, izmantojot ļoti nedrošu sistēmu. Tāpat profesors Haldermans atzina, ka cilvēkresursi un tehnoloģijas nodrošinājums šai sistēmai kopumā bija virs vidējā līmeņa, kas norāda uz to, ka kļūdas, ko atrada Mičiganas komanda, nav izolēta kompetences trūkuma sekas, bet ir tipiskas arī labākajām sistēmām, kādas iespējamās konkrētajos apstākļos.³⁰⁸ Haldermans uzsver arī to, ka i-balsošanas sistēmas ir vēl jo vairāk nedrošas tādēļ, ka hakeru uzbrukumi var nekad netikt atklāti, jo vēlēšanas ir vienreizējs pasākums un tās netiek parasti

³⁰⁶ Wolchok S., Wustrow E., Dawn J., Halderman J.A. (2012). *Attacking the Washington, D.C. Internet Voting System*. Proc. 16th Intl. Conference on Financial Cryptography and Data Security FC '12, Bonaire. Retrieved from <https://jhalderm.com/pub/papers/dcvoting-fc12.pdf>

³⁰⁷ Simons B., Jones D.W. (2012). Internet voting in the U.S. *Communications of the ACM*, Vol.55., No.10. 68.-77.p. DOI:10.1145/2347736.2347754

³⁰⁸ Turpat.

pārbaudītas pēc tam, kad rezultāti jau tikuši paziņoti un amatpersonas tikušas ievēlētas.³⁰⁹ Drošība ir ļoti komplicēts jautājums un 2010.gada Vašingtonas izmēģināms skaidri pierāda to, kā var tikt pārkāpts aizklātuma princips, veiktas manipulācijas ar vēlēšanu rezultātiem, kā ārēja uzbrukuma rezultātā sistēmai var tikt īstenota vēlēšanu procesa graušana, kādas var būt sekas, ja vēlēšanu sistēmai tiek uzbrukts.

Attiecībā uz manipulācijām ar vēlēšanu rezultātiem, skaidri pierādījumi nav jāmeklē tikai ASV, bet reāls gadījums tika piedzīvots arī Igaunijas i-vēlēšanu procesa norisē. Tartu students Pāvo Pihelga iesniedza prasību Igaunijas Augstākajā tiesā, apstrīdot vēlēšanu rezultātus, demonstrējot atbilstošu „programmatūru, kas ļāva manipulēt ar valsts parlamenta vēlēšanu rezultātiem”, tomēr Igaunijas Augstākā tiesa 2011.gada 21.marta spriedums bija par atteikumu atcelt vēlēšanu rezultātus.³¹⁰ Kaut arī bija reāls uzskatāms pierādījums par iespējām, kā iespējams manipulēt ar vēlēšanu rezultātiem tomēr nebija iespējams pierādīt, ka kāds šādu programmatūru būtu izmantojis.

Tātad pastāv potenciāls risks, ka vēlēšanu process varētu tikt nograuts vai rezultāti varētu tikt viltoti. M.Alberts: „Vēlēšanu procesa nograušana vēl nebūtu pats ļaunākais, bet ko darīt profesionālas un nepierādāmas rezultātu viltošanas gadījumā?”³¹¹ ASV 2010.gada Vašingtonas pilotprojekta gadījumā Haldermana komanda identificēja un atvairīja uzbrukumus no Irānas un Ķīnas, bet neviens nezina, kas būtu noticis reālās vēlēšanās.

Tāpat šo uzbrukumu rezultāta sistēmas var tikt mērķtiecīgi pārslogotas ar nodomu bloķēt vēlētāju piekļuvi balsošanas iespējai,³¹² kas atstātu ietekmi uz pieejamības aspektu, tomēr, kā jau tika iepriekš atzīmēts, tad šo risku ir nosacīti vieglāk vadīt kā citus, ieguldot noteiktus resursus.

Attiecībā uz interneta vēlēšanu vienu no priekšrocībām- iespējām ātrāk iegūt vēlēšanu oficiālos rezultātus, jāņem vērā, ka šajā sistēmā ir ļoti vienkārši uzzināt visus rezultātus. Vēlēšanu rezultātu priekšlaicīga izpaušana nav pieļaujama, jo tādā veidā varētu tikt ietekmēti arī kopējie vēlēšanu rezultāti. Ja vēlēšanu procesa gaitā tiek publicēti vēlēšanu procesa starprezultāti, ir skaidrs, ka šie rezultāti pauž vienas noteiktas internetā nobalsojušās sabiedrības daļas viedokli, jo internets kā līdzeklis ne visiem vēlētajiem var būt pieņemams un pieejams līdzeklis balsošanā. Priekšlaicīgi publicējot vēlēšanu starprezultātus, tas var atstāt noteiktu ietekmi uz pārējiem vēlētajiem, kas savu izvēli vēl nav izdarījuši. Ja vēlēšanu procesa pārraudzītāji var garantēt, ka pēc viņu rīkojuma šie dati netiks publicēti, tad nav iespējams

³⁰⁹ Election hacked, drunken robot elected to school board. (01.03.2012.). Izgūts no http://www.theregister.co.uk/2012/03/01/electronic_voting_hacked_bender/

³¹⁰ Alberts M. Interneta vēlēšanas – quo vadis? (28.03.2012.). Izgūts no <http://www.ir.lv/2012/3/28/interneta-velesanas-quo-vadis>

³¹¹ Turpat.

³¹² Simons B. *I can bank online, why can't we vote online?* (2012). [Video]. Retrieved from <http://www.youtube.com/watch?v=Wv3VuGZzdK8>

nodrošināties, ka kāds no ārpusēs varētu sistēmu uzlauzt, piekļūt datiem un publicēt šos rezultātus. Pēc ekspertu domām tas ir vēl viens no riskiem, pret kuru ir grūti praktiski nav iespējams nodrošināties. Citu valstu pieredzi, jo īpaši ASV piemērs parāda to, ka neviena informāciju tehnoloģiju sistēma nevar būt simtprocentīgi droša. Riskus ir iespējams mazināt, bet tie vienmēr paliek, tos nevar izslēgt pavisam.³¹³

I-vēlēšanu ieviešanā ļoti nozīmīgs ir jautājums par demokrātisku vēlēšanu pamatprincipu nodrošināšanu. Attiecībā uz koncepcijas projektu „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi” ir izteiktas „bažas par iespējamu naudas izšķērdēšanu un par to, ka nepārdomātas interneta vēlēšanu sistēmas ieviešana varētu radīt draudus valsts pamatvērtībām”³¹⁴ Un viens no lielākajiem riskiem ir nespēja nodrošināt aizklātuma principu. Tehnoloģiskās sistēmas ir viegli ievainojamas un uzbrukumu gadījumā indivīda datoriem vai sistēmas serveriem, pastāv iespējas piekļūt personu datiem, kā arī noskaidrot, kas par ko ir nobalsojis.

M.Alberts: I-vēlēšanu sistēmas ieviešanā ir jārod risinājums tam, kā tiks nodrošināts tas, ka „katrs individuālais balsojums ir anonīms neatkarīgi no tehniskajiem līdzekļiem, kas varētu tikt lietoti tā izspiegošanai.”³¹⁵

Netiek izslēgta iespējamība, ka uzbrukumi sistēmām varētu būt, taču attiecībā uz iespējam iegūt informāciju par to, kas par ko ir nobalsojis, kas grautu aizklātuma principa nodrošināšanu, E.Beļskis uzsver to, ka tiek paredzēti noteikti drošības pasākumi, kas to neļautu. Datus par to, kas ir nobalsojis un tas par ko ir nobalsots, paredzēts glabāt atsevišķi un katru šo daļu iespējams atšifrēt ar savu atslēgu, kas otrai institūcijai nav pieejama. Ja kāds gribētu iegūt pilnu informāciju gan par balsotāja identitāti, gan pašu balsojumu, tad būtu nepieciešams uzlauzt abas šīs atslēgas. Un gan J.Bokta, gan E.Beļskis atzīst, ka šis risks ir ļoti zems un tā iestāšanās ir ļoti zema vai praktiski neiespējama. Tāpat tiek uzsvērts, ka sekas šādā gadījumā nebūs lielas uz kopējo vēlēšanu procesu.³¹⁶

E.Beļskis: „Pie jebkura hakera uzbrukuma var redzēt pēdas- ir bijusi ielaušanās vai nav bijusi ielaušanās. Un to var redzēt sistēmā, tādēļ i-balsošana tiek paredzēta tikai un vienīgi kā depozitārā balsošana. Ja ir vismazākās aizdomas, ka sistēma ir tikusi uzlauzta vai ietekmēta, tad rezultātus iespējams anulēt, nobalsojušajām personām to paziņot un aicināt vēlēšanu dienā ierasties iecirknī un nobalsot tur.”³¹⁷

Kopumā vērtējot drošības riskus, pēc IKT nozares ekspertu domām, nav iespējams nodrošināt abas šīs lietas vienlaicīgi – gan integritāti, gan konfidencialitāti, kas paredz aizklātumu, un , ieviešot i-vēlēšanu sistēmu, iespējams izvēlēties tikai vienu. Ja izvēlas

³¹³ Intervija ar Aigaru Jaundālderu, Latvijas atvērto tehnoloģiju asociācijas (LATA) valdes locekli, DPA biznesa attīstības vadītāju. 26.04.2013.[Ekspertu intervijas].

³¹⁴ Diskusija par koncepciju „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi”. (15.04.2012.). LATA mājas lapa. Izgūts no <http://lata.org.lv/?p=684m>

³¹⁵ Alberts M. *Interneta vēlēšanas – quo vadis?* (28.03.2012.). Izgūts no <http://www.ir.lv/2012/3/28/interneta-velesanas-quo-vadis>

³¹⁶ Intervija ar Edmundu Beļski, LR Satiksmes ministrijas Sakaru departamenta direktoru. 02.05.2013. [Ekspertu intervijas].

³¹⁷ Turpat.

nodrošināt datu integritāti un to, ka dati nebūs falsificējami, ka kāds nevarēs nobalsot cita vietā, ka kāds nevarēs veikt manipulācijas ar vēlēšanu rezultātiem, tad nav iespējams nodrošināt konfidencialitāti. Nav tehnisku risinājumu, kā iespējams nodrošināt konfidencialitāti, un tajā pašā laikā aizsargāties pret datu integritātes zudumu. Savukārt, ja tiek nodrošināta konfidencialitāte un aizklātums, tad nav tehnisku risinājumu, kā nodrošināt integritāti un uzticamību. Intervija ar A.Jaundālderu: „Nav tehnoloģijas izgudrotas, kuras spētu nodrošināt abas lietas kopā, pēc ekspertu viedokļa pietiekamā līmenī neatkarīgi no ieguldāmajiem finansiālajiem līdzekļiem. Atšķirībā no pieejamības, kur vari ieguldīt aizvien vairāk un var aizvien labāk vadīt šo risku, to samazinot līdz minimumam. ”³¹⁸ Tomēr, ja notiek atkāpe no anonimitātes, tad vēlēšanas nav iespējams uzskatīt par demokrātiskām un tajā gadījumā Saeimas vēlēšanas ir neatbilstošas arī LR Satversmei.

Pēc IT nozares speciālistu, kā arī akademiķu viedokļa pie esošo tehnoloģiju attīstības, nebūtu pieļaujams ieviest interneta balsojumu vēlēšanu procesā Latvijā.³¹⁹ LATA biedra IBM Latvija pārstāvis Edijs Tanons norādīja, ka pasaulē nav veiksmīgu interneta vēlēšanu realizācijas piemēru, kas atbilstu Latvijas Republikas Satversmē un ANO Vispārējai cilvēktiesību deklarācijā garantētajiem vēlēšanu principiem. LATA kā profesionāla informācijas un komunikācijas tehnoloģijas nozares asociācija, pārzinot esošās tehnoloģijas, patlaban neredz iespējas izveidot tādu interneta vēlēšanu sistēmu, kas atbilstu LR Satversmes 6.pantam, vienlaikus novēršot vēlēšanu nograušanas un rezultātu viltošanas draudus.³²⁰

Šādu vienotu nostāju pauž gan IKT nozares eksperti, gan akadēmiskā puse par to, ka i-vēlēšanu sistēmu ar šobrīd pieejamajiem tehnoloģiskajiem risinājumiem nav iespējams izveidot drošu, lai tiktu nodrošināta gan datu integritāte, vēlēšanu rezultāti būtu uzticami, kā arī tiktu nodrošināta konfidencialitāte un aizklātuma princips.

A.Jaundālders: „Pie esošo tehnoloģiju attīstības tehniski to nebūtu pieļaujams darīt. Bet ja uzskatam, ka Latvijā kaut kas ir jāuzlabo vēlēšanu procesā, tad daudz lietderīgāk un daudz ātrāk un drošāku rezultātu varētu sasniegt ar citiem līdzekļiem. Un tur nevajadzētu tik lielus finansu ieguldījumu ka i-vēlēšanās. Tā ir arī politiku atbildību pret sabiedrību.”³²¹

Bažas par iespējām izveidot patiesi drošu i-vēlēšanu sistēmu ir lielas un nepieciešamību apsvērt visus iespējamus riskus un to, vai un kā iespējams tos novērst ir primārs jautājums, ja tiek domāts par tālāka šī procesa virzību.

³¹⁸ Intervija ar Aigaru Jaundālderu, Latvijas atvērto tehnoloģiju asociācijas (LATA) valdes locekli, DPA biznesa attīstības vadītāju. 26.04.2013.[Ekspertu intervijas].

³¹⁹ Intervija ar Jāni Bičevski, Latvijas Universitātes profesoru. 25.04.2013. [Ekspertu intervijas].un Intervija ar Aigaru Jaundālderu, Latvijas atvērto tehnoloģiju asociācijas (LATA) valdes locekli, DPA biznesa attīstības vadītāju. 26.04.2013.[Ekspertu intervijas].

³²⁰ Diskusija par koncepciju „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi”. (15.04.2012.). LATA mājas lapa. Izgūts no <http://lata.org.lv/?p=684m>

³²¹ Intervija ar Aigaru Jaundālderu, Latvijas atvērto tehnoloģiju asociācijas (LATA) valdes locekli, DPA biznesa attīstības vadītāju. 26.04.2013.[Ekspertu intervijas].

E.Pastars: „Galvenais, lai sistēma tiktu nodrošināta pret negodīgām darbībām. Ja parādās šaubas vai iespējas citu valstu dienestu konspirācijām, tas nav pieļaujams.”³²²

L.Čigāne: Ņemot vērā to, cik maza uzticība ir valsts institūcijām, riskēt ar vēlēšanu administrāciju mēs nevaram. Ja mēs uz to pārejam, tad ir nopietni jāapsver, kā mēs to darām. Mēs nedrīkstam atļaut atstāt mazāko šaubu ēnu uz šo procesu.”³²³

Diskusijās par drošības aspektiem, Igaunija tiek minēta kā veiksmes piemērs. Tas tiek atzīmēts arī Konceptijā „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi”. Igaunijas Nacionālā vēlēšanu komisija deklarē, ka šajā laika periodā, kopš Igaunijā tikusi ieviesta interneta balsošana tā kļuvusi par ikdienas realitāti un pieredze rāda, ka ir iespējams īstenot drošas vēlēšanas.³²⁴ Igaunī ir izstrādājuši tehnoloģijas, kas viņiem strādā veiksmīgi jau piecas vēlēšanas un viņu pieredzi varētu izmantot, veidojot arī Latvijas i-vēlēšanu sistēmas veidošanā. Strādājot par interneta vēlēšanu projekta ir notikušas tikšanās ar Igaunijas ekspertiem, kas ir iesaistīti šo sistēmu izstrādāšanā un uzturēšanā, lai konsultētu Latvijas pusi par veiksmīgākajiem risinājumiem, lai varētu pārņemt veiksmīgas prakses un piemērus. Latvijas puse ir brauksi gan uz Igauniju, gan Igaunijas eksperti ir braukuši uz Latviju.³²⁵ Tā ir iespēja mācīties, apsvērt jaunus iespējamus riskus, kas tikuši identificēti i-vēlēšanu reizēs, skatīties, kādi ir labākie risinājumi šo risku vadībai un demokrātisku vēlēšanu nodrošināšanai.

Arī igauņi paši atzīst, ka vadāmība un konfidencialitāte ir jautājumi, kas padara aizklātu balsošanu par vienu no sarežģītiem jautājumiem, tomēr ir iespējams rast kompromisus, kā tas tiek darīts konvencionālā balsošanā, kad tiek izmantotas vairākas aploksnes un ieviestas dažādas sarežģītas pārbaudes procedūras, bet arī šajā gadījumā riski ir augsti, jo nepieciešams uzticēties vēlēšanu iecirkņa personālam u.c., taču šie riski tiek akceptēti. Arī interneta balsošanā iespējams ieviest noteiktus priekšnoteikumus, procedūras, kas mazina riskus.³²⁶ Igaunī neizmanto komerciālus produktus, bet viņiem ir pašiem sava komanda, kas izstrādā šo sistēmu. Lai nodrošinātu to, ka dati nav atjaunojami, iepriekšējā sistēma tiek likvidēta, un veidota katru reizi pilnīgi no jauna, atkārtoti lietojot tikai sistēmas pamat funkcionēšanas un datu apstrādes algoritmus. Šī sistēma, tikai ierobežotas funkcionalitātes formātā, tiek pakļauta arī publiskai testēšanai, pēc kuras tiek veikti nepieciešamie uzlabojumi. Drošības risku mazināšanai informācija par balsojumu un personas datiem tiek izvietota uz dažādiem fiziski pilnīgi atdalītiem serveriem, kas katra tiek šifrēta ar kriptogrāfisko algoritmu palīdzību. Lai nodrošinātos pret to, ka kādam ielaužoties sistēmā varētu atvērt datus, tiek lietota spēcīga

³²² Intervija ar Edgaru Pastaru, Valsts prezidenta Konstitucionālo tiesību komisijas atbildīgo sekretāru. 25.04.2013. [Ekspertu intervijas].

³²³ Diskusija „Interneta vēlēšanas Latvijā: vai un kad?” (24.09.2012.). [Videofails]. Izgūts no <http://www.szf.lu.lv/lat/fakultate/aktualitates/interneta-velesanas-potenciala-veiksme-un-potencialie-riski/>

³²⁴ National Electoral Commitee. (27 December 2010). *E-voting concept security: anaylis and measures*. Tallin, 2010. Retrieved from <http://www.vvk.ee/voting-methods-in-estonia/engindex/reports-about-internet-voting-in-estonia/>

³²⁵ Intervija ar Jāni Boktu, Valsts akciju sabiedrības Latvijas Valsts radio un televīzijas centra valdes priekšsēdētāju. 23.04.2013. [Ekspertu intervijas].

³²⁶ National Electoral Commitee. (27 December 2010). *E-voting concept security: anaylis and measures*. Tallin, 2010. Retrieved from <http://www.vvk.ee/voting-methods-in-estonia/engindex/reports-about-internet-voting-in-estonia/>

kriptogrāfisko algoritmu atslēga. Igaunijā šī atslēga tiek izdalīta uz trim cilvēkiem, kā rezultātā viena cilvēka rīcībā nekad nebūs pilna atslēga, lai atvērtu kriptogrāfiskās aploksnes, kur glabājas dati par vēlētāju un nodoto balsojumu.³²⁷

B.Blumbers: „Jebko var atlauzt, tikai jautājums cik ilgā laikā un ar kādiem resursiem. Ja šīs vēlēšanas notiek dažas dienas, tad šādu kriptogrāfisku atslēgu dažu dienu laikā praktiski nav iespējams atlauzt.”³²⁸

Igaunijā interneta balsojumā tiek izmantots divu aplokšņu princips līdzīgi kā tas ir balsošanā pa pastu. Iekšējā aploksnē glabājas vēlētāja nodotā balss, kas ir šifrēta ar publisko atslēgu, bet ārējā aploksne tiek apstiprināta ar digitālo parakstu. Šīs aploksnes tiek apkopotas un tiek atdalīta ārējā informācija ar digitālo parakstu un iekšējā aploksne ar šifrēto vēlētāja balsojumu, kas tiek tālāk nodota balsu skaitīšanas procesam, kur aploksnē esošā informācija tiek atvērta ar privāto atslēgu un iegūti rezultāti. Šis ir mehānisms, kā Igaunijā nodrošināts, ka neviena no iesaistītajām pusēm nevar vienlaicīgi iegūt informāciju gan par digitāli aprakstīto balsi, gan par privāto sistēmas atslēgu, lai varētu abas informācijas detaļas tikt sasaistītas.³²⁹

B.Blumbers: „Divu aplokšņu princips ir pieņemams, jo tad ir kriptogrāfiski aizsargāts, kas esi Tu, un kriptogrāfiski ir aizsargāts, par ko esi nobalsojis.”³³⁰

Igaunijas Nacionālās vēlēšanu komitejas pārstāvis atzīst, ka līdz šim nav tikuši identificēti plaši izplatīti ielaušanās mēģinājumi sistēmā vai hakeru uzbrukumi. Ir bijuši vienīgi mēģinājumi izmainīt paša indivīda balsojumu, kas varētu tikt uzskatīts līdzīgi kā papīra biļetena sabojāšana vēlēšanu iecirknī. Bet galvenie riski ietver tieši šo viņuprāt vājāko ķēdes posmu, kas ir vēlētāja dators.³³¹ Bet pat ja pastāv iespējas uzbrukt kāda vēlētāja atsevišķajam datoram vai tīkla savienojumam, lai falsificētu kādas personas balsi, tad tikai masveida uzbrukums varētu atstāt kādu ietekmi uz kopējiem vēlēšanu rezultātiem, taču masveida uzbrukumu pret visiem datoriem ir praktiski neiespējami veikt.³³² Kopumā lai risinātu drošības problēmas, kā rezultātā būtu iespējams nodrošināt gan datu integritāti, gan konfidencialitāti igauņi min drošu attālinātu personas identifikāciju, izmantojot personas apliecību jeb eID karti, publisko un privāto kriptogrāfisko atslēgu, lai tiktu nodrošināts aizklātums un caurspīdīga vēlēšanu administrācija.³³³ Igaunijā drošības koncepta analizē uzsver to, ka veidojot pārdomātu, korektu sistēmu iespējams nodrošināt noteiktas prasības, kā viena persona- viena balss princips, balsojuma viltošanas aizliegums, aizklāta balsošana, iespēja atkārtoti elektroniski balsot, atkārtota balsu skaitīšana, auditējamība u.c. Tomēr ir nepieciešams

³²⁷ Intervija ar Bernhardu Blumbergu, CERT.LV Informācijas sistēmu drošības auditoru. 29.04.2013. [Ekspertu intervijas].

³²⁸ Turpat.

³²⁹ Estonian National Electoral Committee. (2005-2010). E-Voting System: General Overview. Tallinn. Retrieved from <http://www.vvk.ee/voting-methods-in-estonia/engindex/reports-about-internet-voting-in-estonia/>

³³⁰ Intervija ar Bernhardu Blumbergu, CERT.LV Informācijas sistēmu drošības auditoru. 29.04.2013. [Ekspertu intervijas].

³³¹ Intervija ar Igaunijas Nacionālās vēlēšanu komitejas sekretariāta pārstāvi. 24.05.2013. [Ekspertu intervijas].

³³² National Electoral Committee. (27 December 2010). *E-voting concept security: analysis and measures*. Tallin, 2010. Retrieved from <http://www.vvk.ee/voting-methods-in-estonia/engindex/reports-about-internet-voting-in-estonia/>

³³³ Intervija ar Igaunijas Nacionālās vēlēšanu komitejas sekretariāta pārstāvi. 24.05.2013. [Ekspertu intervijas].

uzticēties centrālajiem serveriem un vēlētāju datoriem. Drošības prasības tiek ieviestas, jo tiek pieņemts neuzticēties gala lietotāju datoriem un tranzīta videi, kas ir savienojums starp lietotāju un serveri. Ieviešot noteiktus tehniskus drošības pasākumus, kā , kriptogrāfijas izmantošana, dubulta datu pārbaude, traucējumu uztveršana u.c., tāpat arī organizatoriskus pasākumus, kā dalīta atbildība un darbu sadalījums, formālas procedūras, risku vadība, izveidoti vadības plāni kritisku situāciju risināšanai, neatkarīgs audits, ir bijis iespējams igauniem izveidot pietiekami drošu vēlēšanu sistēmu.³³⁴

No vienas puses tā kā līdz šim pēc piecām i-vēlēšanu reizēm Igaunijā nav ticis pierādīts, ka būtu bijušas kādas manipulācijas ar vēlēšanu rezultātiem vai citiem kritiskiem drošības apsvērumiem, tad varētu uzskatīt, ka Igaunijas izstrādātie tehnoloģiskie risinājumi ir pietiekoši droši. Tomēr ir arī atšķirīgs ekspertu viedoklis, kas pamato to, ka arī Igaunija nav tas veiksmīgākais piemērs drošas sistēmas ieviešanā.

No drošības aspekta Igaunijas i-vēlēšanu gadījumā tiek identificētas vairākas problēmas: ir viegli ievainojams vēlētāja balss aizklātums, vēlētāja datori ir viegli ievainojami, pastāv iekšēji riski, tāpat arī sistēmas serveris ir viegli ievainojams un var tikt vērsti uzbrukumi no jebkuras vietas, tāpat arī tiek atzīmēts, ka sistēma nav atvērta un caurspīdīga, kā arī nav tikuši veikti sistēmas drošības novērtējumu, ko veiktu neatkarīgi datoru drošības eksperti.³³⁵ Arī EDSO novērtējuma ziņojumā tiek atzīmēts, ka šobrīd netiek paredzēts formāla sistēmas sertifikācija, ko veiktu neatkarīga organizācija. Tomēr Igaunijas vēlēšanu sistēmas organizatori paredz trīs pārbaudes līmeņus. Pirmo veic sistēmas izstrādātāji, otro Nacionālā vēlēšanu komisija, bet trešo veiks hakeru grupa, kas tikusi speciāli nolīgta šim uzdevumam. 2011.gada vēlēšanās sistēmu bija paredzēts atvērt publiskai testēšanai uz trīs dienām. Novērotāji un politisko partiju pārstāvjiem tiek paredzētas tiesības piedalīties interneta vēlēšanu novērošanā visos tās posmos un Nacionālā vēlēšanu komisijas organizēja atsevišķas apmācības šiem cilvēkiem. EDSO atzīst, ka uzticamība šai sistēmai tiek balstīta uz to, ka līdz šim nav tikušas identificētas nozīmīgas problēmas³³⁶

J.Bičevskis: „Igaunija ir slavena ar saviem kriptogrāfijas un drošības speciālistiem un šie speciālisti distancējas no i-vēlēšanām. Igaunu drošības speciālists Helger Lipmaa, kam ir augsta citējamība, autoritāte pasaulē, norobežojas no tā.”³³⁷

Igaunijas kriptogrāfs Helger Limpaa : „Es balsoju ar papīra biļeteniem. Kādēļ? Visupirms tas ir mans darbs kā kriptogrāfam neatbalstīt nedrošas sistēmas.”³³⁸

³³⁴ National Electoral Commtee. (27 December 2010). *E-voting concept security: anylis and measures*. Tallin, 2010. Retrieved from <http://www.vvk.ee/voting-methods-in-estonia/engindex/reports-about-internet-voting-in-estonia/>

³³⁵ Ambainis A., Bičevskis J. (2013). *Zinātnieka pārdomas par i-vēlēšanu drošību*. [PowerPoint prezentācija]. Izgūts no http://lata.org.lv/wp-content/conf/Drosiba/LATA_iVelesanu_drosiba_JanisBicevskis.pdf

³³⁶ OSCE. (2011). *Estonia Parliamentary Elections 6 March 2011*. OSCE/ODIHR needs assessment mission report. Warsaw: 2011. Retrieved from <http://www.osce.org/odihr/elections/estonia/75216> 5.-6.p.

³³⁷ Intervija ar Jāni Bičevski, Latvijas Universitātes profesoru. 25.04.2013. [Ekspertu intervijas].

³³⁸ Ambainis A., Bičevskis J. (2013). *Zinātnieka pārdomas par i-vēlēšanu drošību*. [PowerPoint prezentācija]. Izgūts no http://lata.org.lv/wp-content/conf/Drosiba/LATA_iVelesanu_drosiba_JanisBicevskis.pdf

M.Alberts: „Diemžēl Igaunijas tipa interneta vēlēšanu risinājumu ieviest nevaram tā iemesla dēļ, ka tā darbināšanai nepieciešama visu individuālo balsojumu ierakstīšana datu bāzē. Bet tas ir pretrunā ar LR Satversmes 6.panta formulējumu par aizklātām vēlēšanām.”³³⁹

J.Aleksis Haldermans ir viens no pasaulē atzītiem ekspertiem kriptogrāfijas, interneta drošības un tehnoloģisko procesu jomā, kā arī ar vēlēšanām saistītos jautājumos. Viņš apskata gan vēlēšanu elektronisko balsošanas mašīnu pieredzi, gan papīra biļetenu elektronisku skaitīšanu, gan attālinātu balsojumu internetā. Un atzīst, ka viņš uzskata, ka balsu nodošana caur internetu ir vissliktākais risinājums, ko iespējams izgudrot vēlēšanu procesa organizēšanā, jo ir lietas, ko tehnoloģija nevar paveikt labi atbilstoši tam, ko demokrātiskā valstī cilvēku uzskata par labu esam. Savā kursā Igauniju viņš min kā vienu no šiem sliktajiem piemēriem elektronisko tehnoloģiju izmantošanā vēlēšanās. Ja viena ceturtdaļa no visiem vēlētajiem nodod savu balsi internetā, tas paver lielu apdraudējumu tam, ka šāda sistēma varētu kļūt par populāru mērķi tiem, kas vēlas veikt vēlēšanu viltošanu.³⁴⁰

Interneta vēlēšanu nodrošināšanas gadījumā vienmēr pastāvēs kādi riski un jau no pašiem pirmsākumiem ir jādomā par iespējām izveidot šo sistēmu pietiekami drošu. Jebkuras informācijas sistēmas drošības jautājumu spektrs ir ļoti plašs un ir jāorganizē informācijas aizsardzību vairākos līmeņos. Būtiski pievērst uzmanību vismaz informācijas drošībai, tās uzglabāšanai, pārraidei datu tīklos, integritātes un konfidencialitātes nodrošināšanai, – kā arī pašas sistēmas personāla, fiziskajai drošībai un infrastruktūras drošībai. Ja visi šie slāņi tiek korekti veidoti jau no pašiem pamatiem, tiek pārdomāta risku novērtēšana sistēmas izveides un ieviešanas procesā. Identificējot riskus, ar kuriem var saskarties, un nodrošinot risku vadību, izvērtējot katra atsevišķā riska iespēju tikt pieņemtam, mazinātam, izslēgtam vai nodotam pārraudzībai trešajai pusei. Ja tiek izstrādātas sistēmas drošības procedūras un prasības, kārtība risku analīzei un pārvaldīšanai, kuras tiek stingri ievērotas, tad iespējams šos draudus pēc iespējas mazināt. Lai sistēmu varētu aizsargāt pret ārējiem uzbrukumiem aizsardzībai ir jābūt strukturētai un pārdomātai. Ir nepieciešams domāt par aizsardzības organizēšanu vairākos slāņos veidojot aizsardzības dziļumu. Ja sistēma ir pārdomāta un korekti izstrādāta, tad ievainojamības atrast ir stipri grūtāk.³⁴¹ Kaut arī interneta tehnoloģijas neparedz simtprocentīgi drošas sistēmas, jo zināmas ievainojamības vienmēr būs, un riski būs vienmēr, tomēr ir viedoklis, ka i-vēlēšanu sistēmu ir iespējams izveidot korektu un pietiekami drošu, pārvaldot identificētos riskus, veidojot sistēmu drošu jau no pašiem pamatiem, veicos drošības pārbaudes, testēšanu, kodu kvalitātes pārbaudes. Tāpat arī ieviešot interneta vēlēšanu sistēmu, atbildībai ir jābūt sadalītai. Vienas institūcijas var būt atbildīgas par šīs sistēmas veidošanu,

³³⁹ Alberts M. *Interneta vēlēšanas – quo vadis?* (28.03.2012.). Izgūts no <http://www.ir.lv/2012/3/28/interneta-velesanas-quo-vadis>

³⁴⁰ Halderman J.A. *Lecture 8. Internet Voting?* In Course „Securing Digital Democracy”. (2012). [Video lecture]. Available at <https://www.coursera.org/>

³⁴¹ Intervija ar Bernhardu Blumbergu, CERT.LV Informācijas sistēmu drošības auditoru. 29.04.2013. [Ekspertu intervijas].

uzturēšanu un attīstīšanu, taču citām iestādēm ir tā jāpārtrauga, jākontrolē. Tāpat arī katras organizācijas iekšienē ir jābūt sadalītām funkcijām un katram jābūt piekļuves tiesībām atsevišķām sistēmas daļām

B.Blumbergs: „Tā ir liela sistēma, ko nevar viens pārraudzīt un uzturēt. Šīm lomām- uzturētājs un pārraudzība, tām ir jābūt nodalītām.”³⁴²

J.Bokta: „Ja mēs domājam par interneta vēlēšanām tikai tādā ziņā, kā matemātiskos algoritmos - vai var uzlauzt - teorētiski var uzlauzt pilnīgi visu, tomēr vēlēšanas jau nav tikai matemātisks algoritms, tās ir procedūru kopums. Vēlēšanas tiek ierobežotas laikā, tiek monitorētas, var uzlikt dažādus atsekojumus, arī atslēgt pilnīgi no tīkla dažu brīdi, kā arī ir daudz citu risinājumu, kā padarīt drošas.”³⁴³

B.Blumbergs: „Ja visi posmi, gan klienta puse, gan arī servera puse, ir ieviesti atbilstoši pēc maksimāli iespējamām drošības prasībām, tad jebkurš nesankcionēts mēģinājums, kas neatbilst noteiktajām prasībām, tiktu uzreiz atmests.”³⁴⁴

E.Beļskis: „Mēs uzskatām, ka, strādājot pie interneta balsošanas platformas, šie riski, kopīgi ar visām gudrajām galvām, būtu novēršami.”³⁴⁵

Anonīma intervija B: „Ir ārvalstu kompānijas, kas piedāvā pirkt savus tehniskos risinājumus. Piemēram, starptautisks uzņēmums „Skytl”. Notikušas arī diskusijas, ka to varētu uzticēt Latvijas speciālistiem, bet tālāk šīs diskusijas nav tikušas attīstītas.”³⁴⁶

Par to, ka šādu sistēmu ir iespējams izveidot pietiekami drošu, tiek minēti tiek minēti pasaules piemēri, kur i-balsošana ir noritējusi pietiekami veiksmīgi. Viens no piemēriem, protams, tiek minēta Igaunija, kas jau ticis iepriekš apskatīts. Taču arī Norvēģijā 2011.gada vēlēšanas īstenotā i-balsošanas novērtējums sniedz visai nozīmīgus secinājumus attiecībā uz drošības aspektiem, jo netika atrasti nekādi pierādījumi par to, ka internetā balsojušo vēlētāju tiesības uz privātumu attiecībā uz vēlēšanu izvēli tiktu kādā veidā pārkāptas vairāk kā citu vēlētāju tiesības, kā arī ka vēlētāji, kas balsoja internetā, būtu bijuši vairāk pakļauti ārējai ietekmei vai balsu pirkšanas mēģinājumiem kā citas vēlētāju grupas.³⁴⁷

Koncepcijas virzītāji uzsver to, ka visos gadījumos, kad tika identificētas drošības problēmas un ticis pierādīts, ka i-vēlēšanu sistēma nav uzticama, kā, piemēram, 2010.gada gadījums Vašingtonā un Haldermana vadītās grupas eksperiments, netika izmantots drošs kvalificēts autentifikācijas līdzeklis, kādu plānots izmantot Latvijas gadījumā ar eID kartēm, kurās iestrādāti droši autentifikācijas sertifikāti: „Ir jābūt ļoti precīziem, kādos gadījumos kas notiek, jo visi tie negatīvie piemēri, kas pasaulē ir, viņi, pirmkārt, ir notikuši, kad nav bijušas ID kartes. Sistēma nebija auditēta.”³⁴⁸ Latvijā i-balsošanas gadījumā paredzēts izmantot drošu

³⁴² Intervija ar Bernhardu Blumbergu, CERT.LV Informācijas sistēmu drošības auditoru. 29.04.2013. [Ekspertu intervijas].

³⁴³ Intervija ar Jāni Boktu, Valsts akciju sabiedrības Latvijas Valsts radio un televīzijas centra valdes priekšsēdētāju.23.04.2013. [Ekspertu intervijas].

³⁴⁴ Intervija ar Bernhardu Blumbergu, CERT.LV Informācijas sistēmu drošības auditoru. 29.04.2013. [Ekspertu intervijas].

³⁴⁵ Intervija ar Edmundu Beļski, LR Satiksmes ministrijas Sakaru departamenta direktoru. 02.05.2013. [Ekspertu intervijas].

³⁴⁶ Anonīma intervija B. 24.04.2013.[Ekspertu intervijas].

³⁴⁷ *Internet voting pilots announced for 2013*. (17.12.2012.). [Press release]. Webpage of Ministry of Local Government and Regional Development. Retrieved from <http://www.regjeringen.no/en/dep/krd/press/press-releases/2012/nye-forsok-med-internetstemming-i-2013.html?id=710138>

³⁴⁸ Intervija ar Jāni Boktu, Valsts akciju sabiedrības Latvijas Valsts radio un televīzijas centra valdes priekšsēdētāju.23.04.2013. [Ekspertu intervijas].

autentifikācijas sertifikātu un eID karte tiek uzskatīta par daudzkārt drošāku nekā internetbanku autentifikācijas sistēma.

E.Beļskis: „eID un LVRTC ir valsts struktūras. LVRTC ir simtprocentīgi kontrolēta kapitālsabiedrība, un faktiski tas jau dod uzticības kredītu, kas attiecīgās organizācijās ir uzticamākas kā pilnīgi brīvā tirgū esoši komersanti, kas, protams, strādā savu komerciālo interešu vadīti.”³⁴⁹

Tomēr IT nozares eksperti uzsver, ka tehnoloģiskā līmenī neviena sistēma nevar būt absolūti droša un arī šādām eID kartēm ir savi vājie punkti un pret tām var tikt realizēti veiksmīgi uzbrukumi.³⁵⁰ Ir iespējams uzlauzt šīs privātās atslēgas un rezultātā parakstīties kāda cita vietā.³⁵¹ Tāpat arī Latvijā pēc likumdošanas netiek paredzēts, ka paraksta īpašnieks nenes atbildību par parakstu, kas ir uzlikts bez viņa ziņas.³⁵² Pastāv iespēja, ka tieši eID kartes izmantošana i-balsošanā nav tas nedrošākais posms, tomēr tādi var būt citi. I-vēlēšanu sistēma sastāv no ļoti daudziem komponentiem un nav iespējams izveidot pilnīgi drošu sistēmu bez riskiem. Ir jāreķinās, ka vienmēr būs kāds sistēmas vājais punkts, uz kuru var tikt vērsti uzbrukumi.

A.Jaundālders: „Nav jēgas apskatīt katru atsevišķo komponentu, analizējot tā uzlaušanas iespējas, jo vienmēr būs kāds vājais punkts. Un uzbrukumi vienmēr tiek vērsti uz sistēmas vājāko posmu.”³⁵³ Informācijas tehnoloģiju sistēma vienmēr satur ievainojamības un veicot risku analīzi, ir iespējams apzināties lielāko daļu no tām, taču vienmēr pastā arī nezināmas ievainojamības. Paliek jautājums, cik lielas pūles ļaundarim būs jāiegulda, cik lieli resursi, lai atrastu šīs sistēmas ievainojamību un to uzlauztu.

Viena no prestižākajiem datorzinātnes žurnāliem „Communication of the ACM” 2012.gada oktobra numura rakstā „Internet Voting in the U.S.” tiek pamatots, ka tuvākajos gados nav iespējams ieviest drošu interneta balsošanu, jo prasības pret i-balsošanu nav izpildāmas ar šobrīd pieejamajām tehnoloģijām. Rakstā tiek minēts, ka nav iespējams nodrošināt aizklātu balsošanu, integritāti, ka balsojuma atzīmes biļetenā atbilst vēlētāja gribai un tiek atbilstoši saskaitītas, tāpat arī pārbaudāmību, caurspīdīgumu, sistēma nav audītējama un pārbaudāma, izmaksā dārgi un i-balsošanas sistēmā pastāv augsts apdraudējums gan no iekšējo lietotāju puses, kas var būt negodīgi izstrādātāji, administratori, uzturētāji, lietotāji; ārējie apdraudējumi no hakeru puses, tāpat arī ārēji politiski apdraudējumi kā nedraudzīgas valstis.³⁵⁴ Akadēmiķu un nozares ekspertu viedoklis par i-vēlēšanu sistēmas ieviešanu Latvijā ir

³⁴⁹ Intervija ar Edmundu Beļski, LR Satiksmes ministrijas Sakaru departamenta direktoru. 02.05.2013. [Ekspertu intervijas].

³⁵⁰ Anonīma intervija C. 24.04.2013.[Ekspertu intervijas].

³⁵¹ Intervija ar Jāni Bičevski, Latvijas Universitātes profesoru. 25.04.2013. [Ekspertu intervijas].

³⁵² Anonīma intervija C. 24.04.2013.[Ekspertu intervijas]

³⁵³ Intervija ar Aigaru Jaundālderu, Latvijas atvērto tehnoloģiju asociācijas (LATA) valdes locekli, DPA biznesa attīstības vadītāju. 26.04.2013.[Ekspertu intervijas].

³⁵⁴ Simons B., Jones D.W. (2012). Internet voting in the U.S. *Communications of the ACM*, Vol.55., No.10. 68.-77.p.

DOI:10.1145/2347736.2347754

noraidošs, pamatojoties uz to, ka šī brīža tehnoloģiju attīstība nav pietiekama, lai varētu tikt nodrošinātas i-vēlēšanas atbilstoši demokrātisku vēlēšanu pamatprincipiem.

J.Bičevskis: „Latvijā šādu sistēmu ieviest nedrīkst. Mūsdienu tehnoloģijas attīstības līmenis negrantē atbilstību mūsu Satversmei. Šeit runa ir par galvenajiem vēlēšanu pamatprincipiem, jo īpaši par aizklātumu.”³⁵⁵

Māris Alberts uzsver, ka „pasaules IT nozares vadošie speciālisti uzskata, ka interneta vēlēšanas drošības apsvērumu dēļ varētu notikt labi ja pēc dažiem gadu desmitiem un arī tad ar nosacījumu, ka tiktu radīta principiāli cita datu pārraides infrastruktūra uz pagaidām nevienam nezināmiem principiem.”³⁵⁶

Iespējamie drošības riski i-balsojuma ieviešanā vēlēšanās skar arī šī jautājuma tiesisko pusi, kas tiks tuvāk apskatīta nākamajā nodaļā.

³⁵⁵ Intervija ar Jāni Bičevski, Latvijas Universitātes profesoru. 25.04.2013. [Ekspertu intervijas].

³⁵⁶ Alberts M. *Interneta vēlēšanas – quo vadis?* (28.03.2012.). Izgūts no <http://www.ir.lv/2012/3/28/interneta-velesanas-quo-vadis>

8. INTERNTA BALSOŠANAS IEVIEŠANAS TIESISKAIS ASPEKTS

Vēlēšanas ir viens no demokrātijas stūrakmeņiem un viena no pamata struktūrām demokrātiskās valsts iekārtā. Un jebkādu izmaiņu veikšanā saistība ar vēlēšanu procesa nodrošināšanu, ir svarīgi ņemt vērā tiesiskos aspektus šajā jautājumā un izvērtēt to, kā jauns risinājums atbilstu esošajām tiesiskajām normām. To uzsver arī R.Dāls, ka brīvas, godīgas un regulāras vēlēšanas, ir viens no nozīmīgākajiem demokrātijas pamatelementiem un priekšnoteikums jebkurai demokrātiskās valsts iekārtai,³⁵⁷ ar kuru palīdzību oficiālā un organizētā veidā pilsoņi sistemātiski izdara savu izvēli, tādējādi nodrošinot vēlēto amatpersonu izvēli. Pilsoņi izvēlas savus pārstāvjus noteiktās valsts institūcijās- parlamentā, pašvaldībās, noteiktās valstīs arī prezidenta institūcijā.³⁵⁸

Vēlēšanu pamatprincipi ir iestiprināti Latvijas Republikas Satversmē. Satversmes sestais pants paredz, ka „Saeimu ievēlē vispārīgās, vienlīdzīgās, tiesās, aizklātās un proporcionālās vēlēšanās.”³⁵⁹ Kaut arī Satversmē šie principi attiecināti konkrēti uz Saeimas ievēlēšanu, tomēr jāņem vērā, ka tie ir arī jebkuru demokrātisku vēlēšanu pamatprincipi līdz ar to būtu attiecināmi arī uz citām valstī notiekošajām vēlēšanām. Demokrātisku vēlēšanu pamatprincipi iestrādāti arī starptautiskos dokumentos. ANO Vispārējās cilvēktiesību deklarācijas 21.panta 3.punkts nosaka, ka „Tautas gribai ir jābūt valdības varas pamatam; šai gribai ir jābūt izteiktai periodiskās un godīgās vēlēšanās, kam jābūt vispārējām un vienlīdzīgām un kurās jāizmanto aizklāta balsošana vai citas līdzvērtīgas procedūras, kas nodrošina vēlēšanu brīvas gribas izpausmi,”³⁶⁰ tādējādi iezīmējot galvenos demokrātisku vēlēšanu pamatprincipus, kas ir vispārīgas, vienlīdzīgas, brīvas, periodiskas, godīgas un aizklātas vēlēšanas.

Aizklātuma princips ietver vēlētāja iespējas izdarīt brīvu personīgu izvēli, kas netiek kontrolēta un kura netiek izpausta, tādā balsojuma izvēle paliek slepena. Vienlīdzības princips nodrošina to, ka katram vēlētajam ir viena balss un vienlīdzīgas iespējas līdzās citiem vēlētajiem izdarīt savu politisko izvēli. Vispārīguma princips norāda uz visu valsts pilngadīgo pilsoņu tiesībām vēlēties, norādot arī atsevišķus izņēmumus, kas saistīti ar rīcības nespējīgam personām vai citiem nozīmīgiem faktoriem. Latvijā pilsonis, kurš sasniedzis 18 gadu vecuma sliekšni var vēlēties, bet atsevišķās valstīs vecuma cenzus var būt cits. Vēlēšanu sistēmas pamatprincipi parasti tiek fiksēti valsts pamatlikumā, tāpat tiek definēts vēlēto amatpersonu darbības ilgums, kas skaidri norāda uz demokrātisku vēlēšanu priekšnoteikumu- regularitāti.³⁶¹

³⁵⁷Dahl R. A. (1989). *Democracy and Its Critics*. New Haven: Yale University Press. 221.-222.p.

³⁵⁸Norris P. (2004). *Electoral engineering: voting rules and political behavior*. Cambridge University Press. 3.-4.p.

³⁵⁹ Latvijas Republikas Satversme. Izgūts no <http://www.likumi.lv/doc.php?id=57980>

³⁶⁰ ANO Vispārējā cilvēktiesību deklarācija. (Pieņemta un pasludināta ar Ģenerālās Asamblejas 1948. gada 10. decembra 217. A (III) rezolūciju.) Izgūts no <http://www.tiesibsargs.lv/lv/ano-vispareja-cilvektiesibu-deklaracija>

³⁶¹ Ikstens J., Runcis A. (2005). Brīvas un godīgas vēlēšanas. Rozenvalds J. (red.) *Cik demokrātiska ir Latvija? Demokrātijas audits*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 84.lpp.

Koncepcijā „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi” tiek minēti Latvijā jau esošie vēlētajam pieejamie balsošanas veidi tādi kā balsošanas vispārējā vēlēšanu dienā klātienē, iepriekšēja balsošana, kā arī balsošana pa pastu. Koncepcijas projekts analizē tikai jauna balsošanas veida ieviešanu- balsošanu internetā un tiek paredzēts saglabāt arī tradicionālo balsošanas kārtību atbilstoši pašreizējam normatīvajam regulējumam. Līdz ar to Koncepcija ir teikts, ka „tādējādi netiek skarta esošās vēlēšanu sistēmas uzbūve un normatīvajos aktos nostiprinātie vēlēšanu pamatprincipi. Līdz ar to interneta vēlēšanu sistēmas ieviešana nav pretrunā ar Latvijas Republikas Satversmi, kā arī nav nepieciešams izdarīt grozījumus Latvijas Republikas Satversmē.”³⁶² Attiecībā uz drošības riskiem koncepcijas virzītāji pastāv uz to, ka arī šo riskus iespējams vadīt un samazināt līdz minimumam un kritiskas situācijas gadījumā, kad tiktu identificēti kādi sistēmas pārkāpumi, uzbrukumi vai citas nepilnības, tad nepieciešamības gadījumā pastāv iespēja arī interneta vēlēšanu rezultātus anulēt, kas neatstātu būtisku ietekmi uz kopējo vēlēšanu procesu.

E.Beļskis: „Ja ir kādas aizdomas, ka ir bijis nesankcionēts iebrukums, tad šos datus anulē, nobalsojušos aicina ierasties balsot vēlēšanu iecirknī un šādi uz kopējo vēlēšanu procesu tas neatstāj nekādu ietekmi.”³⁶³

Kopumā, raugoties, no LR tiesību normām, ir iespējams ieviest interneta balsojumu, kas paredzētu balsošanas iespējas internetā arī nacionāla līmeņa vēlēšanās. Kopumā Satversme neaizliedz ieviest interneta balsojumu un interneta vēlēšanas. Tomēr ir jāņem vērā noteikti apsvērumi un priekšnoteikumi, kuru izpilde ir nepieciešama. Te ir jārunā par Satversmes sesto pantu, kur ietverta kārtībā, kādā Saeima tiek ievēlēta, un tas grozāms tikai ar tautas atbalstu. Šī panta grozīšanai ir obligāti jānotiek tautas nobalsošanai.

Anonīma intervija A: „Vēlēšanas ir nozīmīgs tautvaldības institūts, tas ir veids, kā mēs leģitimizējam Saeimu strādāt mūsu vietā. Tautvaldība tas ir veids, kā mēs dzīvē īstenojam tautas suverenitātes principu. Ja no tehnoloģiju puses ir iespējams nodrošināt Satversmes sestajā pamatā noteiktos principus, tad no juridiskās puses nav saskatāmi šķēršļi, kādēļ interneta vēlēšanas būtu neatbilstošas Satversmei.”³⁶⁴

Aizklātas balsošanas un balsošanas izvēles brīvības nodrošināšana ir ļoti svarīga jebkurā vēlēšanu procesā. Interneta balsojuma gadījumā šis princips var kļūt par vienu no lielākajiem izaicinājumiem, jo balsošana notiek vidē, kas netiek pārraudzīta. Aizklāta balsošana nozīmē to, ka vēlētajiem ir jābūt iespējām nodot savu balsi vienatnē. Aizklāta balsošana nozīmē arī to, ka tiek novērstas jebkādas iespējas, ka kāda trešā persona varētu uzzināt kāda vēlētajā izvēli pēc tam, kad tas ir nodevis savu balsi. Tāpat tā var tikt saistīta arī ar vēlētajā brīvām iespējām izdarīt izvēli patstāvīgi, tātad arī autonomiju. Aizklāta balsošanas var tikt uzskatīta, kā veids, kā aizsargāt vēlētajā izvēles brīvību, kā rezultātā nevar notikt balsu

³⁶² Koncepcija „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi”. (08.03.2012.). Latvijas Republikas Ministru kabineta mājas lapa. Izgūts no <http://www.mk.gov.lv/lv/mk/tap/?pid=40244943>

³⁶³ Intervija ar Edmundu Beļski, LR Satiksmes ministrijas Sakaru departamenta direktoru. 02.05.2013. [Ekspertu intervijas].

³⁶⁴ Anonīma intervija A ar tiesību zinātņu ekspertu. 26.04.2013. [Ekspertu intervijas].

pirkšana vai piespiedu balsošana³⁶⁵ kāda cita interesēs, piemēram, ģimenes locekļu vai darba devēju spiediena rezultātā.

Pieņemot to, ka interneta sistēma nevar nodrošināt to, ka vēlētājs vienmēr savu balsi nodod vienatnē, ir nepieciešams meklēt citus veidus, kā nodrošināt ticamību. Viens no veidiem ir salīdzināt interneta balsošanu ar citu depozitārās balsošanas veidu- balsošanu pa pastu, kas paredz sasniegt noteiktus aizklātības standartus. Tāpat iespēja atkārtot vai atcelt internetā nodoto balsi ir viens no argumentiem, kas ļauj ieviest interneta balsošanu, jo tas nozīmē, ka balsu uzpircējs vai kāds, kurš mēģina izdarīt spiedienu uz vēlētāju, kura tieši no vēlētāja nodotajām balsīm tiks pieskaitīta vēlēšanu rezultātiem. Vēl viens ļoti svarīgs arguments ir tas, ka pēc būtības aizklātuma princips paredz to, ka vēlētājiem ir nepieciešams sniegt iespējas balsot aizklāti, taču vēlētājiem ir tiesības izvēlēties arī mazāk aizklātu balsošanas veidu, ja tāda ir viņa izvēle.³⁶⁶ Rodas jautājums, vai no tā izriet, ka, lai nodrošinātu vēlēšanu aizklātuma principu, pietiktu, ja vēlētājiem tiktu dotas iespējas izvēlēties starp savas balss nodošanu vēlēšanu iecirknī, kur tiek pietiekamā apmēra nodrošināts aizklātuma princips, un starp balsošanu pa pastu vai interneta balsošanu, kur aizklātība ir mazākā apmēra. Tomēr tā būtu katra vēlētāja brīva izvēle, kur un kā balsot. Šajā gadījumā būtu nepieciešams skaidri nodrošināt to, ka vēlētājs, kurš izdara savu izvēli caur internetu, ir pilnība informēts par to, ka tā ir viņa paša brīva izvēle balsot caur internetu un ka izdarītās izvēles aizklātība var netikt pilnībā nodrošināta šajā situācijā.

Līdzšinējie konstitucionālas domas un tiesu prakses skaidrojumi attiecībā uz aizklātuma principu balstās uz to, ka valstij ir zināms pozitīvs pienākums, nevis tikai negatīvs pienākums, atturēties no iejaukšanās, bet arī pozitīvs pienākums nodrošināt aizklātuma principu. Aizklātuma principa ieviešanā vēlēšanās nevar uz to skatīties kā tikai uz valsts negatīvo pienākumu, ka valsts atturas no iejaukšanās, apgalvojot, ka vēlētājs pats ir spējīgs izlemt, izvēlēties iespējas. No tiesību viedokļa šāda situācija nav akceptējama. Aizklātuma nodrošināšanas nav tikai valsts negatīvais pienākums, bet ir dominējošais valsts pozitīvais pienākums: to nodrošināt un pārliecināties.³⁶⁷

Anonīma intervija A: „Vēlēšanas ir valsts veidota tiesību realizācija un tas nav pieļaujams, ka valsts piedāvātu nedrošu iespēju balsot pat tad, ja līdztekus turpinātu pastāvēt arī tradicionālās balsošanas iespējas. No tiesiskās puses nav iespējams iedomāties, ka vēlētājam varētu tikt piedāvātas divas iespējas- drošas un nedrošas vēlēšanas. Un tādējādi vēlētājam būtu izvēle balsot iecirknī vai internetā.”³⁶⁸

³⁶⁵ Esteve J.B., Goldsmith B., Turner J. (2012). *International Experience with E-Voting*. Washington: International Foundation for Electoral Systems. Retrieved from http://www.ifes.org/Content/Publications/News-in-Brief/2012/June/~//media/Files/Publications/Reports/2012/EVote_International_Experience_2012.pdf 2.-3.p.

³⁶⁶ Turpat. 3.p.

³⁶⁷ Intervija ar Edgaru Pastaru, Valsts prezidenta Konstitucionālo tiesību komisijas atbildīgo sekretāru. 25.04.2013. [Ekspertu intervijas].

³⁶⁸ Anonīma intervija A ar tiesību zinātņu ekspertu. 26.04.2013. [Ekspertu intervijas].

Attiecībā šādu sistēmu ieviešanu, tā ir valsts un politiķu atbildība pret sabiedrību piedāvāt drošas balsošanas iespējas. Nevar tikt pieļauta situācija, kad vēlētājam tiek piedāvātas divas iespējas. Viena no tām būtu balsot iecirknī, kur demokrātisku vēlēšanu pamatprincipu nodrošināšana tiek garantēta, savukārt otra piedāvātā iespēja būtu balsojums internetā, kur tomēr līdz galam nevar pilnībā tikt nodrošināti visi demokrātisku vēlēšanu pamatprincipi. Tomēr ikkatru balsstiesīgu vēlētāju nevar uzskatīt par ekspertu IT jomā, kriptogrāfijas jomā, interneta tehnoloģiju drošības jomā, lai varētu apgalvot, ka vēlētājam tiek dota brīva izvēle izvēlēties vienu vai citu nobalsošanas veidu un tas pilnība apzinās, kādas tam var būt sekas. Politiķi ir atbildīgi sabiedrības priekšā par tiem risinājumiem, ko pieņem par atbilstošiem demokrātiskā valstī un piedāvā vēlētājiem, kā arī par tām sekām, kas var iestāties, vēlētāju izvēles rezultātā.

Vēlēšanās būtiski ir nodrošināt **vēlētāja gribas brīvību**. Veidojot vēlēšanu sistēmu ir jāparedz apsvērumi, lai vēlētājam būtu brīvas iespējas īstenot savas balsstiesības.

Anonīma intervija A: „Latvijā pēc likumdošanas balsstiesības ir tiesības, tas nav pienākums, kā tas ir, piemēram, Austrālijā. Viss ir atkarīgs no tā, ka personas izprot savas tiesības. Bet galvenais ir tas, lai tehnoloģijas spētu nodrošināt vēlēšanu pamatprincipus, kas noteikti Satversmes sestajā pantā un lai tiktu nodrošināta vēlētāja gribas brīvība.”³⁶⁹

E.Pastars: „Daudzos gadījumos tas (balsojums internetā) būtu ērtāk, bet vēlēšanās tomēr nedrīkst būt nekādām šaubām par to, ka katrs var izteikt savu vēlētāja gribu.”³⁷⁰

Vēlētāja balsstiesības ir viens no demokrātijas pamatiem un arī Eiropas Padome uzsver, ka elektroniskās balsošanas sistēmu procedūrām ir jāatbilst demokrātisku vēlēšanu un referendumu pamatprincipiem.³⁷¹ Interneta vēlēšanām ir jāspēj nodrošināt vispārējas vēlēšanu tiesības, vienlīdzīgas balsstiesības, brīvas balsstiesības un aizklātas balsošanas tiesības. Un problēmas aizklātuma principa nodrošināšanā parādās kā viens no drošības riskiem. Arī Konceptijā tiek atzīmēts, ka neatbilstošs sistēmas tehnoloģiskais risinājums elektroniskā vidē var izraisīt pilnīgu aizklātuma principa neievērošanu.³⁷²

Jautājums par aizklātuma nodrošināšanu šobrīd ir viens no šķēršļiem interneta balsošanas ieviešanā, taču nākotnē tas var nebūt galvenais šķērslis, skatoties uz kopējo Eiropas tiesu praksi. Ja kādas no Eiropas konstitucionālās tiesas spriedumiem atzīs noteiktas atkāpju pieļaujamību, tad šis šķērslis varētu nebūt galvenais.³⁷³

³⁶⁹ Anonīma intervija A ar tiesību zinātni ekspertu. 26.04.2013. [Ekspertu intervijas].

³⁷⁰ Intervija ar Edgaru Pastaru, Valsts prezidenta Konstitucionālo tiesību komisijas atbildīgo sekretāru. 25.04.2013. [Ekspertu intervijas].

³⁷¹ *Council of Europe, Committee of Ministers (30 September 2004) Recommendation Rec(2004)11 of the Committee of Ministers to member states on legal, operational and technical standards for e-voting*. Retrieved from: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=778189>

³⁷² Konceptija „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi”. (08.03.2012.). Latvijas Republikas Ministru kabineta mājas lapa. Izgūts no <http://www.mk.gov.lv/lv/mk/tap/?pid=40244943>

³⁷³ Intervija ar Edgaru Pastaru, Valsts prezidenta Konstitucionālo tiesību komisijas atbildīgo sekretāru. 25.04.2013. [Ekspertu intervijas].

E.Pastars: „Tiesiskajā domā ideja par nacionālām vēlēšanās un internetu nav dominējoša. Juristi tajā saskata vairāk riskus.”³⁷⁴

Tāpat vēlētāja izvēlei demokrātiskās vēlēšanās būtu jābūt brīvai, un tā nedrīkstētu tikt kādā veidā ārēji ietekmēta. Tomēr interneta vēlēšanu gadījumā pastāv tāds iespējams risks kā balsu pirkšana un pārdošana, tāpat arī piespiedu balsojums.³⁷⁵ Attiecībā uz aizklātu un brīvu vēlēšanu pamatprincipu nodrošināšanu, tad vēlēšanu iecirknī to ir daudzkārt vienkāršāk nodrošināt, bet interneta vidē rodas papildus riski. Vēlēšanu iecirknī process notiek kontrolētā vidē, kur klāt ir gan brīvie novērotāji, gan valsts amatpersonas, un visi klātesošie var pārliecināties par to, ka katra cilvēka tiesības uz aizklātu balsojumu un brīvu izvēli tiek nodrošinātas, piemēram, balsošanas kabīnē ļaujot ieiet vienam cilvēkam. Savukārt, balsojumam notiekot interneta vidē, vēlētājs nav piesaistīts oficiālam vēlēšanu iecirknim un balsošanu var veikt no jebkuras sev brīvi izvēlētas vietas, kur valstij nav iespējams kontrolēt šo vidi, kādā notiek balsojums, nav iespējams nodrošināties pret to, ka vēlētāja griba netiek ietekmēta.

E.Pastars: „Ja runājam par aizklātuma risku, tad līdz šim balsošana notikusi kontrolētā vidē, kur valsts ne tikai ļauj vēlētajiem nobalsot, bet arī pārliecinās, ka viņš to izdara pats un kāds no malas viņam nesaka priekšā. Bet interneta vēlēšanās, ja tas notiek mājās, nav iespējams zināt vai mazdēls nebalso par visām omēm un vectēviem. Tas lielā mērā ir atkarīgs no cilvēka. Tas zināmā mērā ir cilvēku godaprāts.”³⁷⁶

Tas paver visai plašas iespējas balsu uzpircējiem nekontrolēti rīkoties, jo nav iespējams pierādīt, ka kāda balss ir tikusi pārdota. Tāpat attiecībā uz piespiedu balsojumu pastāv šie riski, ka vēlētāja griba var tikt ietekmēta. Interneta vēlēšanu gadījumā pastāv reālas iespējas organizētiem balsojumiem, kas var tikt īstenoti, piemēram, no darba devēja puses, liekot saviem darbiniekiem viņa klātbūtnē nobalsot par konkrētu izvēli, tāpat pastāv risks ģimenes balsojumiem, kur attiecīgu ģimenes locekļu viedoklis spiediena rezultāta var tikt ietekmēt, kā rezultātā vēlētajam var tikt apdraudētas brīvas izvēles iespējas. Viens no risinājumiem, lai mazinātu risku ierobežot vēlētajam brīvu balsojuma izvēli, lai novērstu organizēto balsojumu ietekmes sekas, tad i-vēlēšanu procesā tiek paredzētas atkārtotas balsošanas iespējas, kas nodrošinātu vēlētajam iespējas vairākkārt balsot internetā, katru reizi iepriekšējo balsojumu dzēšot un saglabājot tikai pēdējo. Tas ļautu vēlētajam izdarīt savu izvēli atkārtoti, nevienam neredzot, tajā situācijā, kad darba devējs būtu licis balsot par konkrētu izvēli. Tāpat arī vēlētajam pastāvētu vēl viena iespēja arī vēlēšanu dienā ierasties iecirknī un nobalsot klātienē ar papīra biļetenu, kas anulētu interneta balsojumu. Tādā veidā tiek plānots šo piespiedu vai

³⁷⁴ Intervija ar Edgaru Pastaru, Valsts prezidenta Konstitucionālo tiesību komisijas atbildīgo sekretāru. 25.04.2013. [Ekspertu intervijas].

³⁷⁵ Bāliņa S. *Interneta vēlēšanas- izaicinājumi un riski*. Prezentācija diskusijā „Interneta vēlēšanas Latvijā: vai un kad?”. No Diskusija „Interneta vēlēšanas Latvijā: vai un kad?”. (24.09.2012.). [Videofails]. Izgūts no <http://www.szf.lu.lv/lat/fakultate/aktualitates/interneta-velesanas-potenciala-veiksme-un-potencialie-riski/>

³⁷⁶ Intervija ar Edgaru Pastaru, Valsts prezidenta Konstitucionālo tiesību komisijas atbildīgo sekretāru. 25.04.2013. [Ekspertu intervijas].

organizētā balsojuma risku mazināt, tomēr tas neatrisina jautājumu par balsu pirkšanu un pārdošanu.

Tomēr šeit parādās riski aizklātuma principa nodrošināšanai. Lai nodrošinātu vēlēšanu aizklātuma principu, tad saikne starp vēlētāju un viņa izdarīto izvēli ir jādzēš. Saikne nedrīkst tik saglabāta, lai varētu tikt novērsti riski, ka kāds var piekļūt sistēmai un nopludināt datus, kuros redzams, kas par ko ir balsojis. Tas ir būtisks apdraudējums aizklātuma principa nodrošināšanā. E.Pastars: „Šādus datus (t.i. saikne starp vēlētāju un viņa nodotu balso) nedrīkstētu vispār tikt uzkrāti. Tas ir līdzīgi kā Saeimā aizklātā balsošana ar pogām, kāda bija agrāk. Rezultāts parādās, bet kurš par ko balsojis, tas netiek sistēmā uzkrāts.”³⁷⁷

Atkārtotas balsošanas iespējas internetā palielina risku, ka šiem datiem kāds var piekļūt un var tikt apdraudēts aizklātuma princips. E.Pastars: „Šādi dati ir daudz ievainojamāki, tiem ir vieglāk piekļūt. Tehnoloģiski mēs nevaram garantēt, ka izvēlēta tehnoloģija būs simtprocentīgi droša un neviens pie tās nepieklūs. Simtprocentīgi drošu tehnoloģiju nav.”³⁷⁸

Raugoties uz citu valstu praksi, tad Eiropas valstu vēlēšanu administratoru asociācijas apkopotā informācija vēsta to, ka daudzas valstis, kas iepriekš uzsākušas elektroniskās balsošanas projektus, no tiem ir atteikušās. Nīderlande atteicās informācijas drošības dēļ. Tāpat arī ASV, pēc iepriekšējiem izmēģinājumiem pārliecinājās, ka šīs sistēmas ir pārāk ievainojamas. Tehnoloģiju nepilnību un hakeru manipulāciju rezultāta var tikt pārkāpts balsošanas aizklātuma princips, kā rezultātā pastāv iespēja, ka var tikt publicēti dati par katra vēlētāja politisko izvēli, kurš balsojis elektroniski. Tāpat pastāv bažas par iespējām sagrozīt vēlēšanu rezultātus, viltot elektroniskā vidē pieejamu informāciju, kā rezultātā šādu scenāriju īstenošanās gadījumā „vēlēšanas var tikt atzītas par nenotikušām, izraisot valstī tiesisku krīzi un radot augsni politiskiem konfliktiem”³⁷⁹ Vērā ņemams ir arī Vācijas Augstākās tiesas 2009.gada 3.marta spriedums, kas aizliedza elektroniskās balsošanas mašīnas kā neatbilstošas konstitūcijai. Tika uzsvērts tas, ka jebkurām ierīcēm, kas tiek izmantotas vēlēšanu procesā, ir jānodrošina tas, ka pilsonis var pārbaudīt vēlēšanu procesu un rezultātus bez speciālam zināšanām, taču elektroniskās balsošanas mašīnas nevar šo principu nodrošināt. Spiedumā tiek uzsvērts tas, ka konvencionālās vēlēšanās ar papīra biļeteni manipulācijas vai vēlēšanu viltošanas mēģinājumi ir ar ļoti augstu atklāšanas risku, taču programmēšanas kļūdas datora programmatūrā vai arī pārdomāta vēlēšanu viltošana, kas var tikt izdarīta veicot manipulācijas ar balsošanas mašīnu programmatūru, var tikt atklātas tikai ar lielām grūtībām. Tāpat limitētās vēlētāja iespējas pārbaudīt šādu balsošanu nevar tikt kompensēta ar atbilstīgo institūciju veiktu

³⁷⁷ Intervija ar Edgaru Pastaru, Valsts prezidenta Konstitucionālo tiesību komisijas atbildīgo sekretāru. 25.04.2013. [Ekspertu intervijas].

³⁷⁸ Turpat.

³⁷⁹ Cimdars A. (23.03.2012). *Balssšana internetā- brīva, aizklāta un droša*. CVK mājas lapa. Izgūts no <http://web.cvk.lv/pub/public/30371.html>

pārbaudi.³⁸⁰ Līdzīgas problēmas, kā tiek identificētas ar balsošanas mašīnām pastāv arī interneta vēlēšanu gadījumā, jo vēlētāju balsis tiek saglabātas elektroniski, nevis papīra biļetenu formā, kurus iespējams fiziski pārbaudīt un pārliecināties par atbilstību vēlēšanu rezultātiem.

Šie iespējamie riski ir kritiski svarīgi īpaši, ja tiek domāts par interneta balsojuma ieviešanu nacionāla līmeņa vēlēšanās. Likumdošana Latvijā neparedz skaidru mehānismu, kā tiktu veidots atpakaļceļš nacionālām vēlēšanām, ja tiktu identificētas kādas drošības problēmas un būtu nepieciešamība lemt par rezultātu anulēšanu. Nav skaidras procedūras, kā vēlēšanas varētu tikt atkārtotas.³⁸¹ Šo risku īstenošanās gadījumā, sekas ir praktiski neatgriezeniskas, jo Saeimas vēlēšanās nav skaidras sistēmas, kā to risināt.

E.Pastars: „Juristiem vēlēšanas ir svēta lieta, un tur ir jābūt simtprocentīgai drošībai.”³⁸²

Vēlēšanām ir centrāla nozīme demokrātiskas valsts politiskajā dzīvē. Īpaši nacionāla līmeņa vēlēšanu rezultāti ietekmē valsts attīstības virzienu un visu sabiedrību kopumā. Un domājot par jaunu risinājumu ieviešanu vēlēšanu procesa nodrošināšanā ir rūpīgi jāizvērtē iespējas nodrošināt demokrātisku vēlēšanu pamatprincipu īstenošanu arī jaunas sistēmas ietvaros, kur drošības riski un sistēmas ievainojamība ir vienas no būtiskākajām problēmām.

³⁸⁰ *Use of voting computers in 2005 Bundestag election unconstitutional*. Press release no. 19/2009 of 3 March 2009. Judgment of 3 March 2009 – 2 BvC 3/07 and 2 BvC 4/07. Homepage of The Federal Constitutional Court of Germany. Retrieved from <http://www.bverfg.de/en/press/bvg09-019en.html>

³⁸¹ Intervija ar Edgaru Pastaru, Valsts prezidenta Konstitucionālo tiesību komisijas atbildīgo sekretāru. 25.04.2013. [Ekspertu intervijas].

³⁸² Turpat.

SECINĀJUMI

Interneta vēlēšanu ieviešana Latvijā ir kļuvis par īpaši aktuālu tematu kopš 2012.gada tautas nobalsošanas par valsts valodas jautājumu, kad tika identificēta īpaši liela vēlētāju atsaucība, kā arī kontekstā ar jauno personas apliecību – eID karšu ieviešanu Latvijā kopš 2012.gada 1.aprīļa. 2012.gada 8.martā Valsts sekretāru sanāksmē tika izsludināts un konceptuāli atbalstīts Satiksmes ministrijas iesniegtais koncepcijas projekts „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi”, kas paredzēja nodrošināt vēlētājiem balsošanu internetā pirmo reizi jau 2013.gada pašvaldību vēlēšanās. Kaut arī šobrīd šāds uzstādījums nav ticis izpildīts, tomēr jautājums par interneta vēlēšanu ieviešanu ir vēl joprojām aktuāls un notiek darbs pie šīs rīcībpolitikas virzīšanas.

Darba ietvaros tika skatīts labas pārvaldības koncepts, iepazīstoties ar nozīmīgākajiem labas pārvaldības principiem, un rīcībpolitikas cikla modelis, kur uzmanība tika koncentrēta uz rīcībpolitikas formulēšanas posmu, kas deva kopējo ietvaru noteiktas rīcībpolitikas par interneta balsošanas ieviešanu Latvijā analīzē. Darba ietvaros tika novērtēti i-balsošanas iespējamie ieguvumi, analizēta strukturālā pieeja rīcībpolitikas formulēšanā, koncentrējoties uz problēmsituācijas analīzi, mērķu definēšanu, sasniegšanas iespējamību un rezultātiem, iespējamām alternatīvām, kā arī identificēti noteikti priekšnoteikumi, šķēršļi un riski i-balsojuma ieviešanā, kā arī skatīts tiesiskais aspekts. Veicot literatūras un avotu analīzi, tika apskatīta citu valstu pieredze, jo īpaši Igaunijas pieredze i-balsojuma ieviešanā vēlēšanās kontekstā ar šīs rīcībpolitikas veidošanu Latvijā. Darbā tika veiktas 14 daļēji strukturētas ekspertu intervijas ar dažādām ieinteresētajām pusēm un veikta viedokļu analīze, izmantojot arī oficiāli paustos viedokļus masu medijos, publiskas diskusijās, konferencēs vai starpinstitūciju sarakstēs. Novērtējuma veikšanai tika izmantoti ex-ante novērtējuma jautājumi un tika izvirzīti sekojoši kritēriji- atbilstība, lietojamība, sasniedzamība, lietderība, realizējamība- iegūto datu analīzei.

Straujā tehnoloģiju attīstība rosina domāt par jauniem viediem, ka organizēt valsts politisko dzīvi un pārvaldību, nodrošinot plašākas un ērtākas līdzdalības iespējas sabiedrībai un uzlabojot valsts pārvaldi, sniedzot efektīvus, pieejamus un ērtus pakalpojumus. Aizvien vairāk saasinoties problēmām, kas saistītas ar sabiedrības atsvešināšanos no valsts, zemu uzticības līmeni valsts pārvaldes institūcijām, kā arī neefektīvu pārvaldību, tiek meklēti jauni ceļi kā stiprināt demokrātiju un veicināt valsts attīstību. Labas pārvaldības koncepts veido kopējo ietvaru, kas būtu jāievēro, organizējot valsts pārvaldes procesus un īstenojot labu pārvaldību. Pārvaldība ietver spēju lēmumu pieņemšanā un īstenošanā iekļaut sabiedrību, veicināt mijiedarbību starp sabiedrību un valsts pārvaldes struktūrām, ieviest atbilstošas un saprātīgas

rīcībpolitikas, kas balstītas uz zināšanām un konkrētiem izvirzītiem mērķiem, kas atbild uz sabiedrības vēlmēm un vajadzībām, tā ietver spēju efektīvi pārvaldīt resursus un darbības kopēja labuma veidošanai, kas vērstas uz ilgtspējīgu attīstību un cilvēka dzīves kvalitātes celšanu. Laba pārvaldību raksturo efektivitāte, atbildīgums, caurspīdīgums, atvērtība un atvērtas informācijas sistēmas, paredzamība, uzticamība, godīgums, taisnīgums, atsaucīgums, likuma vara, vienprātība un saskaņotība, visu ieinteresēto pušu un sabiedrības efektīva līdzdalība, kas veicina rīcībpolitiku tehnisko efektivitāti, mērķu sasniegšanas efektivitāti un ilgtspējīgumu. Laba pārvaldība tiek saistīta ar demokrātiskām vērtībām, pamatiezīmēm, cilvēktiesību ievērošanu, publisko pakalpojumu efektivitāti. Tā ir spēja pieņemt un īstenot labus lēmumus. Arī Latvijas tiesību aktos parādās nepieciešamība valsts pārvaldes darbībā ievērot labas pārvaldības principu.

Efektīva pārvaldība ir instruments kā veicināt labklājību un stiprināt demokrātiju, veicināt sabiedrības uzticību valsts pārvaldes struktūrām, kā arī nodrošināt valsts ilgtspējīgu attīstību. Tieši tādēļ labas pārvaldības princips būtu jāievēro politiskajā procesā kopumā un katras rīcībpolitikas veidošanā, lēmumu pieņemšanā un īstenošanā. Nozīmīga ir paredzamu, atvērtu, pārdomātu rīcībpolitiku veidošana, kas tiek īstenota caurspīdīgā procesā un varas subjekti ir atbildīgi par savu rīcību sabiedrības priekšā. Rīcībpolitikas formulēšanas posmā ir nozīmīgi novērtēt nepieciešamību pēc konkrētas rīcībpolitikas, definēt atbilstošus mērķus sabiedrības interesēm un pārliecināties, ka tiks sasniegti pozitīvi rezultāti attiecībā uz tiem cilvēkiem, kas lietos šos pakalpojumus un viņi saņems augstas kvalitātes servisu. Lai to izdarītu, formulējot rīcībpolitiku, laba pārvaldība paredz rīcībpolitikas instrumentu lietojamību saskaņot ar noteiktu mērķu sasniegšanu, kam nepieciešams izsvērt dažādas alternatīvas un izvēlēties pareizo risinājums efektīvāka mērķa sasniegšanai un labāku rezultātu gūšanai ar iespējami zemāku resursu izlietojumu. Rīcībpolitikai jābūt iekļaujošai un uz vienprātību orientētai, un risinājumiem jābūt atbilstošiem sabiedrības vajadzībām un vēlmēm. Lēmumiem jābūt uz informāciju balstītiem, kam par pamatu kalpo efektīvs darbs pie rīcībpolitikas formulēšanas, identificējot iespējamus ieguvumus, šķēršļus, riskus, blakusparādības, kā arī īstenojot efektīvu risku vadības sistēmu. Jaunāko tehnoloģiju attīstība sabiedrības līdzdalības procesu organizēšanā piedāvā iespēju organizēt interneta vēlēšanas, kas nodrošinātu maksimāli ērtu balsošanas veidu vēlētājiem. Taču vēlēšanas ir viena no pamata struktūrām demokrātijā un attiecībā uz tik valstiski nozīmīgu jautājumu jebkuru izmaiņu veikšanā jo īpaši svarīgi ir skatīties, kā tas atbilst labai pārvaldībai.

Interneta vēlēšanas ir pasaulē salīdzinoši jauns fenomēns. Tehnoloģiskie risinājumi attīstās, piedāvājot sabiedrībai jaunu veidus kā līdzdarboties valsts pārvaldes procesos. Līdz šim kopumā 11 valstis ir izmēģinājušas ieviest interneta balsošanu dažāda līmeņa vēlēšanās,

taču tikai nedaudzas kā Francija, Kanāda, Šveice un Igaunija to īstenojušas vairakkārt. Tomēr Igaunija vēl aizvien ir vienīgā valsts pasaulē, kas sniedz iespēju internetā balsot visiem vēlētājiem nacionāla līmeņa vēlēšanās, izvēlot Igaunijas parlamenta deputātus. Svarīgi ir atcerēties, ka i-balsošana tiek paredzēta tikai kā papildus balsošanas veids, saglabājot arī tradicionālo vēlēšanu kārtību ar papīra biļeteniem.

Idejiski i-balsošana atbilst labas pārvaldības principiem, jo sniegs iespēju sabiedrībai plašāk iesaistīties. Tas ir risinājums, kā piedāvāt jaunu balsošanas kanālu un nodrošināt ērtu un efektīvu valsts sniegto pakalpojumu. I-balsošana samazina fiziskos šķēršļus un paaugstina pieejamību balsošanai, sniedzot iespēju vēlētājiem nobalsot ārpus vēlēšanu iecirkņa neatkarīgi no to atrašanās vietas. Vēlētājiem tiek sniegta laika ekonomija un iespējas mainīt savu izvēli vairakkārt līdz pat balsošanas dienas beigām. I-balsošanas ieviešana atbilst vēlētāju vajadzībām un vēlmēm, jo īpaši ārvalstīs dzīvojošajiem, kur pieejamība vēlēšanu iecirkņiem ir krietni ierobežota un balsošanas process saistīts ar virkni neērtību, kā rezultātā tiek apgrūtināta līdzdalība šajā valstiski nozīmīgajā procesā. Vēlētāju aktivitāte vēlēšanās ir krietni zemāka ārvalstīs reģistrēto pilsoņu vidū iepretim kopējiem rādītājiem par valsti kopumā un tur pieejamības problēmas iecirkņiem ir viens no būtiskiem iemesliem, kādēļ cilvēki piedalās mazāk. Par i-balsošanas ieviešanu vēlēšanās parakstījušies arī vairāk kā 10 000 cilvēku līdzdalības platformā ManaBalss.lv. I-balsošana ir veids, kā veicināt sabiedrības līdzdalību, tuvināt to valstij un vairost uzticību. I-balsošana atvieglo arī tehniskos procesus vēlēšanu organizēšanā, kā balsu savākšanu, apstrādāšanu, skaitīšanu, dodot iespējas to izdarīt daudz ātrāk un iespējami precīzi, izvairoties no cilvēka pieļautām kļūdām šo procesu nodrošināšanā. Tehniskie risinājumi īpaši nozīmīgi būtu atvieglojot vēlēšanu procesa organizēšanu ārvalstīs. Pēc teorijas i-balsošana atbilst labas pārvaldības principiem, taču tajā pat laikā ir jāvērtē arī tas, vai ar ieviešanu praksē tik tiešām tiks veicināta laba pārvaldība.

Atbilstoši labai pārvaldībai rīcībpolitikas virzīšanā nopietni jādomā par efektīvu valsts līdzekļu izlietojumu, kas sniegtu efektīvu rezultātu identificēto problēmu risināšanā, taču šajā gadījumā Konceptijas „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi” ietvaros nav saskatāmas skaidras cēloņsakarības ne starp izvirzītajiem problēmu simptomiem, ne mērķiem, ne izvēlēto konkrēto risinājumu, kam būtu jābūt visatbilstošākajam izvirzīto problēmu risināšanā. Šajā gadījumā nav skaidrs, kādēļ ir ticis izvēlēts un apskatīts tikai viens risinājums, neizvērtējot to, vai pastāv kādi citi alternatīvi risinājumi, kas varbūt varētu dot iespējams lielākus rezultātus ar zemākām izmaksām.

Praksē veicot novērtējumu, tiek saskatīti arī dažādi šķēršļi, pretrunas un būtiski ieviešanas riski. Kā virsmērķi i-balsošanas ieviešanai darba autore izšķir vēlētāju aktivitātes veicināšanu, taču darba gaitā tika secināts, ka tas varētu tikt īstenots tikai noteiktu grupu

ietvaros, piemēram, ārvalstīs pastāvīgi dzīvojošo vēlētāju vidū, taču maz ticams, ka i-balsošana varētu sniegt būtisku statistisku pieaugumu vēlētāju aktivitātes ziņā valstī kopumā. Iemesli, kādēļ cilvēki nepiedalās vēlēšanās vairāk tiek saistīti ar cilvēku uzskatiem pret valsti, uzticību valsts institūcijām, vilšanos politikā, motivāciju piedalīties, ne tik daudz ar iespēju kā tādu un tehniskiem jautājumiem. Iedzīvotāju aptaujās trīs galvenie nepiedalīšanās iemesli tiek izšķirti tādi, ka cilvēki neredzējuši tam jēgu, nav zinājuši vai nav bijis par ko balsot vai arī nav bijis uzticības nekam. Arī Igaunijas piemērs parāda to, ka i-balsojuma ieviešana būtisku statistisku vēlētāju aktivitātes pieaugumu nedod. Pieejamības problēmas un neatrašanās dzīvesvietā nav vadošais ietekmējošais faktors un tas parādās pašvaldību vēlēšanu gadījumā, kad vēlētājs ir piesaistīts konkrētam iecirknim. Savukārt atrašanās ārpus valsts kļūst par arvien biežāku iemeslu nepiedalīties. Šobrīd tas nav noteicošais, bet ilgtermiņā par to ir nepieciešams domāt.

Nemot vērā to, ka visticamāk interneta vēlēšanas kopējos līdzdalības rādītājus ievērojami nepaaugstinās, tad galvenais ieguvums būtu balsošanas ērtums. Darba autore izšķir divus i-balsošanas ieviešanas tiešos mērķus, no kuriem maksimāli ērta valsts sniegtā pakalpojuma saņemšanas nodrošināšana un pieejamības veicināšana balsošanas procesam ir viens no tiem, bet otrs -izmantot esošos radītos publiskos pakalpojumus jaunu pakalpojumu radīšanai. Ērtums, nemainoties vēlētāju skaitam, kas piedalās vēlēšanās, nav tik principiāls ieguvums, ja vēlēšanās piedalās tie paši, kuri būtu piedalījušies jebkurā gadījumā un mainās tikai tas, kurš to dara uz vietas vēlēšanu iecirknī un kurš internetā. Analizējot mērķu sasniegjamību un i-balsošanas lietojamību tika skatīts arī tas, cik liela daļa patiešām būtu gatava izmantot šādu balsošanas veidu un to var saistīt ar tautas skaitīšanas rezultātiem, kurā aptuveni 30% iedzīvotāju bija gatavi aizpildīt par sevi informāciju tiešsaistē. Tiek prognozēts, ka i-vēlēšanās šis skaitlis nebūs lielāks un 30% no vēlētāju skaita būtu šis sliekšnis. Balstoties uz Igaunijas pieredzi, var prognozēt, ka Latvijas gadījumā pirmajās i-balsošanas ieviešanas reizēs vēlētāju aktivitāte varētu būt visai zema no 1,5% - 3% no kopējā vēlētāju skaita, taču ilgtermiņā tā varētu pieaugt. Papildus tam tika vērtēts, cik ērts un izmantojams būs šis instruments vēlētājiem, kādi būs nepieciešamie resursi vēlētajam, lai tas varētu piedalīties i-balsošanā. Tā kā i-balsošana tiek saskaņota ar personas apliecības- eID kartes lietošanu, kas nodrošina šo vēlētāja autentifikāciju e-vidē, tad vēlētajam būs nepieciešams iegādāties šo eID karti un tās lasītāju. Instrumenta pieejamību apgrūtina fakts, ka Latvijā eID kartē iekļautie autentifikācijas un elektroniskā paraksta sertifikāti netiek aktivizēti automātiski, kā arī tas, ka Latvijā eID karte netiek šobrīd efektīvi plaši izmantota ikdienā. Igaunijā i-balsošanas instruments eID karte ar aktivizētu elektronisko parakstu ir vairāk kā 90% balsstiesīgo rīcībā. Latvijā eID kartes tiek izsniegtas tikai kopš 2012.gada 1.aprīlā, tādēļ objektīvāk šos datus varēs izvērtēt ievērojami vēlāk. Tomēr šobrīd eID kartes ir aptuveni vienas desmitās daļas vēlētāju

rīcībā, taču tikai apmēram puse izmanto iespēju aktivizēt eID kartē iestrādātos sertifikātus, kas nodrošinātu iespējas balsot internetā. Vēlētājam regulāri jārūpējas par šī dokumenta atjaunošanu- eID kartes derīguma termiņš ir pieci gadi, savukārt sertifikāti šobrīd tiek aktivizēti uz divu gadu periodu, ko nākotnē plānots pagarināt, taču jebkurā gadījumā vēlētājam būs brīvas iespējas to izdarīt sev izdevīgā laikā un netikt piesaistītam vienai konkrētai balsošanas dienai, kas jo īpaši nozīmīgi ir ārvalstīs dzīvojošajiem. Kaut arī eID karte ir daudzfunkcionāls dokuments, ko varētu izmantot ikdienā ne tikai i-balsošanai, taču pie patreizējās tās izmantošanas aktivitātes, pastāv šaubas, vai vēlētāji, kuri ikdienā nelieto elektronisko parakstu būs ieinteresēti ieguldīt nepieciešamos resursus šīs kartes iegādei. Tādēļ realitātē potenciālie i-balsotāji varētu būt tie vēlētāji, kuriem ir potenciāla interese lietot eID karti un e-parakstu ikdienā. I-balsošana var tikt saskatīta arī kā iespēja leģitimizēt eID karšu ieviešanu sabiedrības acīs un veicināt to plašāku izmantošanu. Kopumā viedoklis par i-balsošanas ieviešanu kā atbilstošāko un piemērotāku risinājumu problēmām vēlēšanu procesa organizēšanā nav viennozīmīgs. Cilvēkiem atrodoties ārzemēs neapšaubāmi būtu ērtāk balsot caru internetu, taču tajā pat laikā pie esošās sistēmas varētu tikt meklēti arī citi risinājumi un izvēlēties pat iespējami veiksmīgākus un atbilstošāki modeļi pieejamības un pietiekami ērta balsojuma nodrošināšanai.

Interneta vēlēšanu ieviešana ir viennozīmīgi komplicēts jautājums, kas sastāv no ļoti daudz komponentēm, kas ietekmē realizējamību. I-balsošanas ieviešanā nozīmīgu lomu ieņem sabiedrības uzticība, jo uzticības trūkums radītu jautājumus par vēlēšanu godīgumu, varētu graut ievēlēto institūciju leģitimitāti, amatpersonu autoritāti, tādējādi atstājot ietekmi uz demokrātiskas valsts veiksmīgu funkcionēšanu. Sabiedrības uzticību var vairot, nodrošinot atbilstošas procedūras un ieviešot atbilstošus tehniskos risinājumus, kas ļautu pārliecināties par sistēmas drošumu un uzticamību. Daļa sabiedrības varētu būt gatavi uzticēties šādu vēlēšanu rezultātiem, ņemot vērā to, ka ikdienā izmanto interneta banku pakalpojumus un ir gatavi uzticēt savas finanses interneta bankai. Taču, ņemot vērā Latvijas sabiedrības kopējo neapmierinātību ar notiekošajiem procesiem valstī, zemo uzticību valsts varas institūcijām, var prognozēt arī lielas sabiedrības daļas iespējami zemu sabiedrības atbalstu jaunu tehnoloģisku risinājumu izmantojumam vēlēšanās. Nozīmīgs faktors sabiedrības uzticības veidošanā būs valsts komunikācijai ar vēlētājiem, izskaidrojot šīs sistēmas ieguvumus un darbības dažādos aspektus, pārliecinot, ka šāds risinājums ir pietiekami drošs un uzticams. Taču, ja netiks rasts kopsaucējs ar ekspertiem, kas šobrīd stingri iebilst pret i-balsojuma ieviešanu, pamatojoties uz nozīmīgiem drošības riskiem, tad tas varētu būt visai nozīmīgs faktors, kas varētu kavēt veiksmīgu i-balsošanas projekta realizējamību.

I-balsošanas ieviešanā ir jārod saskanība starp noteiktiem tiesiskajiem, organizatoriskajiem un tehniskajiem aspektiem un jānodrošina noteikti standarti. Viens no galvenajiem priekšnoteikumiem i-vēlēšanu sistēmas ieviešanā paredz to, ka tai jāatbilst visiem demokrātisku vēlēšanu un referendumu pamatprincipiem un nedrīkst tikt ignorēti tradicionālās vēlēšanu sistēmas pamatprincipi, kā rezultāta i-balsojuma procedūrām būtu jābūt vismaz tikpat drošām kā tradicionālajā balsošanā. Jābūt drošai vēlētāja autentifikācijai tiešsaistes sistēmā, atbilstoši likumdošanas bāzei, kā arī jānodrošina balsu aizklātuma princips, jāievieš atbilstoši testēšanas, pārbaudes, sertificēšanas, audita mehānismi, kas nodrošinātu arī sistēmas caurspīdīgumu. Tiek saskatīti zināmi i-vēlēšanu sistēmas trūkumi caurspīdīguma nodrošināšanā, jo i-balsojuma gadījumā varētu būt problēmas neatkarīgiem novērotājiem bez specifiskām zināšanām skaidri izprast, pārskatīt vēlēšanu procesu un pārliecināties par procesu atbilstību demokrātisku vēlēšanu pamatprincipiem. I-balsojuma gadījumā pastāv problēmas pārbaudīt un pārliecināties, ka balsojums tiek pieskatīts pareizi un atbilstoši vēlētāja gribai.

Drošības jautājums tiek skatīts no trīs galveno daļu viedokļa- pieejamība, integritāte un konfidencialitāte. Pastāv problēmas vienlaicīgi nodrošināt gan datu integritāti, gan konfidencialitāti, kas ietver vēlēšanu aizklātuma principa nodrošināšanu. Pasaulē atzīti eksperti kriptogrāfijas, interneta drošības jomā uzsver, ka ar šī brīža tehnoloģiju attīstību nav iespējams izveidot pietiekami drošas i-vēlēšanu sistēmas, lai tās atbilstu visiem demokrātisku vēlēšanu pamatprincipiem. Tiek identificēti dažādi drošības riski, kas skar augstu sistēmas apdraudējumu, gan no iekšpuses (negodīgs izstrādātājs, sistēmas administrators, uzturētājs vai lietotājs), gan ārpuses (aktīvisti un hakeri, protestētāji, kas vēlas nograut vēlēšanu procesu), gan politiskie apdraudējumi (nedraudzīgas valstis). Pastāv risks, ka vēlēšanu rezultāti var tikt sagrozīti, viltoti, pieskaitīti nenotikuši balsojumi, pastāv iespēja piekļūt vēlētāju datiem un sasaistīt vēlētāja identitāti ar nodoto balsi u.c. Interneta balsošanas ieviešana tehniski ir iespējama, taču kopumā šis fenomens pasaulē nav plaši izplatīts un tas lielākoties saistīts ar dažādiem identificētajiem riskiem un bažām, ka balsošana internetā nav droša. Šeit viens no lielākajiem riskiem ir problēmas nodrošināt vēlēšanu aizklātuma principu. Pastāv kāds drošības līmenis, kurš nodrošina apstākļiem atbilstošu maksimāli iespējamo aizsardzību. Bet arī tad var tikt identificēti drošības caurumi un ievainojamības, lai šo sistēmu kompromitētu. Kriptogrāfiski viss ir aizsargāts, taču atkarībā no tā, kā sistēma ir veidota, var pastāvēt dažādas netiešas iespējas, kā saistīt kurš par ko ir balsojis (piemēram, audita žurnāli).

Attiecībā uz interneta balsošanas ieviešanu Latvijā, var secināt, ka šobrīd vēl nav tikuši pienācīgi novērtēti un analizēti iespējamie drošības riski, kā arī veikta šo risku vadības sistēmas plānošana. Dažādus riskus ir iespējams vadīt, grūtākais process ir risku apzināšanās, novērtējums un atbilstoša tā ietekmes mazināšanas mehānisma pielietojums. Un ne visi riski

vienmēr var tikt identificēti. Tiek plānots piedāvāt īstenot pilotprojektu, kas ietvertu risku analīzi un risinājumu meklēšanu, kā šos riskus vadīt un novērst, taču pagaidām valdība vēl nav pieņēmusi lēmumu, vai piešķirt nepieciešamos līdzekļus šāda pasākuma veikšanai un tālāka i-balsošanas projekta virzīšanai.

Raugoties no tiesiskā aspekta LR Satversme neaizliedz i-balsojuma ieviešanu vēlēšanās, taču sistēmas tehniskajiem risinājumiem ir jāspēj nodrošināt Satversmē iestiprinātos vēlēšanu pamatprincipus, kas ir vispārīgas, vienlīdzīgas, tiešas aizklātas un proporcionālas vēlēšanas. Aizklātas balsošanas un balsošanas izvēles brīvības nodrošināšana ir liels izaicinājums vēlēšanās, kas notiek internetā, jo tās notiek nekontrolētā vidē un nav iespējams pārliecināties, vai cilvēks nodot savu balsi vienatnē, vai persona nodot balsi pati vai to izdara kāds cits viņa vietā, izmantojot autentificēšanās līdzekļus. Pastāv augstāki riski kā tradicionālajā balsošanā vēlētāja balsu pirkšanai un piespiedu balsojumam, kas var notikt ģimenes locekļu, draugu ietekmes rezultātā gan arī darba devēja spiediena rezultātā. Analizējot jautājumu par iespējamajiem tehniskajiem risinājumiem interneta balsojuma nodrošināšanai ir jāsaprot, ka, izmantojot interneta balsojumu, vēlēšanās riski ir krietni augstāki nekā tad, ja šādas tehnoloģijas tiek izmantotas projektos, kas ļauj iedzīvotājiem paust savu viedokli par valstī notiekošajiem procesiem, ierosināt kādu likumprojektu vai rosināt referendumu caur internetu. Ja pirmajā posmā rodas kādas problēmas un rezultāti tiek apstrīdēti, tad pēc tam šīs sekas iespējams kādā veidā labot nākamajos posmos. Tajos gadījumos nerodas neatgriezeniskas sekas, kā tas ir vēlēšanu procesā, kur nav tādu lineāru mehānismu, kā novērst radītās sekas.

Labā pārvaldība stiprina demokrātiju, un izvēloties tehniskus i-balsošanas ieviešanas risinājumus praksē ir jārod skaidrība, kā vadīt visus iespējamus riskus un jābūt pilnīgai pārliecībai, ka demokrātisku vēlēšanu pamatprincipi netiek apdraudēti. Darba gaitā tika pierādīts, ka atbilstoši teorētiskajām nostādnēm i-balsošanas ieviešana tehniski ir iespējama un atbilst labas pārvaldības principiem, ja tiek ieviesta pareizi un atbilstoši. Taču empīrija pierāda, ka pastāv ļoti daudz šķēršļu un risku i-balsojuma ieviešanā, kas var apdraudēt arī demokrātisku vēlēšanu pamatprincipus. Kā rezultātā, darba autorei rodas bažas par to, vai praksē i-balsošana Latvijā tiks ieviesta atbilstoši labai pārvaldībai. Rīcīpolitikas tālākai virzīšanai nepieciešams nozīmīgs darbs pie tālāka jautājuma izpētes no i-balsojuma ieviešanas atbildīgo institūciju puses, veicot pilnvērtīgi risku vadības analīzi un to savietojamību ar potenciālajiem ieguvumiem.

IZMANTOTIE INFORMĀCIJAS AVOTI

1. 9.Saeimas vēlēšanas. CVK mājas lapa. Izgūts no <http://web.cvk.lv/pub/public/27670.html>
2. *A White Paper „European Governance”*. (2001). Brussels: Commission of the European Communities, 25.7.2001., COM (2001) 428 final. Retrieved from http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/en/com/2001/com2001_0428en01.pdf
3. Alberts M. *Interneta vēlēšanas – quo vadis?* (28.03.2012.). Izgūts no <http://www.ir.lv/2012/3/28/interneta-velesanas-quo-vadis>
4. Ambainis A., Bičevskis J. (2013). *Zinātnieka pārdomas par i-vēlēšanu drošību*. [PowerPoint prezentācija]. Izgūts no http://lata.org.lv/wp-content/conf/Drosiba/LATA_iVelesanu_drosiba_JanisBicevskis.pdf
5. ANO Vispārējā cilvēktiesību deklarācija. (Pieņemta un pasludināta ar Ģenerālās Asamblejas 1948. gada 10. decembra 217. A (III) rezolūciju.) Izgūts no <http://www.tiesibsargs.lv/lv/ano-vispareja-cilvektiesibu-deklaracija>
6. Aptauba par ekonomiski aktīvo iedzīvotāju atbalstu elektroniskās balsošanas ieviešanai vēlēšanās. (02.05.2013.) TNS Latvia mājas lapa. Izgūts no <http://www.tns.lv/?lang=lv&fullarticle=true&category=showuid&id=4203>
7. Bāliņa S. *Interneta vēlēšanas- izaicinājumi un riski*. Prezentācija diskusijā „Interneta vēlēšanas Latvijā: vai un kad?”. No Diskusija „Interneta vēlēšanas Latvijā: vai un kad?” (24.09.2012.). [Videofails]. Izgūts no <http://www.szf.lu.lv/lat/fakultate/aktualitates/interneta-velesanas-potenciala-veiksme-un-potencialie-riski/>
8. Boyle R. (2005). *Evaluation Capacity Developments in the Republic of Ireland. ECD Working Paper Series No.14*. Washington: The World Bank Operations Evaluation Department. Retrieved from http://siteresources.worldbank.org/INTEVACAPDEV/Resources/4585664-1253899870336/ecd_wp_14.pdf
9. Brown D. (2005). *Electronic government and public administration*. International Review of Administrative Sciences. SAGE.
10. Cimdars A. (23.03.2012). *Balsošana internetā- brīva, aizklāta un droša*. CVK mājas lapa. Izgūts no <http://web.cvk.lv/pub/public/30371.html>
11. *Cimdars: aktivitāte pašvaldību vēlēšanās būs iepriekšējā līmenī - ārzemēs balsot nedrīkstēs* (26.02.2013.). Izgūts no <http://www.delfi.lv/news/national/politics/cimdars-aktivitate-pasvaldibu-velesanas-bus-iepriekseja-limeni-arzemes-balsot-nedrikstes.d?id=43095194>
12. *Cimdars: Balsošana internetā būs veiksmīga tikai tad, ja to atbalstīs vēlētāji* . (24.04.2013.). Diena.lv. Izgūts no <http://www.diena.lv/latvija/viedokli/cimdars-balsosana-interneta-bus-veiksmiga-tikai-tad-ja-to-atbalstis-veletaji-14004940>
13. *Council of Europe, Committee of Ministers(30 September 2004) Recommendation Rec(2004)11 of the Committee of Ministers to memberstates on legal, operational and technical standards for e-voting*. Retrieved from: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=778189>
14. Council Regulation (EC) No 1260/1999 of 21 June 1999 laying down general provisions on the Structural Funds. Retrieved from <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:1999:161:0001:0001:EN:PDF>

15. Dahl R. A. (1989). *Democracy and Its Critics*. New Haven: Yale University Press.
16. Dahl R.A. (1991). *Moderns Political Analysis*. New Jersey: Prentice Hall.
17. Descy P., Tessaring M. (eds.). (2004). *The foundations of evaluation and impact research*. Third report on vocational training research in Europe: background report. Luxembourg: Office of Official Publications of the European Communities.
18. Diskusija „Interneta vēlēšanas Latvijā: vai un kad?” (24.09.2012.). [Videofails]. Izgūts no <http://www.szf.lu.lv/lat/fakultate/aktualitates/interneta-velesanas-potenciala-veiksme-un-potencialie-riski/>
19. Diskusija par koncepciju „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi”. (15.04.2012.). LATA mājas lapa. Izgūts no <http://lata.org.lv/?p=684m>
20. Dunn W.N. (1994). *Public Policy Analyses: An Introduction*. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 2 edition.
21. Election hacked, drunken robot elected to school board. (01.03.2012.). Izgūts no http://www.theregister.co.uk/2012/03/01/electronic_voting_hacked_bender/
22. Esteve J.B., Goldsmith B., Turner J. (2012). *International Experience with E-Voting*. Washington: International Experience with E-Voting. Washington, DC: International Foundation for Electoral Systems. Retrieved from http://www.ifes.org/Content/Publications/News-in-Brief/2012/June/~media/Files/Publications/Reports/2012/EVote_International_Experience_2012.pdf
23. Estonian National Electoral Committee. (2005-2010). E-Voting System: General Overview. Tallinn. Retrieved from <http://www.vvk.ee/voting-methods-in-estonia/engindex/reports-about-internet-voting-in-estonia/>
24. European Commission. (2001). *Ex Ante Evaluation: A Practical Guide for Preparing Proposals for Expenditure Programmes*. Retrieved from http://ec.europa.eu/dgs/secretariat_general/evaluation/docs/ex_ante_guide_2001_en.pdf
25. Eurostat. (18 December 2012). *Internet access and use in 2012 More than half of internet users post messages to social media... ..and over 60% read news online*. STAT/12/185. Retrieved from http://europa.eu/rapid/press-release_STAT-12-185_en.htm
26. *Governance for sustainable human development* A UNDP policy document- Glossary of key terms. Webpage of UNDP. Retrieved from <http://mirror.undp.org/magnet/policy/glossary.htm>
27. Government and Management. Principles and Norms. Retrieved from http://siteresources.worldbank.org/EXTGLOREGPARGPROG/Resources/grpp_sourcebook_chap12.pdf
28. Graham G. (1999). *The Internet: a philosophical inquiry*. London: Routledge.
29. Graham J., Amos B., Plumptre T. (2003). *Principles for Good Governance in 21st Century*. Institute on Governance, Policy Brief no.15. Retrieved from http://www.growourregion.ca/images/file/governance/policybrief15_0.pdf
30. Gupta D.K. (2011). The Policy Process. In Gupta K. (ed.) *Analyzing Public Policy: Concepts, Tools and Techniques*. Washington D.C.: CQ Press.
31. Halderman J.A. *Lecture 8. Internet Voting?* In Course „Securing Digital Democracy”. (2012). [Video lecture]. Available at <https://www.coursera.org/>

32. Hill M. (1997). *The Policy Process in the Modern State*. Prentice Hall, 3 edition.
33. Hogwood B.W., Gunn L.A. (1984). *Policy Analysis for the Real World* . New York: Oxford University Press.
34. Howlett, M. (2011). *Designing Public Policies: Principles and Instruments*. Abingdon: Routledge.
35. Iedzīvotāju reģistra statistika: Latvijas iedzīvotāju sadalījums pēc valstiskās piederības. (01.01.2013.). Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes mājas lapa. Izgūts no <http://www.pmlp.gov.lv/lv/statistika/iedzivotaju.html>
36. Iedzīvotāju reģistra statistika: Latvijas iedzīvotāju skaits pašvaldībās. (01.01.2013.). Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes mājas lapa. Izgūts no <http://www.pmlp.gov.lv/lv/statistika/iedzivotaju.html>
37. Iedzīvotāju reģistra statistika: Latvijas valstspiederīgo personu skaits ārvalstīs. (01.01.2013.). Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes mājas lapa. Izgūts no <http://www.pmlp.gov.lv/lv/statistika/iedzivotaju.html>
38. Iedzīvotāju un vēlētāju skaits Latvija un ārvalstīs (01.01.2013.). CVK mājas lapa. Izgūts no <http://web.cvk.lv/pub/public/30454.html>
39. Ikstens J., Runcis A. (2005). Brīvas un godīgas vēlēšanas. Rozenvalds J. (red.) *Cik demokrātiska ir Latvija? Demokrātijas audits*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
40. *Internet voting in Estonia*. Webpage of Estonian National Electoral Committee. Retrieved from <http://www.vvk.ee/voting-methods-in-estonia/engindex/>
41. *Internet voting in Estonia*. Webpage of Estonian National Electoral Committee. Retrieved from <http://www.vvk.ee/voting-methods-in-estonia/engindex/reports-about-internet-voting-in-estonia/>
42. *Internet voting pilots announced for 2013* (17.12.2012.). [Press release]. Webpage of Ministry of Local Government and Regional Development. Retrieved from <http://www.regjeringen.no/en/dep/krd/press/press-releases/2012/nye-forsok-med-internettstemming-i-2013.html?id=710138>
43. *Internet Voting*. Techonolgy and Administration in Election Procedure, Final Report from the Election Technique 2000 Commission, Stockholm, Swedish Government Official Report, SOU 2000:125. Ministry of Justice.
44. *Interneta balsošanas ieviešana nav CVK prioritāte*. (03.05.20113.). LETA mājas lapa. Izgūts no www.leta.lv
45. Interneta vēlēšanas – potenciālā veiksmē un potenciālie riski. (27.09.2012.). LU SZF mājas lapa. Izgūts no <http://www.szf.lu.lv/lat/fakultate/aktualitates/interneta-velesanas-potenciala-veiksme-un-potencialie-riski/>
46. I-vēlēšanas. Centrālās vēlēšanu komisijas mājas lapa. Izgūts no <http://web.cvk.lv/pub/public/30370.html>
47. *Izstrādāta koncepcija interneta vēlēšanu sistēmas ieviešanai*. (08.03.2012.). Satiksmes ministrijas mājas lapa. Izgūts no http://www.sam.gov.lv/?cat=8&art_id=2738
48. Īpašu uzdevumu ministra elektroniskās pārvaldes lietās sekretariāts. *Koncepcijas projekts „Koncepcija par elektronisko vēlēšanu sistēmas izveidi”*. Valsts kancelejas mājas lapa. Izgūts no <http://polsis.mk.gov.lv/view.do?id=2421>

49. Īpašu uzdevumu ministra elektroniskās pārvaldes lietās sekretariāts. *Plāns Konceptijas par elektroniskās vēlēšanu sistēmas izveidi ieviešanai 2008.-2010.gadam*. Izgūts no www.mk.gov.lv/doc/2005/IUMEPLPI_080408_plans_evelesanas.doc
50. Jann W., Wegrich, K. (2007). Theories of the Policy Cycle. In Ficher F., Miller G., Sidney M. *Handbook of Public Policy Analysis: Theory, Politics, and Methods*. Boca Raton: CRC Press Taylor and Francis Group.
51. *Jautājumi par pasēm*. Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes mājas lapa. Izgūts no <http://www.pmlp.gov.lv/lv/pakalpojumi/passes/jautajumi.html>
52. Knoepfel P., Larrue C., Varone F., Hill M. (2011). *Public Policy Analyses*. The Policy Press, University of Bristol.
53. Konceptija „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi”. (08.03.2012.). Latvijas Republikas Ministru kabineta mājas lapa. Izgūts no <http://www.mk.gov.lv/lv/mk/tap/?pid=40244943>
54. *Konceptijas „Par interneta vēlēšanu sistēmas izveidi” kopsavilkums*. (08.03.2012.). Latvijas Republikas Ministru kabineta mājas lapa. Izgūts no <http://www.mk.gov.lv/lv/mk/tap/?pid=40244943>
55. Krimmer R., Triessnig S., Volkamer M. *The Development of Remote E-Voting around the World: A Review of Roads and Directions*. Vienna: Competence Center for Electronic Voting and Participation; Passau: Institute for IT-Security and Security Law.
56. Latvija. Pārskats par tautas attīstību 2010/2011. (2011). Nacionālā identitāte, mobilitāte un rīcībspēja (red. Zepa B., Kļave E.). Rīga : Latvijas Universitātes Sociālo un politisko pētījumu institūts.
57. Latvijas iedzīvotāju interese par politiku un attieksme pret vēlēšanām "piecas minūtes" pirms 2. oktobrī gaidāmajām 10. Saeimas vēlēšanām. Dati: TNS Latvia. Izgūts no http://www.tns.lv/newsletters/2010/26/?category=tns26&id=social_velesanas (TNS mājas lapa; aplūkots 20.04.2012.)
58. *Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija līdz 2030.gadam*. Apstiprināta LR Saeimā 10.06.2010. Izgūts no http://www.latvija2030.lv/upload/latvija2030_lv.pdf
59. Latvijas Republikas Ministru kabineta komitejas sēdes protokols nr.33. (04.09.2012.). Izgūts no <http://www.mk.gov.lv/lv/mk/mkksedes/saraksts/s/protokols/?protokols=2012-09-04#1>
60. Latvijas Republikas Ministru Kabinets. 13.01.2010. rīkojums Nr.15 Par Ministru kabineta 2007.gada 17.decembra rīkojuma Nr.810 "Par koncepciju par elektroniskās vēlēšanu sistēmas izveidi" atzīšanu par spēku zaudējušu. Valsts kancelejas mājas lapa. Izgūts no <http://polsis.mk.gov.lv/view.do?id=2421>
61. Latvijas Republikas Satversme. Izgūts no <http://www.likumi.lv/doc.php?id=57980>
62. *Legal, operational and technical standards for e-voting: Recommendation Rec (2004) 11 and explanatory memorandum*. (2005). Strasbourg: Council of Europe. Retrieved from http://books.google.lv/books?id=qhG05Iu3QvQC&printsec=frontcover&hl=lv&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
63. Līdzdalību vēlēšanās ietekmējošie faktori. (2009). Latvijas iedzīvotāju aptauja, 2009.gad augusts. Rīga: SKDS.
64. Ministru kabineta noteikumi Nr.134. Personu apliecināšanu dokumentu noteikumi. Izgūts no <http://www.likumi.lv/doc.php?id=244720>

65. Ministru kabineta noteikumi Nr.775. Pasu noteikumi. Izgūts no <http://www.likumi.lv/doc.php?id=166435>
66. Munshi S., Abraham B.P., Chaudhuri S. (2009). *The Intelligent Person's Guide to Good Governance*. [ebook]. New Delhi: SAGE Publications India. Retrieved from eBook Collection (EBSCO host)
67. *Nacionālais Mediju pētījums: Internets, Ziema 2009, Nacionālais Mediju Pētījums: Internets, Rudens 2011*. TNS Latvia. Izgūts no www.tns.lv
68. Nanda V.P. (2006). *The „Good Governance” Concept Revisited*. The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science, vol. 603, 1. DOI:10.1177/0002716205282847
69. National Electoral Committee. (27 December 2010). *E-voting concept security: analysis and measures*. Tallin. Retrieved from <http://www.vvk.ee/voting-methods-in-estonia/engindex/reports-about-internet-voting-in-estonia/>
70. *Nepieciešamais darbam ar eID karti*. Mājas lapa www.eparaksts.lv. Izgūts no <https://www.eparaksts.lv/lv/eid/kas-jazina-lietojot-eparakstu-eid-karte/>
71. Norris P. (2004). *Electoral engineering: voting rules and political behavior*. Cambridge University Press.
72. Notīks konference „Drošība un atvērtība”. (2013). LATA mājas lapa. Izgūts no <http://lata.org.lv/?p=889>
73. OECD Annual Report 2001. (May 2001). DOI: 10.1787/annrep-2001-en
74. OECD. (1995). *Participatory development and good governance*. Development co-operation guideline series. Retrieved from <http://www.oecd.org/dac/governance-development/31857685.pdf>
75. Olejniczak K., Kozak M., Bienias S.(eds.). (2012). *Evaluating the effects of regional interventions. A look beyond current Structural Funds' practice*. Warsaw: Ministry of Regional Development. Retrieved from http://books.google.lv/books?id=Kz0nHEjEIb4C&pg=PA118&lpg=PA118&dq=evaluation+of+the+EU+Structural+Funds+has+been+a+formal+requirement&source=bl&ots=sodO2f31uf&sig=9HLr2sxh3TyffyJf0rnNXs_zCUA&hl=lv&sa=X&ei=9ziBUYpNhs_mO4ASkjIDAAG&ved=0CEcQ6AEwAw#v=onepage&q=evaluation%20of%20the%20EU%20Structural%20Funds%20has%20been%20a%20formal%20requirement&f=false
76. OSCE. (2011). *Estonia Parliamentary Elections 6 March 2011*. OSCE/ODIHR needs assessment mission report. Warsaw: 2011. Retrieved from <http://www.osce.org/odihr/elections/estonia/75216>
77. Owen J. M. (2007). *Program evaluation: forms and approaches*. New York: The Guilford Press
78. Ozoliņa Ž., Reinholde I.(red.). (2009). *Laba pārvaldība*. Rīga: Zinātne.
79. Par 2011.gada tautas skaitīšanu. (26.02.2013.). LR Centrālās statistikas pārvaldes mājas lapa. Izgūts no <http://www.csb.gov.lv/statistikas-temas/par-2011gada-tautas-skaitisanu-33593.html>
80. Par elektronisko vēlēšanu virzību. (22.01.2013.). Biedrības „Latvijas informācijas un komunikācijas tehnoloģiju asociācija” viedoklis.
81. Parsons W. (1995). *Public Policy: An Introduction to the Theory and Practise of Policy Analyses*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.

82. *Personas apliecība (eID)*. Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes mājas lapa. Izgūts no <http://www.pmlp.gov.lv/lv/pakalpojumi/pases/eid.html>
83. Posavac E.J., Carey R.G. (2003). *Program evaluation-methods and case studies*. New Jersey: PrenticeHall.
84. *Promoting Good Governance*. OECD programme on Public Management and Governance (PUMA). Retrieved from http://www.gdrc.org/u-gov/doc-oecd_ggov.html
85. Reinholde I. (2009). Pārvaldības daudzās sejas. No Ozoliņa Ž., Reinholde I.(red.). *Laba pārvaldība*. Rīga: Zinātne.
86. Saeimas vēlēšanas. Vēlēšanu rezultāti 8., 9., 10., 11..Saeimas vēlēšanās. CVK mājas lapa. Izgūts no <http://web.cvk.lv/pub/public/27427.html>
87. Scheufele, D.A., Nisbet, M. C. (2002). *Being a Citizen Online: New Opportunities and Dea dEnds*. The Harvard Journal of Press/Politics. Vol.7, 3.
88. *Sigmas dokuments nr.31. Politikas instrumentu uzlabošana ar ietekmes novērtējumu*. Apvienoto Nāciju Organizācijas Attīstības programmas pārstāvniecība Latvijā, SIGMA-OECD, Francija.
89. Simons B. *I can bank online, why can't we vote online?* (2012). [Video]. Retrieved from <http://www.youtube.com/watch?v=Wv3VuGZzdK8>
90. Simons B., Jones D.W. (2012). Internet voting in the U.S. *Communications of the ACM, Vol.55., No.10*. DOI:10.1145/2347736.2347754
91. SKDS. (2011). *Latvijas iedzīvotāju attieksme pret balsošanu internetā*. Latvijas iedzīvotāju aptauju rezultāti. Izgūts no <http://www.nasdaqomxbaltic.com/lv/csds/e-balsosana-latvija/>
92. Skrastiņa A. (2012). *Latvijas iedzīvotāju līdzdalība vēlēšanās*. [Referāts].
93. Smith R.G. (2002). *Electronic Voting: Benefits and Risks*. Trends& issues in crime and criminal justice. Canberra: Australian institute of criminology
94. Stanley J.W., Weare Ch. (2004). *The Effects of Internet Use on Political Participation : Evidence From an Agency Online Discussion Forum*. Administration and Society. SAGE.
95. Statistics about Internet Voting in Estonia: Diagram 2. I-voters by Age. Retrieved from <http://www.vvk.ee/voting-methods-in-estonia/engindex/statistics/>
96. Statistics about Internet Voting in Estonia: Table 1.General Statistics. Retrieved from <http://www.vvk.ee/voting-methods-in-estonia/engindex/statistics/>
97. Statistika: pasu izsniegšana. PMLP mājas lapa. Izgūts no <http://www.pmlp.gov.lv/lv/statistika/pases.html>
98. Statistikas dati, kas iegūti personīgi sazinoties ar LVRTC atbildīgajām personām. (21.05.2013.).
99. Statistikas dati, kas iegūti personīgi sazinoties ar PMLP. (14.05.2013.).
100. Statistikas dati, kas iegūti telefoniski sazinoties ar LR Centrālās statistikas pārvaldes atbildīgajiem darbiniekiem. (09.05.2013.).
101. Tarvi Martens. (2013). *Internet Voting in Estonia*. [Power Point slides]. Retrieved from http://lata.org.lv/wp-content/conf/Drosiba/LATA_EST_iVelesanas_TarviMartens.pdf

102. The Independent Commission for Good Governance in Public Services. (2004). *The Good Governance Standard for Public Services*. London: Hackney Press Ltd. Retrieved from http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/media/doc/Good_Gov_StandardPS_en.pdf
103. The World Bank (1994). *Governance: the World Bank's Experience*. Washington D.C.: The World Bank. Retrieved from http://books.google.lv/books?id=lylQWqEdtrkC&printsec=frontcover&hl=lv&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
104. The World Bank. *What is our approach to governance?* The webpage of The World Bank. Retrieved from <http://go.worldbank.org/MKOGR258V0>
105. Trechsel A.H., Alvarez R.M., Hall T.E. (2008). *Internet Voting in Estonia*. California Institute of Technology - Pasadena, California; Massachusetts Institute of Technology – Cambridge, Massachusetts (WP #60). Retrieved from http://www.vote.caltech.edu/sites/default/files/vtp_wp60.pdf
106. *Use of voting computers in 2005 Bundestag election unconstitutional*. Press release no. 19/2009 of 3 March 2009. Judgment of 3 March 2009 – 2 BvC 3/07 and 2 BvC 4/07. Homepage of The Federal Constitutional Court of Germany. Retrieved from <http://www.bverfg.de/en/press/bvg09-019en.html>
107. Uzticēšanās valsts un sabiedriskajām institūcijām. TNS Latvia Mājas lapa. Izgūts no <http://www.tns.lv/?lang=lv&fullarticle=true&category=showuid&id=4065>
108. Valdības rīcības plāns Deklarācijas par Valda Dombrovskā vadītā Ministru kabineta iecerēto darbību īstenošanai. Apstiprināts ar MK 2012.gada 16.februāra rīkojumu Nr.84. Izgūts no <http://www.likumi.lv/doc.php?id=244182>
109. Valsts nodeva par pases un personas apliecības izsniegšanu. PMLP mājas lapa. Izgūts no http://www.pmlp.gov.lv/lv/pakalpojumi/cenradis/pases_nod.html
110. Valsts pārvaldes iekārtas likums. 21.06.2002. Izgūts no <http://www.likumi.lv/doc.php?id=63545>
111. Valtenbergs V. *Interneta balsošanas globālā perspektīva: svarīgākās atziņas*. Prezentācija diskusijā „Interneta vēlēšanas Latvijā: vai un kad?”. No Diskusija „Interneta vēlēšanas Latvijā: vai un kad?” (24.09.2012.). [Videofails]. Izgūts no <http://www.szf.lu.lv/lat/fakultate/aktualitates/interneta-velesanas-potenciala-veiksme-un-potencialie-riski/>
112. Vedung E. (1997). *Public Policy and Program Evaluation*. New Brunswick: Transaction Publishers.
113. Vēlēšanas internetā. Manabalss.lv mājas lapa. Izgūts no <http://manabalss.lv/v-l-anas-internet-/show>
114. Vēlētāju aktivitāte 1.-11.Saeimas vēlēšanās. LR Centrālās statistikas pārvaldes mājas lapa. Izgūts no <http://www.csb.gov.lv/veletaju-aktivitate-1-11-saeimas-velesanas>
115. Vēlētāju attieksmju pētījums 2010. (2010). Latvijas iedzīvotāju aptauja, 2010.gada oktobris. Rīga: SKDS.
116. Vēlētāju attieksmju pētījums 2011.(2011). Latvijas iedzīvotāju aptauja, 2011.gada oktobris. Rīga: SKDS.
117. Vēlētāju attieksmju pētījums. (2006). Latvijas iedzīvotāju aptauja. 2006.gada jūlijs. Rīga: SKDS.
118. Vēlētāju reģistra likums. Izgūts no <http://www.likumi.lv/doc.php?id=83681>

119. Vēlētāju reģistrs. Centrālās vēlēšanu komisijas mājas lapa. Izgūts no <http://web.cvk.lv/pub/public/29287.html>
120. Viedkaršu lasītāja cenu salīdzinājums. (01.05.2013.). Salidzini.lv mājas lapa. Izgūts no <http://www.salidzini.lv/search.php?q=viedkar%C5%A1u+las%C4%ABt%C4%81js>
121. *What is Governance?* The webpage of The World Bank. Retrieved from <http://web.worldbank.org/>
122. Wolchok S., Wustrow E., Dawn J., Halderman J.A. (2012). *Attacking the Washington, D.C. Internet Voting System*. Proc. 16th Intl. Conference on Financial Cryptography and Data Security FC '12, Bonaire. Retrieved from <https://jhalderm.com/pub/papers/dcvoting-fc12.pdf>
123. World Internet Usage Statistics News and World Population Stats. Retrieved from <http://www.internetworldstats.com/stats.htm>.
124. Worldwide Governance Indicators. Webpage of The World Bank. Retrieved from <http://go.worldbank.org/ATJXPHZMH0>

Intervijas:

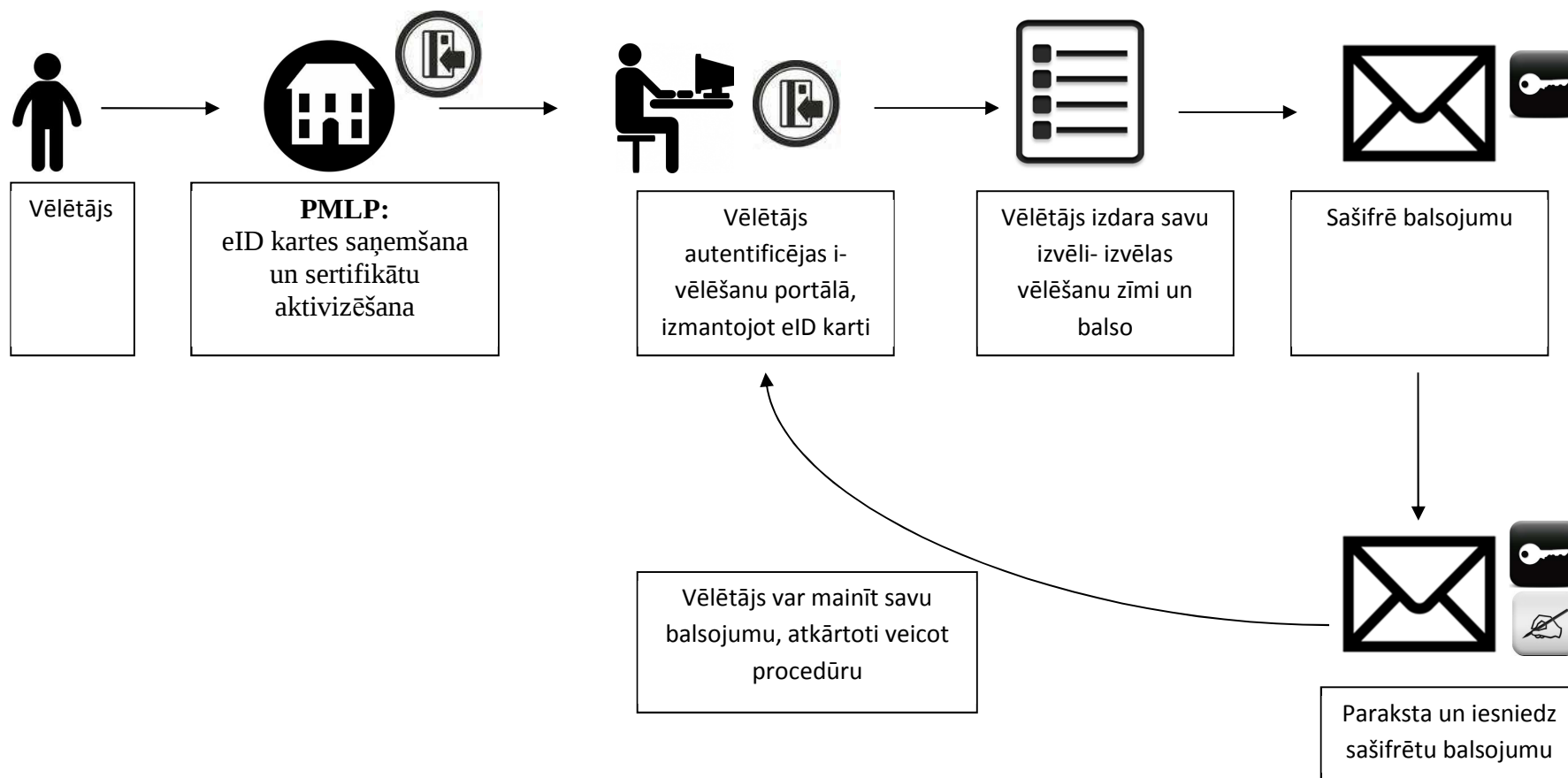
1. Anonīma intervija A ar tiesību zinātņu ekspertu. 26.04.2013.[Ekspertu intervijas].
2. Anonīma intervija B. 24.04.2013.[Ekspertu intervijas].
3. Anonīma intervija C. 24.04.2013.[Ekspertu intervijas].
4. Intervija ar Aigaru Jaundālderu, Latvijas atvērto tehnoloģiju asociācijas (LATA) valdes locekli, DPA biznesa attīstības vadītāju. 26.04.2013.[Ekspertu intervijas].
5. Intervija ar Arni Cimdaru, Centrālās vēlēšanu komisijas priekšsēdētāju. 05.04.2013.[Ekspertu intervijas].
6. Intervija ar Bernhardu Blumbergu, CERT.LV Informācijas sistēmu drošības auditoru. 29.04.2013. [Ekspertu intervijas].
7. Intervija ar Edgaru Pastaru, Valsts prezidenta Konstitucionālo tiesību komisijas atbildīgo sekretāru. 25.04.2013. [Ekspertu intervijas].
8. Intervija ar Edmundu Beļski, LR Satiksmes ministrijas Sakaru departamenta direktoru. 02.05.2013. [Ekspertu intervijas].
9. Intervija ar Igaunijas Nacionālās vēlēšanu komitejas sekretariāta pārstāvi. 24.05.2013. [Ekspertu intervijas].
10. Intervija ar Jāni Bičevski, Latvijas Universitātes profesoru. 25.04.2013. [Ekspertu intervijas].
11. Intervija ar Jāni Boktu, Valsts akciju sabiedrības Latvijas Valsts radio un televīzijas centra valdes priekšsēdētāju. 23.04.2013. [Ekspertu intervijas].
12. Intervija ar Vēlēšanu reformas biedrības pārstāvi. 24.04.2013. [Ekspertu intervijas].
13. Intervija ar Viju Bušu, Latvijas vēstniecības Īrijā padomnieci. 17.05.2013. [Ekspertu intervijas].
14. Intervija ar Visvaldi Valtenbergu, Vidzemes Augstskolas docentu. 30.04.2013. [Ekspertu intervijas].

PIELIKUMI

Rīcībpolitikas cikls- interneta balsojuma ieviešana

Rīcībpolitikas cikls	Rīcībpolitika- interneta balsojuma ieviešana	
Dienaskārtības noteikšana	Jautājuma diskutēšana par problēmām vēlēšanu procesa organizēšanā, tiek izteikta vajadzība pēc i-balsojuma ieviešanas vēlēšanās	
Formulēšana	Tiek definēta problēmsituācija un i-balsojuma sfēra, tiek noteikti konkrēti sasniedzamie mērķi, ieviešot i-balsojumu, tiek noteikti ieviešanas nosacījumi, tiek veikta risku analīze, notiek konsultācijas ar dažādām ieinteresētajām pusēm gan projekta virzītājiem, valdības pārstāvjiem, Centrālo vēlēšanu komisiju, nozares ekspertiem, akadēmiķiem, pilsonisko sabiedrību, tiek saskaņoti iesaistīto pušu viedokļi, tiek veikta situācijas modelēšana par i-balsošanas ieviešanas aspektiem, sasniedzamajiem rezultātiem, sekām	
Lēmumu pieņemšana	Valdības lēmums par i-balsojuma izmantošanu nākamajās pašvaldību vēlēšanās vai pilotprojekta īstenošana nākamajās vēlēšanās	Valdības lēmums par i-balsojuma neizmantošanu un projekta apturēšana
Ieviešana	Tiek ieviests i-balsojums pašvaldību vēlēšanās	I-balsojums netiek ieviest, ja tāds bijis lēmums
Novērtēšana	Tiek novērtēti i-balsojuma ieviešanas mērķi, rezultāti, sekas, ietekme un to, cik veiksmīga vai neveiksmīga šī rīcībpolitika, cik piemērota un atbilstoša identificēto problēmu risināšanā	-

2.pielikums.
Vēlētājs un interneta balsojums

Maģistra darbs

„I-balsojuma ieviešanas novērtējums Latvijā” izstrādāts LU Sociālo zinātņu fakultātē.

Ar savu parakstu apliecinu, ka pētījums veikts patstāvīgi, izmantoti tikai tajā norādītie informācijas avoti un iesniegtā darba elektroniskā kopija atbilst izdrukai.

Darba apjoms (neskaitot izmantotos informācijas avotus un pielikumus) ir 267336 rakstu zīmes.

Autors: _____ Anete Skrastiņa

Rekomendēju/nerekomendēju darbu aizstāvēšanai

Vadītāja: asoc. prof. Iveta Reinholde _____ 30.05.2013.

Recenzents: prof. Dr. sc. pol. Jānis Ikstens

Darbs iesniegts Politikas zinātnes nodaļā _____._____._____.

Dekāna pilnvarotā persona: metodiķe Inga Poļaka _____

Darbs aizstāvēts maģistra gala pārbaudījuma komisijas sēdē

_____._____._____. prot. Nr.

Komisijas sekretāre: pasniedzēja Ilze Balcere _____